

VIII • 1993

ИЗВЕСТИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

- НОВА ИСТОРИЯ
- ПРОУЧВАНИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИ ОБЕКТИ
- ИЗ МУЗЕЙНИТЕ ФОНДОВЕ

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ИЗВЕСТИЯ

VIII/1993

BULLETIN

MUZEUM OF HISTORY — VELIKO TURNOVO

ВЕЛИКО ТЪРНОВО
1993

Том VIII/1993 на Известия на Историческия музей — Велико Търново, е продължение на Известия на Окръжния исторически музей — Велико Търново, том I—V (1962—1972), том VI (1991), том VII (1992). През периода 1976—1990 г. Историческият музей участва в Годишник на музеите от Северна България, том I—XVI, съвместно издание на музеите във Велико Търново, Шумен, Русе, Габрово, Ловеч, Търговище и Разград.

СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ: редакционната колегия и авторите

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: ст. н. с. к. и. н. *Кинка Панайотова*, н. с. *Павлина Владкова* (научен секретар), н. с. к. и. н. *Васил Мутафов*, н. с. *Невяна Бъчварова*, н. с. *Иван Църров*, н. с. *Хитко Вачев*, *Елена Чакърова*

АВТОРИ: *Кинка Панайотова, Светлозара Чепкърнова-Станева, Тянка Минчева, Невяна Бъчварова, Тодор Николов, Радка Цонева, Вълка Илчева, Павлина Владкова, Пела Лунгерова, Иван Църров, Йордан Алексиев, Константин Тотев, Константин Дочев, Иван Бъчваров, Хитко Вачев, Златка Генова, Васил Мутафов, Ваня Станчева, Юлия Генчева, Петър Станев, Румяна Начева*

СЪДЪРЖАНИЕ — CONTENT

Кинка Панайотова	Социалната структура на населението на Велико Търново, Горна Орзховица и Лясковец (1878—1944 г.)	7
Kinka Panayotova	Social structure of the population in Veliko Turnovo, Gorna Oryahovitsa and Lyaskovets (1878—1944)	36

ИСТОРИЯ — HISTORY

Светлозара Чепкьова-Станева	Участие на висшето българско духовенство в Учредителното събрание	37
Svetlozara Cherpkanova-Staneva	Participation of High-ranking Clergymen in the Constituent Assembly	43
Тянка Минчева	Приносът на Иван П. Славейков за развитието на читалище „Трудолюбие“ — Трявна, и „Надежда“ — В. Търново	45
Tyanka Mincheva	The contribution of Ivan P. Slaveikov to cultural clubs in Tryavna and in Veliko Turnovo	55
Невяна Бъчварова	Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище „Надежда“ във Велико Търново (1871—1945 г.)	57
Nevjana Butchvarova	The state cultural policy and the problems of the museum at the cultural club of „Nadezhda“ in Veliko Turnovo (1871—1945)	74
Тодор Николов	Леон Филипов	77
Todor Nikolov	Leon Filipov	77
Радка Цонева	Принос към историята за изграждане на военен клуб във Велико Търново	83
Radka Tsoneva	Contribution to the history of the military club in Veliko Turnovo	89

АРХЕОЛОГИЯ — ARCHAEOLOGY

Вълка Илчева	Археологическо проучване на Ново село, Великотърновско	91
Vulka Ilcheva	Archaeological excavation work in Novo selo, V. Turnovo district	96
Павлина Владкова	Двуезичен надгробен паметник от римската епоха от Горна Орзховица	97
Pavlina Vladkova	Bilingual tombstone from roman times found	

Петра Лонгарава	near the town G. Oryahovitsa	103
Иван Църов	Мраморна глава на Пан от Никополис ад Иструм	105
Ivan Tsarov	A marble head of a Pan from Nicopolis ad Istrum	108
Йордан Алексиев	Проучвания на средновековни обекти във В. Търново и региона (история, резултати, проблеми)	109
Yordan Alexiev	Excavation work on medieval sites in V. Turnovo and in the pertaining region (history, results, problems)	120
Константин Тотев	Рядък медальон от клетъчен емайл, открит на Царевец	121
Konstantin Totev	A rare medallion of cellular enamel found on the hill Tsarevets	124
Константин Дочев	Колективна находка с медни монети (XIII в.) от манастира „Св. Димитър“, В. Търново	125
Konstantin Dotchev	Collective find of copper coins (XIII c) from „S. Dimiter“ monastery, V. Turnovo	129
Иван Бъчваров	Колективни монетни находки от средновековния некропол (XIV в.) при с. Янтра, Горноориховска община	131
Ivan Butchvarov	Collective coin finds from a medieval necropolis (XIV c) near the village of Yantra district of G. Oryahovitsa	135
Хитко Вачев	Бележки върху архитектурата и датата на църквата „Св. Атанас“ в Г. Оряховица	137
Hitko Vatchev	Notes on the dating and architecture of „Saint Atanass“ church in G. Oryahovitsa	143

ЕТНОГРАФИЯ — ETNOGRAPHY

Златка Генова	За наименованията в българското гърнчарство	145
Zlatka Ghenova	About the names in the bulgarian pottery-making	151
Васил Мутафов	Традиционна народна керамика (XIX—XX в.) от фонда на Исторически музей — Велико Търново	153
Vassil Moutafov	Traditional popular ceramics XIX—XX cc	157

ДОКУМЕНТИ — DOCUMENTS

Ваня Станчева	Из протоколната книга на дружеството „Дом за изкуство и просвета“ — Велико Търново (1932—1944 г.)	159
Vanya Stancheva	Documents from museum — V. Turnovo	159

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ — CRITICISM AND REVIEW

Хитко Вачев	За и против една нова интерпретация на проблемите на българската църковна архитектура	170
Hilke Vatchev	The pros and cons of a new interpretation about the problems of the Bulgarian religious architecture (M. Kiel, Art and society of Bulgaria in the Turkish period. Van Gorcum, Assen, Maas-tricht, 1985, 400 pp)	170

КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ — CONSERVATION AND RESTORATION

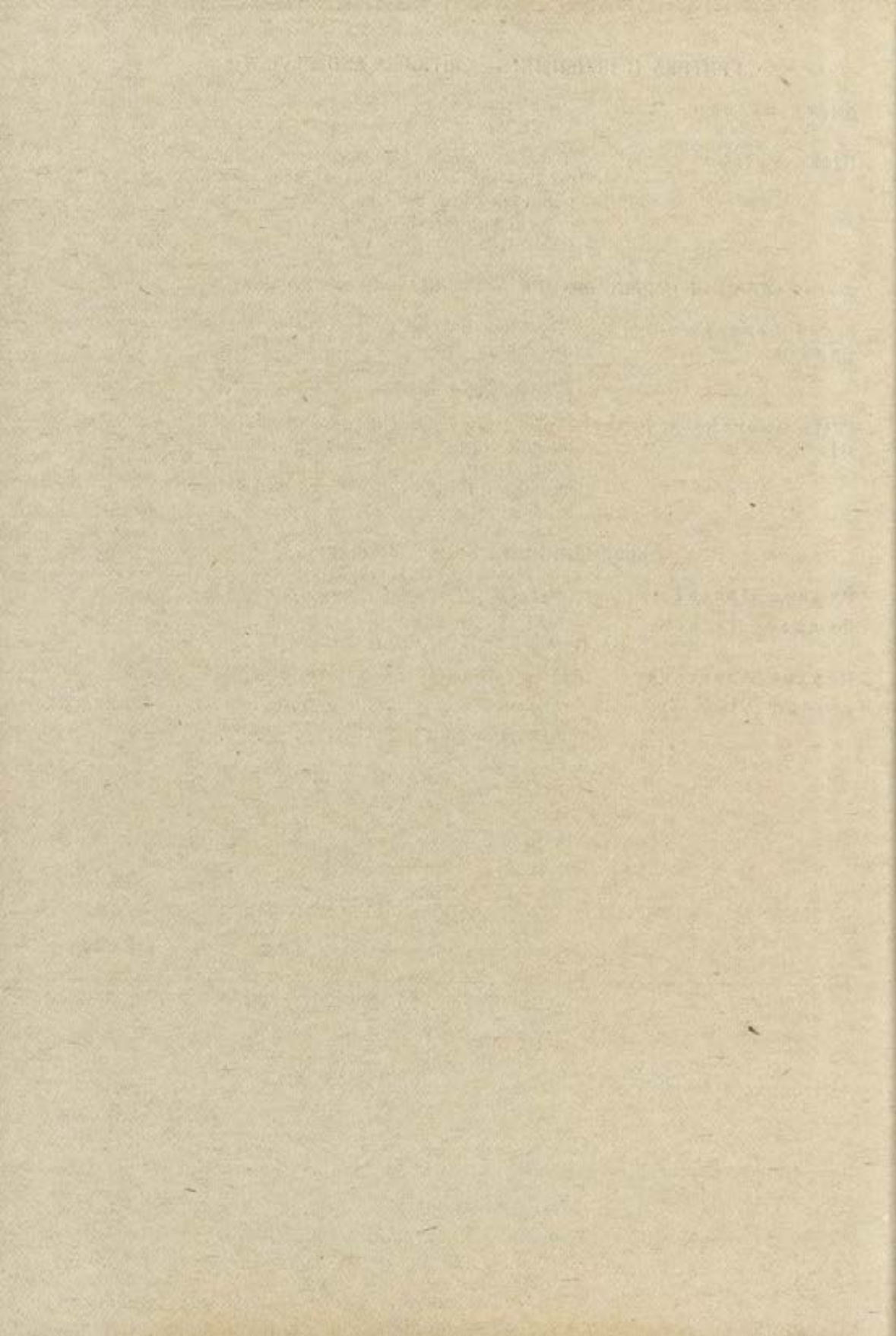
Юлия Генчева, Петър Станев	Технология на орнамента на фината керамика от селищата Качица — Велико Търново, и Клисе баир до с. Шемшево от прехода от енеолита към бронзовата епоха	179
Julia Ghencheva, Peter Stanev	Technology of the ornamentation of the fine ceramics from the settlements of: Kachitsa — Velico Turnovo and Klisse bair the village of Shemshevo from the transitional period from eneolithic to bronze age	183

СЪВРЕМЕННИЦИ — CONTEMPORARIS

Румяна Нечева	Мариана Паунова	185
Rumyana Nacheva	Mariana Paunova-Algi	187

НА ПАМЕТ — IN MEMORIAM

Йордан Алексиев	Атанас Писарев (1936—1992)	189
Yordan Alexsiev	Atanass Pissarev	189
	ВЕСТИ — NEWS	193

СОЦИАЛНА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО, ГОРНА ОРЯХОВИЦА И ЛЯСКОВЕЦ (1878–1944 г.)

КИНКА ПАНАГОТОВА

Социалната структура на дадено селище е в пряка зависимост от обществено-икономическото развитие, от общонационалната и регионална стопанска структура, както и от историческите особености и традиции, които отразяват спецификата и социално-психологическата нагласа, начин на мислене и поведение на жителите му.

За да се разберат особеностите на определена социална група, трябва да се имат предвид професията, квалификацията, образованието, размерите на предприятието, в което работят или ръководят отделните личности, размерът на заплатата, съответно капиталът и печалбата, жизненият опит, традициите и други. Те спомагат да разберем специфичните черти, психологията на всеки слой, мотивите на поведение, политическа ориентация.

Най-дълбоката основа, най-динамичният елемент на всяка социална група са материалните и духовни потребности, отношението към средствата за производство и мястото ѝ в общественото разделение на труда. Те определят нейната социална, а оттам и политическа роля. Всяка социална среда поражда един или друг начин на живот и след това начин на мислене и усещане, т. е. определени психологически черти, които налагат своя отпечатък както върху отделната личност, така и върху цялата група от хора.

Въз основа на данните на държавната статистика, архивите, местната и централна преса, регистрите по гражданското състояние, спомени, теренни проучвания и други са направени подробни поименни картотеки на почти две трети от активното население на трите града, които дават възможност за изводи. Срещите и разговорите с представители на отделните социални групи главно на професионален признак бяха изключително полезни. Богатият конкретен материал даде възможност да бъде направен за пръв път опит за разграничаване на социалните групи в трите града, да се изведат някои техни характерни черти — общи и специфични.

1. Градски първенци

До края на XIX в. търновският предосвободителски градски елит, макар и в твърде намален състав, капитали и търговски връзки запазва своето първенствено положение както по силата на традиционната приемственост, така и по своето икономическо състояние и политическо влияние. Неговите представители са част от оформящата се търговско-промишлена буржоазия в страната, свързана в своите сделки повече с Централна и Западна Европа. Най-първи граждани по това време са хаджи Славчо хаджи Паскалев — търговец, лихвар, индустриалец, и неговите синове; Ангел Попов — търговец и индустриалец, общински съветник, народен представител от Народнолибералната партия; Джорджо Момчев — търговец и индустриалец, кмет на града, член на Народнолибералната партия; Тодор Василев Лазаров — banker, общински съветник и окръжен съдебен заседател; Стефан Сарафов — Сарафиди, търговец и индустриалец; Никола Димитров Смилов-Гарибалди, търговец и индустриалец; Атанас Андреев, banker и търговец; търговците Димитър Ангелов, Илия Петров, Стефан Георгиев и други. Външен белег на това, че са най-богатите хора в града, хора „зегия“, е било изисканото им европейско облекло и маниери, богато наредените къщи и притежаването на лични файтони.

Къщата на Венетия и Стефан Сарафиди била с копринени завеси, венециански огледала и кристални полилеи, с картини от фламандски майстори. Домакините приели първите български политически мъже на България по време на Учредителното събрание. В нея нощували руският императорски комисар княз А. М. Дондуков-Корсаков и новозизбраният български княз Александър Батенберг през 1879 г., когато къщата била подпалена от политическите противници на българския монарх¹.

Самочувствието си на градски първенци най-заможните търновски граждани демонстрирали навсякъде, дори и с тържественото си преминаване с файтон през града. Гражданите различавали файтоните им по екстравагантността на всеки от тях. Файтонът на Гарибалди (Н. Д. Смилов) бил покрит с червено кадифе, а на Сарафиди — с червена коприна. Другите заможни търновски граждани, стоящи по икономическа сила по-ниско, притежавали кабриолети с един или два коня.

Най-първите търновски граждани били с високо за времето си образование и култура, с аристократичен дух, опит и предприемчивост. Те са натрупали капиталите си главно преди Освобождението и още тогава се наложили като управници на града по силата на своята икономическа мощ. До края на XIX в. те диктуват насоките на икономическото, политическото и културно развитие на града. Полагат много усилия и с възрожденска ревност даряват средства за укрепване на читалище „Надежда“, за утвърждаването му като център на културния живот в старата българска столица².

Болшинството от търновските градски първенци са сподвижници на Стефан Стамболов още от предосвободителската епоха, а други са привърженици на Консервативната партия. Последната има твърде слабо влияние във В. Търново. Нейни дейци са д-р Цачев, Атанас

Андреев, Петко В. Горбанов и търновският митрополит Климент (Васил Друмев)³. Като членове на Народнолибералната партия болшинството от търновските градски първенци (А. Попов, Дж. Момчев, Ат. Хаджиславчев и други) извличат голяма полза за себе си по време на управлението на Ст. Стамболов, а също и по време на Народната партия⁴.

Старите възрожденски домове вече не задоволявали градските първенци. Те започват строителство на още по-големи къщи с ново фасадно и вътрешно оформление и обзавеждане, силно повлияно от европейското. Новите къщи отговарят на тяхното самочувствие и икономически възможности. Голямата къща на А. Попов с няколко магазина и кантора е първата, която излиза от чертите на западните порти на града и поставя началото на ул. „Булевард“, по-късно „Мария Луиза“ и „Макензен“. Наскоро след него тук строят нови къщи в еkleктичен стил, с балкони и магазини, стари и нови търговци и индустриалци. Така се оформя новият стопански център и жилищен район на най-заможните търновски граждани. Във връзка с това разширение и съгласно изискванията, предвидени в разработките на кадастралния и регулационен план на В. Търново, през 1903 г. общината определя новите градски черти. Новият регулационен план е утвърден едва в 1907 г., който без съществени изменения и с още две разширения на градската територия от 1932 и 1942 г. е валиден до 1944 г.⁵. Този въпрос би могъл да бъде обект на специално проучване. Статистиките на арх. Димитър Върбанов по въпросите на градоустройството и строителството на В. Търново в периода 1878–1944 г. са непълни, научно неиздържани и изобилстват с исторически неточности⁶.

Под влияние на градските първенци, които в своите търговски пътувания са запознати с обичаите в Централна Европа и Гърция, в града се формира система от нравствено-етични норми на общуване и поведение. Те включват норми за „моят дом“, „моят съсед“, „посрещане на гости“, благотворителност, дарителство, милосърдие, взаимоотношенията (етикетията) на улицата и на обществените места и много други⁷. Съществени черти в живота и поведението на семействата от търновския градски елит внася модата алафранга в нейния най-широк смисъл (уредба на дома, облекло, обноси и др.), езиковата култура, всеотдадени културни интереси и занимания, ритуалите по посрещане на гости. Те са неотделима част от взаимното общуване, аристократичното чувство, по-скоро самочувствие. Голяма роля изиграва и дейността на дружеството „Алианс франсез“, основано в 1910 г.

Търновският градски елит е почти затворена социална група. Неговите представители се женят и общуват, сдружават и поддържат помежду си. Много малко са изключенията с по-нисшите социални слоеве, като при тези случаи винаги има елемент на компенсация — бърз икономически просперитет на дадена личност, висок професионализъм или силно развит интелект. Както показват родоизследователските данни, най-заможните родове са в непосредствени роднински връзки.

Търновските градски първенци са предимно представители на средната буржоазия, тъй като най-едрите представители се изселват след Освобождението в европейските си кантори (Евстати Селвели, братя Паница и други), в новата столица София, в дунавските и черноморски пристанищни градове. Членовете на търновския градски елит

са банкери, обменители и търговци на валута (сарафи), богати търговци и предприемачи, индустриалци⁸. При някои от тях трите дейности — търговия, производство и кредит — са тясно преплетени. Към градските първенци принадлежат и произхождащите от тези среди интелектуалци и държавни служители — окръжни, околийски и градски административни, съдебни, военни и полицейски началници.

Новите представители на средната буржоазия в града в повечето случаи се издигат от горния слой на дребната буржоазия, забогатели чрез търговия и спекулативни сделки, като агенти на Дирекцията на СГОП и членове на реквизиционните комисии през войните (1912—1918). На тези нови търновски градски първенци липсват възрожденският патриотичен дух, чувство за благородство и аристократичност на правите и обичаите, дори незлобливото чувство за хумор на техните предшественици. Групата на градските първенци става многобройна, но не така авторитетна и колоритна, което се дължи, от една страна, на произхода ѝ, а от друга, на по-ограничените капитали и възможности, на сравнително по-ниската образованост и култура. Някои от тях, завършили европейски и наши висши учебни заведения, носят типичните черти и деловитост на среден буржоа, но останалите запазват менталитета си на дребен буржоа. В тях живеят грубите нрави на преуспелия търговец и занаятчия. Новозабогатяващите търновски граждани се ориентират предимно към Демократическата партия, а потомствените заможни граждани — към Народно-либералната и Народната партия⁹. Потомствените търновски градски първенци се отличават с широта на погледа и инициативата, верен търговски усет, висока обща култура и бит.

Много сходство има между търновските и горнооряховските първенци. В болшинството си горнооряховският градски елит се състои от потомци на стари възрожденски чорбаджийски и търговски родове, взели в една или друга степен участие в националосвободителните борби, в разрешаването на църковния въпрос и културно-просветното движение. Те имат високо за времето си образование, култура и възпитание. Мнозина са завършили чуждестранни гимназии, лицей, семинари и университети, а по-късно и Софийския университет. Владееят по един, два и повече чужди езици. Поддържат лични и делови връзки в страната и чужбина. Техният широк мироглед и инициативност, а между двете световни войни и по-голяма технико-икономическа компетентност, дава своите резултати в стопанската им дейност. Те са водещите фигури в развитието на града и имат реална икономическа, а оттам и политическа власт. Стоят в центъра на общественния, политическия и културен живот. Инициатори са на нови сдружения и производства с оглед усилване на икономическите възможности.

Трябва да отбележим, че силата на горнооряховските първенци е в тяхното обединение на икономическа и политическа основа. Поотделно те не притежават големи капитали за по-значими начинания. В сравнение с представителите на средната буржоазия в по-големите градове горнооряховската е притеснена повече от липсата на достатъчно капитали и нейните представители в по-голяма степен се стремят да извлекат печалба не толкова от оборота, колкото от труда като най-сигурен и евтин източник. Недостатъчните капитали винаги пораждат стремеж към повишена експлоатация на труда. Отражение дава и фактът, че капиталистическото развитие на Г. Оряховица е

на базата на една селска структура с развита търговия и занаяти. Голяма част от градските първенци в Г. Оряховица са в тесни роднински отношения с търновските. Както казва Атанас Буров „парц при парц отиват“.

Както и във В. Търново в домашния бит и взаимоотношения се създава по-изискана обстановка, облекло и норми на поведение, но с негативно, дори презрително отношение към физическия труд и неговите представители. Благотворителността е по-ниска в сравнение с периода на Възраждането. В дома на горнооряховските първенци, както и на търновските, присъствуват редица красиви вносни изделия, библиотека с наша и преводна класическа литература, вестници и списания, музикални инструменти, произведения на изобразителното изкуство, които говорят за по-високи духовни потребности и интереси, не рядко обаче и демонстративни, нелишени от показност.

Болшинството от горнооряховските градски първенци са привърженици на Народната партия от 1894 г. Те поддържат връзки чрез Боби Бобев, Стефан Филев, Рачо Бошнаков и Никола Церовски директно с изтъкнатите лидери на партията Константин Стоилов, Иван Ев. Гешов и Теодор Теодоров¹⁰. На 3 февруари 1896 г. горнооряховските народници изпращат възторжена телеграма до правителството, в която от името на гражданството изказват задоволството си от подобрието на отношенията с Русия¹¹. През 1920 г. по време на управлението на БЗНС членовете на Народната партия в Г. Оряховица основават за своите членове и съмишленици потребителна кооперация — магазин „Мир“¹². Част от горнооряховските народници стават активни дейци на Конституционния блок и Демократическия съговор. Най-голямата им политическа опора е Атанас Буров.

Лясковският градски елит е свързан с една земеделска структура. Той произхожда от средите главно на градинарите газди, поради което по своето образователно и културно ниво, по своя интелект е много по-различен. Лясковските богаташи-първенци са хора на риска, по-сурови и неспокойни, много трудолюбиви и ученолюбиви, владеят по един, два чужди езика, находчиви, носят добротата, хитрината и народния хумор на селски труженик, облечен в градски дрехи, с пълна кесия и добре обзаведен с европейски мебели градски дом сред селски двор. Повечето са отявлени русофили, привърженици на Народната партия. На 25 ноември 1886 г. е основан Лясковски клуб на русофилите с председател Недю Жеков, подпредседател х. Иван х. Москов, секретар-касиер Васил Н. Ганчев и членове Ив. Гонгалов, Цончо Войников, Доси Цончев, Илия Къорчев, Ив. Гиранлиев и Петко Бумбалов¹³. В клуба членували 26 души, по-късно привърженици на Народната партия, които приветствували действията и за нормализирането на отношенията на България с освободителката Русия.

В трите града първенците си приличат главно по това, че имат реална икономическа власт, което им дава възможност да упражняват политическата си власт и влияние пряко или опосредствувано.

2. Средна градска прослойка

Социалната група на средните граждани е по-голяма по брой от тази на градските първенци. В нея влизат заможни търговци, повечето от които манифактуристи, дребни индустриалци от търговски и за-

наятчийски произход, по-едри занаятчи, при които работят 5—10 и повече калфи и чираци, няколко лихвари, откупвачи на данъци, предприемачи-строители. Единици от тази социална група постепенно преминават в групата на градските първенци, т. е. към средната буржоазия. Повечето от тях обаче клонят към дребната буржоазия и съставляват нейния горен слой. Поименното проучване на гражданите при теренната събирателска работа на музея показва, че структурата и психологията на средната градска социална група са много по-сложни, логически по-объркани за изясняване в сравнение с другите социални групи.

Средната градска прослойка съобразно осъзнатите професионални потребности, интереси и социална роля е тази, която дава облика на градовете. Нейните представители дават най-съществената част от продукцията, търговията, интелектуалния труд и администрацията. Силна средна градска прослойка е мечта и на съвременността. Най-добре анализът на тази социална прослойка се осъществява на професионален признак.

Средната градска прослойка често проявява своя консерватизъм, лошо се ориентира в проблемите, засягащи капиталистическата класа като цяло. Почти винаги тя издига на преден план само своите тясно корпоративни интереси. При нея се съчетават противоречиви социално-психологически тенденции, които отразяват двойственото положение на личностите като собственици, организатори на производството и размяната, работодатели и труженици. Според конкретните обстоятелства излиза една или друга тенденция в зависимост от това къде може да се извлече по-голяма изгода за натрупване на капитал и творческа изява. Работодателите, от една страна, много жестоко експлоатират труда на своите работници като сигурен източник на печалба, а от друга, се включват в политическите борби с цел собствена изгода. Често дори стават изразители на реакционни изяви. Така че политическата инициатива минава повече в техни ръце, отколкото в градските първенци, т. е. те са и волеизявление на елита и същевременно са склонни да проявяват твърде голяма самостоятелност и активност. Мнозина членуват в Съюза на запасните офицери, Съюза на запасните подофицери (само в Търново членовете му са 421), Съюза на запасните ефрейтори, подкрепят Военната лига и Конституционния блок. След деветоюнския преврат не малко от тях или техни синове членуват в организациите на скаутите, „Морски сговор“, „Демократически сговор“, „Хан Кубрат“, „Бранник“ и „Легions“. Тези и други организации провеждат по улиците на В. Търново и Г. Оряховица шумни паради, карнавали, събори, вечеринки, спортни празници, публични сказки¹⁴.

Социалните подгрупи на средната градска прослойка са твърде пъстри и многообразни. Участието им в политическия живот изглежда сложно обяснимо, ако те не се разглеждат в дълбочина. Само тогава стават ясни мотивите им на поведение, степента на тяхната политическа и обществена активност, роля и място в цялостния живот на града. Анализът по професии, който правим по-долу, и поименното проучване показват, че именно средната градска прослойка е лицето на даден град, неговия дух и култура, принося му в общонационалната история. Докато елита дава подтика, той е и потребител, и организатор, щедър дарител и ценител, то творецът е средната градска прослойка, средните граждани.

3. Най-дребни градски собственици

Най-дребните градски собственици са най-многочислената социална група и в трите града. Те работят сами или с някой член на семейството. Числят се към долния слой на дребната буржоазия. Това са бедни занаятчии, земеделци, дребни бакали и кръчмари, които непрекъснато се разоряват, имотите им се продават за дълг и се протетаризират¹⁵. Темповете на тяхното разоряване върви с изпреварващи темпове в сравнение с развитието на индустрията, която би могла да поеме свободната работна ръка. Следствие на това миграцията и емиграцията от В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец са едни от най-високите в страната както в абсолютен, така и в относителен размер и засягат главно този социален слой¹⁶.

Най-дребните градски собственици работят при много тежки условия в схлупени и нехигиенични работилнички и опушени дървени кръчмички, месарници и кафенета. Капиталите на търговците от тази група са нищожни. С парите, припечелени сутринта, закупуват от търговците на едро стока за следобед. Земеделците едва скърпват двата края. Членове на семействата им са принудени да търсят работа като наемни работници. Така че търговци, занаятчии и земеделци от тази социална група са принудени сами да се пресилват от работа с денонощен труд, както и членовете на техните семейства, за да се изхранват¹⁷. В повечето случаи това са хора, загубили перспективата да забогатеят, но не и надеждата. Почти всички са със сравнително ниско образование (не повече от трети прогимназиален клас), имат твърде примитивен начин на живот и мислене, с ниски културни потребности, принудени да пестят от залька си. Сред занаятчиите има добри и изкусни майстори, а сред търговците — твърде инициативни, но те почти не могат да прогресират, да излязат от омагьосания кръг на своята среда поради липсата на капитали. Мнозина са идеалисти и патриоти, склонни да възприемат идеите за социална правда и справедливост, подкрепят Републиканската и Радикалната партия¹⁸. Други, разорявайки се, се вливат в редовете на работническото или стават лумпени, маши в ръцете на реакционните сили. Някои лумпени влизат в бандите на политическите партии, които върлуват в града по време на изборите¹⁹. Синовете на най-дребните градски собственици стават или също такива собственици, или работници, или нисши държавни служители.

4. Наемни работници

Формирането на работническата класа във В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец има три основни етапа: период на ускорено натрупване на капитали, който включва първите 20 години след Освобождението, период на капиталистическото развитие в рамките на националното стопанство от началото на XX в. до края на Първата световна война и период между двете световни войни, когато българското стопанство се обвързва по-тесно със световното стопанство. Тези три периода имат специфична обществено-икономическа и политическа характеристика, която се отразява върху формирането на работническата класа в трите града, върху нейната структура, организация, борби и е важна предпоставка за целите и задачите на профсъ-

юзното работническо движение и влияние на политическите партии.

В зависимост от темповете и характера на индустриалното развитие на В. Търново и Г. Оряховица се оформя и структурира социалната група на наемните работници в тях. По-особено е положението в Лясковец. Там наемните работници излизат от средите на най-дребните земеделски стопани и продават своята работна сила в предприятията главно на Г. Оряховица. Така че на практика работниците от Лясковец са част от работническата класа на Г. Оряховица, по техният бит и задоволяване на потребностите е свързано както с местоработата, така и с местоживеенето.

Социалната група на работническото във В. Търново и Г. Оряховица се състои от два основни отряда — индустриални и занаятчийски работници. Към тях трябва да прибавим като подгрупи още търговските и домашните работници (домашната прислуга), както и селеките работници. По своя произход те са на първо място разорени занаятчийци, земеделци и търговци и членовете на техните семейства. Произходът на работниците, както и това дали те са индустриални или занаятчийски, дава отражение върху общата структура на наемните работници. Тяхното по-голямо диференциране дава възможност за обяснение на поведението на отделните подгрупи, защото работническото в двата града е твърде многолико, макар и немногочислено.

В началото на XX в. броят на работниците във В. Търново и Г. Оряховица поотделно е не повече от 180—200 души. В предприятията, възникнали от занаятчийското и домашното производство, работници са бившите калфи и чираци, които традиционно продължават да се наричат със същите названия. Болшинството от индустриалните работници, за разлика от занаятчийските, са преди всичко жени и момичета²⁰. Средната концентрация на работници е 3—10 души. Само в някои предприятия тя е по-висока. Това пречи на тяхното обединяване в защита на собствените интереси. Затова в повечето случаи протестите са стихийни и спонтанни. Това са предимно млади хора и пришълци от Балкана с много ниско образование или без образование, с примитивен бит и култура. Същото се отнася и за занаятчийските работници, чийто брой е по-голям. Дейността на БСДП (по-късно БРСДП (т. с.) и БРСДП (ш. с.)), тяхната агитация и пропаганда на социалистическите идеи, създаването на неделни училища и работнически клубове допринася за политическата ориентация на част от тях²¹.

От 1905 г. до началото на Първата световна война в резултат на ускореното капиталистическо развитие се увеличава броят на индустриалните предприятия и занаятчийски работилници, а оттам и на заетите в тях работници. За един период от 15 години броят на работниците във В. Търново се удвоява. Според работническата статистика от 1914 г. те са 540 души, а в Г. Оряховица с построяването на Захарната фабрика достигат около 1800—2000 души. Г. Оряховица става град с многочислено работничество и се нарежда на второ място в окръга след Габрово. Увеличава се степента на концентрация на наемните работници — за В. Търново от 3—10 на 15—20 и за Г. Оряховица от 3—10 на 50—60 души²².

Подгрупите на наемните работници са твърде разнородни по произход и квалификация. Анкетите и изследванията поименно на различни групи и категории работници ни дава възможност да разгра-

ничим няколко работнически прослойки.

Най-горният работнически слой съставляват пролетаризираните майстори занаятчи. Те са най-квалифицираните занаятчийски и индустриални работници. Притежават по-висока обща и професионална култура. Техният опит и знания се ценят от работодателите. Затова те получават най-високо трудово възнаграждение. Мнозина от тях поради опитността си не губят надеждата да станат съдружници или самостоятелни. С тази цел те са готови да направят политическа услуга. По-високото заплащане притъпява в известна степен тяхната борбеност. Болшинството от тях са привърженици на Социалдемократическата партия (о).

Средният работник или занаятчийски калфа дава облика на най-многолюдната група на наемните работници. Той е със сравнително добра професионална подготовка, но без особена перспектива да стане самостоятелен майстор. Затова е почти постоянен работнически контингент с ясно определено работническо съзнание. Често преминава от работилницата във фабриката и обратно, т. е. той е ту занаятчийски, ту индустриален работник. От тези среди в кожухарството и текстилната индустрия във В. Търново и в металообработването и захароварството в Г. Оряховица между двете световни войни се формира потомствена работническа категория, която повишава средната възраст на т. н. професионални работници, както и средната численост на работническото семейство. Към тази група в двата града е насочена дейността на БКП (т. с.) и ОРСС.

Към групата на професионалните работници можем да причислим т. н. от местните индустриални подгрупа на „учения пролетарият“. Това са тези, които не са успели да завършат средно образование селски и градски момчета и някои с дипломи. По мнението на търновските първенци Мъжката гимназия в града е най-големият разсадник на „учен пролетарият“. Работниците от тази социална подгрупа или са добре ориентирани политически и стават дейни участници и организатори на борбата на работниците, или стават ренегати и предатели. Струпуването на повече „учен пролетарият“ в Г. Оряховица обуславя в голяма степен резултатната работа на Комунистическата партия. Те успяват да привлекат не само професионалните работници, но и по-буйните от селски произход и сезонните работници.

Трябва да отбележим, че голяма част от работниците в Г. Оряховица (около 1000) и във В. Търново (около 400) са временни или сезонни, които са с единия крак на село. Това са дребни, малоземлени или обезземлени земеделски стопани, които търсят страничен доход. Те често са предпочитани от работодателите, макар и с по-ниска квалификация, защото са заплащани значително по-евтино, пътуват от съседните села и по-трудно се организират за борба в защита на своите интереси, почти не са политически ориентирани. В тази група попадат голяма част от лясковските наемни работници, които за разлика от другите сезонни работници носят по-буйния и непокорен, търсещ дух на жителите на своя град. Те твърде рано схващат, че работодателите ги разглеждат като конкуренти на професионалния работник и ги противопоставят на него. Затова в общата борба за защита на икономическите интереси на наемните работници лясковските труженици са в първите редици. Те поддържат стачната борба на различните групи професионални работници в Г. Оряховица²³.

Общите, неквалифицирани работници в предприятията и чираците

в занаятчийските работилници са предимно селски момчета, които са принудени още невръстни да напуснат семействата си и да търсят препитание в града. Живеят и работят при изключително тежки битови условия и загъняващо безправие. Заболеваемостта сред тях е висока. Туберкулозата (охтиката) става техен неизбежен спътник, която покосява младите работници от 15 до 30-годишна възраст. Смъртността от туберкулоза сред търновските и горнооряховските работници е една седма от общата смъртност и е по-висока от тази в европейските страни²⁴.

През 1900 г. във В. Търново има 737 души домашна прислуга, в Г. Оряховица — 318 и в Лясковец — 132 души²⁵. Към 1944 г. техният брой намалява наполовина. Във връзка с големия брой на домашната прислуга общинският съвет във В. Търново приема в заседанието си от 29 април 1903 г. Правилник за слугите. Той се възприема и от общинските съвети в другите два града и с малки изменения е валиден до 1944 г. Според Правилника слугите могат да бъдат пълнолетни и се наемат сами, и непълнолетни, които се наемат чрез пасториник. Сделката става в създаденото за целта бюро. Всеки слуга има книжка, в която се нанасят данните от медицинските прегледи и оценка от господаря за поведението му. Слугата е длъжен „да изпълнява безпрекословно всички заповеди на господаря с точност и вярност по реда в къщата. Да слуша заповедите на господаря с благопристойност, да приема забележките с покорност и скромност и да не се отнася с неприлични изражения. Да не излиза от дома на господаря без негово разрешение, да не се бави повече, отколкото му е разрешено и да бъде постоянно в трезвено положение. Да не пуца родители и роднини да гостуват или дошуват без разрешение на господаря. Слугата няма право да напусне господаря си преди изтичане на срока. В противен случай господарят задържа заплатата му“²⁶. При тази лична зависимост на слугите от работодателите и изкушенията, на които са подложени в домовете на заможните граждани, е изключително трудно тяхното политическо ориентиране, дори е почти невъзможно да се осъществяват лични контакти с представители на различните синдикати. Домашната прислуга сама сравнително трудно осъзнава своето положение. Тя живее с химерни илюзии за собствено благополучие в богатия дом, приютена, нахранена и обличена. Единични от тях успяват да надраснат социалното си положение²⁷.

Притокът на работна ръка от селото към града и главно от Балкана непрекъснато подмладява работническата класа във В. Търново и Г. Оряховица. След Първата световна война нараства броят на индустриалните работници за сметка на занаятчийските, както и на самостоятелните занаятчии. Така например във В. Търново през 1926—1930 г. има 717 индустриални работници, от които 41,42 на сто са на възраст от 16 до 18 години (40 девойки и 257 юноши); 43,65 на сто са от 18 до 45 години (55 мъже и 258 жени); 13,8 на сто са от 45 до 60 години (82 мъже и 17 жени) и 1,3 на сто са над 60 години (8 мъже). От общия брой на заетите в индустриалното производство жените превишават 4 пъти броя на мъжете (532 : 185). Болшинството от индустриалните работници в града са на възраст от 16 до 45 години — 85,07 на сто. Подобно е съотношението и в Г. Оряховица²⁸.

През 1930 г. 33 на сто от индустриалните работници получават дневно от 15 до 30 лв., 40 на сто — от 30 до 45 лв., 13 на сто — от

45 до 60 лв., 8 на сто — от 60 до 80 лв., 4 на сто — от 80 до 100 лв. и 2 на сто — над 100 лв.²⁹

Общият брой на занаятчийските работници във В. Търново през 1930 г. е 508, от които по-малки от 14 години са 4 момчета, а от 16 до 18 години — 127 юноши и 29 девойки, от 18 до 45 години са 302 мъже и 27 жени, от 45 до 60 години — 15 мъже и над 60 години — 4 мъже. Съотношението между мъжете и жените за разлика от индустриалните работници е в полза на мъжете, които са 8,6 пъти повече (452:56). Най-голям е броят на работниците на възраст от 16 до 45 години. От занаятчийските работници 11 на сто работят само за храната, т. е. без заплащане (41 юноши и 18 девойки), 38 на сто получават от 15 до 30 лв. (185 мъже и 11 жени), 20 на сто — от 40 до 45 лв. (91 мъже и 15 жени), 19 на сто — от 45 до 60 лв. (88 мъже и 11 жени), 6 на сто — от 60 до 80 лв. (30 мъже и 1 жена) и само 1 на сто получават от 80 до 100 лв. (8 мъже) и 1 на сто — над 100 лв. (9 мъже)³⁰. Най-ниско платени са младите работници и жените както при индустриалните, така и при занаятчийските работници. Заплащането при индустриалните работници като цяло, макар и минимално, е по-високо от това на занаятчийските работници.

В статистическите сведения за разходите на работническите домакинства през март 1925 г. те са разпределени според състоянието им в 6 категории (групи). Първа група е с приход под 3000 лв. месечно. Тя изразходва за хранителни продукти 69,64 на сто, с 15—20 процента повече от другите социални групи, което е обратно пропорционално на абсолютните стойности. Освен това делът на хляба е 52,59 на сто от разходите за храна (888,40 лв.). Втора група изразходва общо за храна 60,18 на сто, от които за хляб — 47,22 на сто (979,88 лв.), трета група — 61,39 на сто, от които за хляб 44,03 на сто (1188,12 лв.), четвърта група — 57,86 на сто, от които за хляб — 36 на сто (1129,12 лв.), пета група — 49,23 на сто, от които за хляб — 29,69 на сто (1007,20 лв.) и шеста група — 41,8 на сто, от които за хляб — 18,64 на сто (802,88 лв.)³¹. Тези проценти за В. Търново и Г. Оряховица са много по-високи поради ниските надници. Фактически болшинството работници се трудят почти само за единия хляб. Търновски окръг е един от големите консуматори на хляб — средно 38,71 на сто от разхода за храна, т. е. над средното за страната, което е 34,38 на сто. За други хранителни продукти също се консумират над средното за страната — 51,58 на сто срещу 49,37 на сто. Въпреки това окръгът е под средната консумация на основните висококалорични хранителни продукти: месо — 7,48 на сто срещу 9,77 на сто, чисто краве масло — 0,4 срещу 1,45 на сто, също сирене, кашкавал, мляко. Консумира се повече фасул, леща, зеленчуци, плодове, маслини. Под средното за страната е консумирането на вино, ракия, цигари, а също разходите за облекло, обувки и обзавеждане. Значително по-високи са разходите за транспорт, гориво, битови услуги, училищни такси. Над средните показатели за страната са разходите за книги, вестници и списания, както и за други културни придобивки — 0,63 на сто срещу 0,19 и 2,24 на сто срещу 1,38 на сто. Спестяванията са 3,01 на сто срещу 0,45 на сто за страната. Под средните за страната са разходите за религия, които не надвишават 0,34 на сто срещу 2,78 на сто средно за страната, както и тези за прислуга — 0,18 срещу 1,77 на сто. Голяма е разликата в разходите за членски внос, което е известен показател за степента на политическа и професионал-

на организираност — 0,20 срещу 0,65 на сто средно за страната, т. е. значително по-ниско³². Тази констатация се потвърждава и от броя на членовете на БКП (т. с.), БСДП (о), ОРСС, СОРСС и други работнически организации във В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец. Така например към 30 септември 1927 г. членовете на НРПС (независимите работнически професионални съюзи) във В. Търново са 110, в Г. Оряховица са 46 и в Лясковец — 54 души³³. Те са значително под общия брой дори на професионалните работници. Според отчета на Горнооряховския окръжен комитет на БКП от 1931 г. има изградени 12 групи на Работническата партия със 177 члена³⁴. По време на най-големите си успехи и възможност за разгръщане на дейността си, в навечерието на I конгрес на БКП (т. с.) през 1919 г. във Великотърновски окръг има 7 градски организации с 414 члена и 44 селски с 1446 члена, а през април 1921 г. — 137 организации и групи (заедно с Габрово) с общо 2557 члена³⁵. Следователно данните на държавната статистика относно по-ниската степен на организираност на наемните индустриални и занаятчийски работници във Великотърновски окръг се потвърждават и от данните на партийната и профсъюзна статистика.

Броят на работниците във В. Търново и Г. Оряховица се увеличава през 1936—1944 г. Само във В. Търново, който се счита за по-малко индустриален от Г. Оряховица, има 1564 индустриални работници (708 мъже и 856 жени), които работят в 55 предприятия. От тях 913 работници са в 12 предприятия на текстилната индустрия, 216 в предприятия на хранителната индустрия (184 мъже и 32 жени). В осемте кожарски фабрики се трудят 133 мъже, а в шестте керамични — 150 души³⁶. С оформянето на по-големи отряди от даден отрасъл се диференцира в дълбочина социалната група на индустриалните работници — текстилни, кожарски, мелничарски и други, което внася допълнителна характеристика и специфика. Така например във В. Търново текстилните и кожарски работници са водещи в борбата за защита на непосредствените интереси на наемниците, а в Г. Оряховица тази роля имат транспортните работници и захароварите. Всяка по-специфична професия добавя нови черти в начина на живот и мислене на социалната подгрупа, обяснява мотивите на поведение в обществения и политически живот.

Захародобивът е ново производство. Фабриката е оборудвана от Чешко-българско акционерно дружество със съвременни за времето си машини и инсталации, което прави от постоянните професионални работници майстори с по-високи технически познания и опит. Показателен е фактът, че по време на стачката в Захарната фабрика в Г. Оряховица през 1920 г., когато работниците блокират сградата, те се отнасят с особено висока отговорност и съзнателност за запазване на инсталациите и извършват необходимите операции по прекъсване на технологическия процес. Този и други подобни случаи показват моралния лик на наемния работник, свързан с по-висока технология, оборудване и организация на труда.

По-малочислени от индустриалните и занаятчийски работници са групите на търговските и селскостопански работници, както и тези от железопътния транспорт. Техните характерни черти се открояват по-ясно на фона на социалните групи, обособени на професионален принцип.

5. Градска беднота

Бедните граждани, нуждаещи се от социална помощ, във В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец са общо около 1200 души. Техният брой се увеличава обикновено по време на икономически кризи. В тази безлична, мизерствуваща социална група влизат безработни, амбулантни авантюристи, скитници, просяци, осакатени и лумпенизирани занаятчи и дребни търговци, вдовици, самотници, недъгави, болни стари хора и други, както и малолетните членове на техните семейства. Във В. Търново и Г. Оряховица те са по 500 души и са почти постоянна величина. В същото време и в двата града, около 800 души във всеки, не работят и живеят от своето имущество³⁷. Някои от тях проявяват благотворителност за бедните. От сведенията по разпределението на събраната милостиня обаче се вижда, че тя с нищо не може да промени и дори да облекчи живота на бедните.

Запазената информация показва, че преобладаващата част от беднотата са напълно и безвъзвратно разорени занаятчи и търговци, които поради напреднала възраст или болест не могат да станат наемни работници. Те често са глави на многодетни семейства. Една не малка част са самотни стари хора, които имат своите заслуги в миналото, позабравени и материално необезпечени. Трети, около 100-тина души, са в работоспособна възраст, но не могат да си намерят работа по редица причини — преситеност в отрасъла, в който те имат познания и опитност, неизгодни за работодателите поради своята политическа организираност и т. н.³⁸. Една от формите за осигуряване на оскъдна прехрана сред тези хора е просията по домовете, пред църквите, по улиците. Не са редки кражбите. Беднотата става осъзнат проблем за града през 30-те и 40-те години, когато общините изготвят поименни списъци по семейства и техния брой, за да бъде определен размерът на социалната помощ.

За В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец градската беднота е едно тежко бреме. Хроничният недонимък опустошава образоваността и професионалния опит на мнозина, лишава техните деца от възможността да се учат, да израснат пълноценни и морални личности. Във В. Търново се създават благотворителни дружества, които внасят свой принос за частично решаване на този болен за града въпрос — „Милостивий самарянин“, „Св. Емануил“, „Приятелска среща“ и други, които поддържат с дарения старопиталища и сиропиталища, а други като женското дружество „Радост“, благотворително дружество „Здравец“ дават стипендии на бедни даровити ученички, уреждат летуването им. Благотворителността на дружества и граждани в трите града не успява да преодолее затрудненията на общините по подпомагането на най-нискостоящата в обществената йерархия социална група. Неколцина по-здрави от тях се измъкват от положението си като товарачи и преносвачи, боклукчи, метачи и други тежки, мръсни и неприятни ръчно извършвани дейности.

Социалната структура, разгледана на основата на имуществения принцип, определя ролята и мястото на големи социални групи в обществената йерархия и формиралите се на тази основа характерни черти за всяка една от тях, обществено съзнание и политически пристрастия, професионален опит и образование, бит и култура. Цялост-

ната картина за социалната структура на трите града се допълва от разчленяването и анализирането на жителите им и на професионален принцип.

Б. СОЦИАЛНИ ГРУПИ НА ПРОФЕСИОНАЛЕН ПРИНЦИП

Съобразно техните осъзнати професионални потребности, интереси и социална роля гражданите можем да разделим на 4 по-големи социални групи: 1. Занимаващи се с организация и производство на материални блага — включват подгрупите на индустриалци, занаятчии и земеделци. 2. Занимаващи се в сферата на размяната и кредита. 3. Държавни служители. 4. Интелигенция. Ще се спрем на няколко основни професионални групи, наричани още съсловия.

1. Търговско съсловие

Доколкото търговията и производството, и обратно, взаимно се преплитат, като собствениците участвуват непосредствено в производството и размяната, то социалните групи на занаятчии и търговци носят нещо общо, както и на индустриалци и търговци, на земеделци и търговци.

Търговците от средната градска социална група дават облика на търговското съсловие. Те са с по-високо образование, култура, бит, нрави и обичаи, повлияни от тези на градските първенци и старите градски традиции. В техни ръце минава управлението на В. Търново и Г. Оряховица от началото на XX в. Те са кметове, общински съветници, съдебни заседатели, общественици, дарители, ратници за просвета и култура. В управлението участвуват и представители на индустриалците и по-заможните занаятчии, но техният дял е минимален. Интересен е фактът, че и в двата града първенците изразяват волята си чрез средните търговци или както обикновено тогава казвали търговското съсловие.

Средната търговска градска прослойка често проявява своя консерватизъм, което е много характерно за В. Търново, и това личи от всяко решение на градската община, която е в ръцете на манифактуристи и бакали през първото десетилетие на XX в.

Търговското съсловие в района на трите града е твърде многобройно. Едрите търговци са единици, средните дават облика на съсловието, а многобройната част са дребните. Понякога динамиката на промените в съсловието прави неувимци някои черти на имуществените различия вътре в него. Някои твърде бързо преминават от една категория в друга или се разоряват. По-точно разликата между тях се проявява съобразно предмета на търговия и контактите, които той осигурява с производителя и консуматора. От своя страна предмета на търговия в голяма степен е и белег на имуществено състояние, на капитал. В този аспект можем да разграничим по-високото образовательно ниво и култура на търговците-посредници и манифактуристи, техния по-висок стандарт на живот, което създава и по-голямо доверие в партньорите. Болшинството от тях са потомствени търговци. Привърженици са на Прогресивнолибералната, Либералната и Демократическата партия, а във В. Търново и на Народнолибералната партия. Б. Матеев, основател на горнооряховската либерална дружинка

и на дружинките в Драганово, Долна Оряховица, Сушица и други, ревностен разпространител на в. „Народни права“, поддържа непосредствени връзки с лидера на Либералната партия д-р Васил Радославов³⁹.

Друга част от търговците, които се занимават с продажба на животни, спиртни напитки, колониялни и железарски стоки, строителни и отоплителни материали, произхождат предимно от селата. Те имат по-ниско културно-просветно ниво и бит. Стремешът им да забогатеят ги прави стиснати и груби. Едни успяват, други фалират, а трети, което е много показателно при търговците, се лумпенизират. Болшинството от дребните търговци в стремежа си да се задържат на всяка цена са способни на безпринципни компромиси, подкрепят всяка власт, за да получат някакви изгоди. Поради това те често стават проводници на реакционни идеи.

Търговските магазини във В. Търново и Г. Оряховица показват по-голяма специализация в манифактура, галантерия, трикотаж, пасмантерия, но по-често те са смесени. В по-малка степен специализация има в бакалията и кръчмарството, но и те в повечето случаи са също смесени. Най-голяма пестрота показват колониялните магазини и железарските, също и тези за плодове и зеленчуци.

Търговците от трите града търсят подкрепата на търговско-индустриалните камари — Варненската и Русенската, чрез които доставят голяма част от стоката си. Запазените документи — фактури, сертификати, бордера и други, показват доброто умение на значителна част от търговците на трите града да водят търговските сметки, да пишат делови, кратки и ясни, недвусмислени писма и да се ползват с доверие от своите кредитори⁴⁰. Това говори, че търговското съсловие в трите съседни града като цяло е на сравнително добро ниво в професионално отношение. Честата промяна на фирмите от еднолични към събирателни и акционерни, и обратно, както и предметът на дейност, неговото разширяване и стесняване показват също така умение да маневрират успешно с оглед консолидацията на капитала и неговите по-добри възможности, отреагиране на търсенето и предлагането във връзка с промените на пазара. Не случайно търновските, горнооряховските и лясковските търговци се ползват с добро име в страната.

2. Занаятчиите като социална група

Занаятчийското съсловие е също многобройно. В началото на века то обхваща 40 процента, а след войните около 20 процента от жителите на В. Търново и Г. Оряховица. Делът му в Лясковец е около 4 процента. То непрекъснато се разорява и намалява за сметка на увеличението на индустриалните работници. Макар че съществува непрестанен приток на занаятчии от Балкана и околните села, обратният процес на движение към селата, където земеделието допълва дохода на занаятчията, продължава подчертано след Първата световна война.

Моралният образ на занаятчията привлича със своята правдивост. Той е собственик и труженик, твори материални блага. В неговото съзнание изгодата, припечеленето в повечето случаи като че ли стои на втори план. Той е устремен към изделието, към неговото съвършенство, което осигурява и смисъла на съществуването му, неговата чест. За майсторството си, за преуспяването си търновските и

торнооряховските занаятчии са готови на всякакви икономии. Можем да кажем, че занаятчиията е дори стиснат, спи в работилницата с чираците, работи заедно с тях по 18 часа на ден. Къщата му е бедна. Рядко са по-заможните занаятчии-търговци. Масата занаятчии експлоатира и труда на своето семейство. В същото време сам той не особено грамотен, е готов да даде всичко, за да изучи децата си. Такива си остават повечето дребни занаятчии до 1944 г. Само по-едрите се издигат до средната градска прослойка. Те произвеждат и търгуват, дават основната занаятчийска продукция и определят облика на занаятчийството в дадения град. Най-високо образователно и културно ниво сред занаятчиите имат шивачи, обушари и плетачи. Те ползват разнообразна информация за европейската мода, контактуват в дома си или в работилницата и магазина с високообразовани граждани, удовлетворяват техните изискани вкусове, ползват в производството си по-съвършени машини⁴¹.

Интересен показател, който характеризира имуществената и социална диференциация сред занаятчиите, разгледани като обособена социална група в общата хоризонтална структура, е величината на техния месечен доход и разход. За този анализ спомагат данните на държавната статистика, подкрепена от събраните спомени и направената анкета.

През март 1925 г. индексът за поскъпването на храната за цялата страна при база 100 за 1901—1910 г. е 4033, при база 100 за 1913 г. е 2996, при база 100 за 1914 г. е 2951, а на облеклото съответно 3903, 3325, 3186. Данните показват, че хранителните продукти поскъпват за един период от 25 години значително повече в сравнение с облеклото⁴².

Занаятчийските домакинства в държавната статистика са обособени в 6 групи съобразно месечния им доход: първа група — под 3000 лв., втора — от 3 до 4 хил. лв., трета — от 4 до 5 хил. лв., четвърта — от 5 до 6 хил. лв., пета — от 6 до 8 хил. лв. и шеста — над 8 хил. лв. Разходите са изчислени за типово домакинство, което се състои от мъж, жена и три деца, или от четири консумативни единици.

Най-голям процент от месечния си доход отделят за храна занаятчийските домакинства от първа група — 55,69 на сто, което в абсолютен размер е 1247,36 лв. При другите групи относителният дял намалява обратно пропорционално на дохода, а абсолютната сума се увеличава, което показва степента на едно по-добро задоволяване на потребностите от хранителни продукти. От разхода за храна най-голям процент отива за хляб: първа група 55,38 на сто, а шеста — 32,74 на сто. Както показват данните, поради ограничените приходи в първа група хлябът е основна храна. Докато първата група може да си позволи за месо 5,96 на сто, то шеста група изразходва 14,58 на сто, което и в стойностно, и в количествено изражение дава една твърде голяма разлика и степен на задоволеност. Същото се отнася за консумирането на мляко, масло, сирене, кашкавал и други. Кафе се употребява главно от четвърта, пета и шеста група, пиво само от шеста, вино и ракия от втора и трета група и т. н.⁴³.

За облекло и други разходи най-много харчи шеста група — 58,88 на сто, от които 5,05 на сто за шапки. Първа група изразходва 44,31 на сто, които в абсолютен размер дават твърде голяма разлика и оттам показват степента на задоволяване на потребностите от облекло⁴⁴.

Разходите за духовен живот са минимални при всички групи. Най-голяма религиозна ревност проявяват пета и шеста група. Благотворителността е застъпена във всички групи на занаятчиите, но в абсолютен размер тя е най-висока в пета и шеста група. Благотворителността е характерна за търновските и горнооряховските занаятчии, и то за начинания, които ползват всички граждани — и бедни, и богати.

По-големи разходи за книги, вестници и списания се правят от домакинствата с месечен доход от 5 хил. лв. нагоре. Но, общо взето, техният относителен дял е минимален — от 0,09 на сто (2,08 лв.) при първа група до 0,45 на сто (44,65 лв.) при шеста група. Във В. Търново и Г. Оряховица този процент е малко по-висок от средния за страната, извод, който правим въз основа на теренните проучвания и събирателската работа. Редица средни занаятчийски притежават интересни и немалки по обем лични библиотеки⁴⁵. Данните на читалищните библиотеки показват също, че част от читателите са занаятчии. По-висок от средния за страната е и процентът на разходите за културни развлечения — театър, музика, кино и други изкуства, разбира се, не в еднаква степен за различни прослойки (групи) в занаятчийското съсловие. Самите занаятчии дори се издвигат като организатори на поетично-музикални вечери и забави, танцуващи вечеринки, утра. Показателни в това отношение са читалищата „Поука“ в Лсенова махала и „Стоян Михайловски“ в махалата „Св. Троица“ във В. Търново. Всичко това е резултат от богатия и демократичен по своя характер културен живот в трите града.

Интерес представляват също така и данните за членство в политически и професионални организации. Най-неориентирана е първа и отчасти втора група. Най-активни в тези организации са трета, четвърта и пета група, т. е. средните занаятчии, които дават от 0,21 до 0,35 на сто за членски внос⁴⁶. Болшинството от тях са членове на Занаятчийската и Радикалната партия. Търновските и горнооряховски занаятчии имат свои представители в централните ръководства на занаятчийските сдружения — Н. Г. Гайдарджиев, Кр. И. Тонев, Стефан Т. Касъров, А. Р. Мартинов, П. Кършев и др. Един от най-дейните членове на Занаятчийската партия е търновският общар Тодор Куманов. Занаятчийската партия има свои гласоподаватели по време на избори⁴⁷.

Данните за приходите и разходите на занаятчийските домакинства, които по същество дават възможност за вертикален анализ, доказват противно на твърденията на дейците на Занаятчийската и Радикалната партия, че занаятчийството не е единно съсловие, че вътре в него съществуват отделни подгрупи, които съответствуват на тяхната роля и място в производството и разделението на труда.

3. Земеделско съсловие

Средните и дребни земеделски стопани, макар на професионална основа да съставляват една социална група (съсловие), също както и занаятчиите се разграничават в зависимост от качествената характеристика на стопанствата (вида на земеделието, количеството земя и други дейности, вложен капитал, дял на стокното производство).

В категорията на средните земеделски стопани въз основа на количеството земя, така както са изчислени за трите града, влизат около 200 земеделци предимно градинари и лозари и 10-тина зърнопро-

изводители. Във В. Търново и Г. Оряховица са по 4—5 души, останалите са жители на Лясковец. От земеделското съсловие няма изявени градски първенци във В. Търново и Г. Оряховица, а в Лясковец са около 20 души, които не са само земеделци, а същевременно са и акционери, търговци, организатори на преработка на селскостопанска продукция. Земец-владетели са над 500 дка земя в района на трите града няма. Само търновецът Ангел Генов е член на Съюза „Съези“ на собствениците на едър земеделски инвентар (1937). Така че преобладаващи в земеделското съсловие са дребните и средни земеделски стопани. Във В. Търново и Г. Оряховица обликът на земеделското съсловие определят дребните собственици. Техният брой постоянно намалява по две причини — от една страна, обработваеми земи влизат в чертите на градовете и се застрояват, а от друга, примитивното им стопанисване ги води към разоряване. Едни продават земите си за дълг и стават работници, а други поради ниската доходност и конкуренцията на продукцията на големите съседни села запазват и обработват земите си като допълнителен доход към работническата заплата. Така че във В. Търново и Г. Оряховица земеделското съсловие е в по-чист вид до войните, когато тук се основават и земеделски дружби. Горнооряховската дружба е една от първите градски дружби у нас (1900), а търновската е основана в 1911 г.

Много по-различно е положението в Лясковец, където земеделието е основен поминък. Представено е с най-интензивните за времето култури — стоковото градинарство и лозарство. Средните земеделски стопани в Лясковец имат много допирни точки с тези от селата, но най-съществената разлика е в преобладаващия дял на високоинтензивните култури. Доходите на един среден земеделец в Лясковец са 10—15 пъти по-големи от тези в селата, където преобладаващо е зърнопроизводството и други екстензивни култури със значително по-ниски пазарни цени. И не на последно място стои градският бит и култура на лясковчани, самочувствието им на граждани и големи производители. Средните земеделци-стокопроизводители имат вложени в производството много повече капитали от тези в селата и използват наемен труд. Мнозина от тях сами реализират продукцията си или организират преработката ѝ. Затова средният земеделец в Лясковец има много сходни черти със средния занаятчия. В много от средните земеделски стопанства на Лясковец се чувства капиталистическата организация на труда. Те са определено стокови стопанства.

Средните земеделци в Лясковец са ориентирани към Демократическата и Радикалната партия, а част от тях и към БЗНС.

Дребните земеделци в Лясковец си приличат по менталитет, бит, култура, нрави и обичаи с дребните селски труженици от околните села. Като тях са малоземлени с непрекъсната тенденция към обезземляване и пролетаризиране. И все пак се чувства известна разлика, която се дължи на характера на производството в града, защото и дребните земеделци тук обработват интензивни култури. Малките им ниви дават ниски добиви от зърно, което не може да задоволи нуждите на тези предимно многочислени домакинства. Въпреки това обаче патриархалната традиция, която се запазва сред дребните стопани в много села, тук не съществува. Дребните земеделци в Лясковец не придават обликът на града, имат относително малък дял в общата продукция и още по-малък в стоковата. Една част от разорените дребни земеделци се преселват след войните в Г. Оряховица и В. Търново,

където работят като наемни работници. В резултат на миграцията на тази социална група след войните се чувствава и промяна на броя на населението в трите града. През 1920 г. Лясковец има 7066 жители, а през 1926 г. те намаляват на 6567 души.⁴⁸ В същото време населението на Г. Оряховица нараства от 7868 през 1920 г. на 8674 през 1926 г.⁴⁸

4. Държавни служители

В отделна социална група могат да бъдат обособени държавните служители, които произхождат от средата на посочените по-горе три социални групи. Държавните служители си приличат по това, че не са свързани пряко с частния капитал, не произвеждат материални блага, само някои са творци на духовни ценности. Те косвено създават условия за производство и задоволяват потребностите си главно посредством възнаграждение, което е част от националния доход посредством държавния бюджет. Държавните служители рязко се разграничават по своята социална и политическа роля. Затова можем да ги разделим на няколко подгрупи: административни служители (чиновници), служители на култа, пазители на реда и законността, военни, държавни служители от жп транспорта, съобщенията, здравеопазването и образованието.

От всички държавни служители най-привилегирована е групата на военните. Офицерският и подофицерският състав във В. Търново от 6-ти, а по-късно от 18-и Етърски и 20-и Добруджански пехотни полкове независимо от движението му през целия период от 1878 до 1944 г. представлява привилегирована каста, която контактува предимно с градските първенци и по-заможните средни граждани. Те се женят за техните образовани дъщери. Живеят главно по ул. „Офицерска“ (днес ул. „Дондуков“, бул. „Ст. Стамболов“ (днес ул. „Ал. Стамболийски“) и ул. „Хр. Ботев“, които са нови улици в града, в района на казармите. Повечето от търновските военни са с висока обща култура и специално образование. Отличават се със своята дисциплинираност, строгост, възискателност, както и с изискания си външен вид. Единици от тях проявяват морална и политическа разпуснатост. Офицери, подофицери и други военни във В. Търново през 1878—1944 г. са известни със своята промонархическа вяроност. Само някои от тях участвуват в акции в помощ на полицията⁴⁹. В периода между двете световни войни активно съдействуват за създаването и укрепването на местните групи на военни организации — Съюза на запасните офицери, на запасните подофицери и други.

Що се отнася до другата въоръжена сила на буржоазната държава — полицията, тя стои на интелектуално ниво значително по-ниско от военните. Докато през 1900 г. броят на полицаите във В. Търново е 200, в Г. Оряховица — 90 и в Лясковец — 20, то между двете световни войни техният брой се увеличава 4 пъти, а в Г. Оряховица 5 пъти⁵⁰. Като прибавим и броят на офицерите и войниците, които от 1300 през 1900 г. нарастват над 3000 души след войните, става ясно, че трите града поради стратегическото положение към проходите и Дунава и като транспортни кръстовища са държани здраво от въоръжените сили на държавата. Това в известна степен обяснява и поведението на населението в тези райони и особено във В. Търново и Г. Оряховица.

Старшите и младшите конни и пеши полицаи, стражари, пожарникари и горски пазачи са рекрутирани предимно от средите на дребната буржоазия. В голямата си част те са с ниско образование и култура. Поставени пред изпитанието на разоряващи се дребни собственици, те са доволни от редовното сравнително задоволително възнаграждение, облекло и други привилегии. Във В. Търново някои разоряващи се занаятчи, каруцари и други, известни сред населението като побойници и нехранимайковци, организират банди по време на изборите, които тероризират населението да гласува за дадена партия (най-често за Народнолибералната). А изборите в града се провеждали в полицейския участък, където е и околийското управление. Когато партията спечели, някои от побойниците заемат служби на полицейски пристави (като Атанас Косев — Маминото) или старши стражари, а когато партията падне от власт, те се връщат към старите занимания⁵¹.

Твърде привилегирована и социално активна е професионалната група на адвокатите и съдебните служители. Част от тях са и държавни служители, и на свободна практика. През 1900 г. техният брой във В. Търново е 384, в Г. Оряховица — 125 и в Лясковец — 38⁵². След войните броят им намалява наполовина. Канторите на адвокатите във В. Търново са съсредоточени по ул. „Ив. Вазов“, която в този участък се нарича още „Адвокатска“ (такава си остава тя до 1970 г.). Намира се в непосредствена близост до общината, окръжния съд и стопанския център „Баждарлък“. В този район живее и голяма част от адвокатите.

Както показват поименните изследвания, повечето адвокати, съдии и други са най-вече местни и по-малко преселници. Произхождат от твърде заможни фамилии, а по-малка част от средни. Професията им дава възможност да забогатеят от нескончаемите дела на селяните за делби. Търновските адвокати са считани за едни от най-образованите, богати и културни хора, с голяма ерудиция, владееене на няколко чужди езика. Много от тях са завършили висше образование в чужбина. Някои са с отлично защитени докторати по право. Голяма част от столичните юристи и преподаватели в Юридическия факултет на Софийския университет са търновци, изселени в София. Неписано правило било почти всяка година да посещават европейските страни и да поддържат контакти с известни у нас и в чужбина юристи, като по този начин развиват и обогатяват своята всестранна подготовка. Юристите са активни културни дейци. Тяхното богатство и повечето случаи е във вид на парични спестявания или притежаване на имоти, в това число и в селата на окръга, когато за дълг по водени дела вземат нивите на длъжниците. Единици влагат част от парите си в стопанска дейност, което е по-характерно за горнооряховските и лясковски юристи.

Адвокатите, особено търновските, са известни със своята голяма политическа активност. От техните среди са водачите на политическите партии и групировки в града, на политическите и обществените организации, също някои кметове, народни представители, министри. Те са моторите на политическите страсти и борби в окръга, особено по време на избори. Пламенните им речи в стила на съдебните пледарии са твърде убедителни за дребнособственическата маса, за да бъде тя спечелена да гласува за една или друга политическа партия. Но има и нещо друго, нещо много по-важно от ораторското майстор-

ство на адвокатите, което буржоазията цени у своите незаменими помощници и дейци. Това е тяхната реална съдебна власт, опряна на закона. Това са най-образованите и влиятелни представители на един от надстроечните институции, които са опора на буржоазната държава, при това граждански институт за разлика от армията и полицията. Именно чрез закона, който търсят за защита масите, и чрез икономическата принуда на богатите може да се окаже максимално политическо давление, което фактически се и оказва тотално в трите града през разглеждания период. Делото се печели не само от по-силния или от този, който има право, но и от онзи, който окаже политическа услуга независимо от нейната величина. Точно това често е коз в ръцете на политиканстващите адвокати във В. Търново и Г. Оряховица, което дава резултати в дребнобуржоазните и политически неориентирани среди.

Професионално обособена социална група от средни граждани, която също се числи към държавните служители, са лекари, фелдшери и аптекари. Половината от тях, както и адвокатите, са държавни служители и на самостоятелна практика, а другата половина са само на самостоятелна (частна) практика. Болшинството от търновските лекари, фелдшери и аптекари произхождат от местни фамилии, числящи се към заможните и средните слоеве (както обичали да казват обикновено „от аристократични фамилии“). Други произхождали от интелигенцията (или както казвали „от интелектуални фамилии“). Само малка част са родом от други градове и единици от селата.

Лекарите във В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец след Освобождението до Балканската война са предимно руски и румънски възпитаници. Те са активни участници в националноосвободителните борби, Руско-турската война (1878), в уредбата на българската държава и медицинска служба (Стат Антонов, Константин Бонев, Янко Ангелов, Кръстю Ташев, Йордан Пенчев, Георги Сарафов, Михаил Калпаклов и други). Мнозина са от кръга на Ст. Стамболов. Успехите на руската медицина продължават да оказват определено първенстващо влияние върху развитието на българската медицинска мисъл. Поставя се на съвременни научни основи лечението на редица болести, усъвършенствува се диагностиката, санитарно-хигиенният контрол и аптекното дело.

До Сръбско-българската война (1885) в Търновски окръг има 12 лекари, от които 7 държавни (1 окръжен и 6 околийски), двама в търновската болница и двама градски. Само във В. Търново са 5. През 1898 г. броят на лекарите в окръга нараства на 27. През 1904 г., когато се чествува 25-годишнината на здравното дело у нас, във В. Търново има 16 лекари на държавна служба, от които 3-ма военни и 1 зъболекар. Освен тях в града работят още 1 акушерка, 2 медицински сестри, 22 фелдшери, от които 6 военни и 7 помощник-аптекари⁵³.

До Балканската война в окръга са направени и първите крачки в научноизследователската работа, която има приносен характер за българската медицинска наука в областта на хирургията (Алекси Христов), бактериологията (Гинчев), по физическото развитие на децата (Петър Цончев) и други. Някои лекари защитават докторати в Петербург и Москва, след което работят предимно в София. От В. Търново и Г. Оряховица излизат много лекари.

В периода между двете световни войни се увеличава броят на лекарите и фармацевтите, завършили образование в Германия, Че-

хия, Италия, Австрия и Франция. През този период научната и професионална подготовка на лекарите в трите града и особено във В. Търново е много висока. Това е най-ерудитаната в професионално отношение социална група. През 1940—1944 г. броят на лекарите във В. Търново е около 50, в Г. Оряховица — 32, в Лясковец — 6. Търновските лекари живеят локализирано в т. н. аристократичен квартал по главната улица „Мария Луиза“ и около Търновската първостепенна болница. Белотата, редът, голямата чистота, изисканите обноски са характерни за дома на търновския лекар, а също за много уважаваните за способностите и отзивчивостта им фелдшери и фармацевти.

Всеки лекар има в дома си добре обзаведен кабинет с чакалия и помощен медицински персонал. Някои притежават и собствени лаборатории (д-р Михайлов) за анализ и диагностика, благодарение на което постигат големи успехи в научно-теоретическо и практическо отношение. Други притежават рентгенови и различни специализирани апаратури (д-р Георгиев, Хаджигенчев), внесени от Германия, Чехия и Италия. Трима от тях имат собствени специализирани клиники.

Всички търновски и горнооряховски лекари притежават големи библиотеки със специална литература от български и чужди автори, които те ползват с лекота, тъй като всеки от тях владее най-малко по 2—3 и повече европейски езика — на първо място немски и френски, след това италиански, чешки, руски и английски. Освен това задължително било за всеки лекар, който държи да бъде добър специалист, ежегодно да пътува сам или със съпругата си до някои от напредналите в медицинско отношение страни и да посети там клиники, болници, да слуша лекции в университетите по биология, химия, медицина, да се среща и разговаря с известни специалисти, да ползува техни консултации, както и да поддържа писмена кореспонденция с тях.

Разговорите с дългогодишни търновски лекари и някои сведения за доходите им от данъчните регистри дават основание да се твърди, че лекарите в града между двете световни войни могат да се отнесат към среднозаможните търновски граждани. Голяма част от специалните средства те изразходват главно за медицинска апаратура, инструменти, лекарства, които си доставят директно от известни европейски фармацевтични фабрики като опитни образци, за литература и пътувания в чужбина, както и за поддържане на добре обзаведен дом, прислуга, медицински персонал, интелектуална среда и задоволяване на други културни потребности. Повечето лекари са любители на музиката и сами свирят на музикален инструмент, обичат поезията и класическите произведения, с удоволствие посещават театър и кино.

Принципно начало на редица лекари с голяма клиентела (Церовски, Хаджигенчев, Михайлов и други) е да не вземат такси за преглед и лечение на работници, бедни граждани и селяни. Дори д-р Церовски им давал пари за лекарства. За сметка на това таксите на останалите граждани били съобразени с имотното им състояние. След сключването на колективните трудови договори чрез Българския работнически съюз през 1938—1939 г. някои лекари доброволно приемат да бъдат фабрични лекари и съзнателно изпълняват задълженията си.

На въпроса как лекарят си подбира съпруга отговорът бе, че чувствата са на трето място. Първо, съпругата трябва да бъде со-

циално и материално обезпечена, т. е. да е от заможно и уважаващо семейство (от сой), с добра зестра; второ, да бъде образована, добре възпитана и привлекателна. На практика при проследяването на браковете поименно се оказа, че търновските лекари, както и горнооряховските са женени за дъщерите на фабриканти и по-едри търговци.

Свързани с най-хуманната професия, запознати с постиженията на естествознанието, лекарите и фелдшерите са хора с утвърдени материалистически възгледи в духа на Ч. Дарвин, Л. Морган, И. П. Павлов и И. М. Сеченов. Само двама-трима, които имат дребнобуржоазен произход и са възпитаници на Берлин и Грац, са горещи привърженици на Ф. Ницше, което има отражение и в политическите им убеждения и действия. Част са членове на Демократическата или на Обединената народнопрогресивна партия. Спиритуализмът, дъновизмът и други религиозни схващания, които намират последователи сред търновската и горнооряховска интелигенция, нямат последователи сред лекари и фелдшери. Техните обществени изяви са повече в културния живот, отколкото в политическия. В определени моменти дори те показват аполитичност. Всички са членове на Лекарския съюз.

По мнението на стари лекари аптекарите повече са служители на Меркурий, отколкото на Ескулап. Те вземат дейно участие в политическия живот. Аптеките често са места за бистрене на политиката, размяна на информация, посредничество и други. Никола Златев е един от водачите на есперантистите в окръга. Йордан х. Пенчев е деец на Червения кръст и Аптекарския съюз. Панайот Славков, съдейник на Ст. Стамболов, става кмет и министър. От средите на търновските помощник-аптекари е професорът фармацевт Петър Николов. Аптекарите вземат живо участие в цялостния културен живот.

Професионално обособена социална група е тази на учителите от началните училища, прогимназиите и гимназиите на трите града. През 1900 г. техният брой във В. Търново е 382, в Г. Оряховица — 88 и в Лясковец — 124⁵⁴. В следващите години техният брой се увеличава. Търпи спадове и отново се увеличава. Болшинството от гимназиалните учители се отличават с високо образование, култура, широка обществена активност, културна и научно-творческа дейност. Те са неразделна част от цялостната научно-творческа интелигенция. Освен тях с литература, изкуство и наука се занимават още 139 души във В. Търново, 86 в Г. Оряховица и 174 в Лясковец. През 30-те и 40-те години се увеличава значително броят на творците — издатели, писатели, преводачи, журналисти, художници, занаяти за култура — печатари, книжари и други⁵⁵.

По-голямата част от учителите и научно-творческата интелигенция произхождат от средното градско съсловие, от неговите интелектуални фамилии, по-малко от най-богатите и от най-дребните собственици, още по-малко от селата на окръга и страната.

Основният учителски състав на мъжката гимназия „Св. Кирил“ и на девическата гимназия „Митрополит Климент“ във В. Търново, едни от най-реномираните средни учебни заведения в страната, е с висше образование. Някои от тях са със защитени докторати (21) по философия, математика, естествени, политически, юридически и финансови науки и литература. Не малка част от учителите са завършили Петропавловската духовна семинария край Лясковец, която по енциклопедичните знания, които дава, фактически се оформя като

едно полувише учебно заведение. Повечето от представителите на научно-творческата интелигенция във В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец са възпитаници на руските учебни заведения и на университетите в Париж, Берлин, Виена, Женева, Лозана, Загреб, Букурещ и други. Редица учители са автори на учебници, научни изследвания, литературни творби, съставители и преводачи на книги и сборници. Значителна научна и литературна дейност развива кръгът около списанията „Труд“, „Утро“ и „Звезда“. В тях участвуват видни български писатели, учители и общественици.

Местната научно-творческа интелигенция и учителите са инициатори за създаване на библиотеки и читални, лекционни групи, университет „В. Търново“, утвърждават певчески, музикални, театрални, гимнастически, туристически и други културно-просветни изяви, организации, дружества и групи. Радатели са за разкриване, опазване и популяризиране на българските древности. Съсредоточаването в трите града на висококвалифицирани и инициативни учители и културно-творческа интелигенция, възпитана в духа на възрожденските демократични и патриотични традиции, е база за разгръщане на една общодостъпна и прогресивна, богата по съдържание и форми културна дейност, която като цяло надминава стопанските характеристики. В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец дават на столицата и на България много културно-просветни дейци.

По-близкият досег до живота и творчеството на тези хора ни учудва и възхищава с високите морални качества — всеотдайност, родолюбие, ерудиция, голямо трудолюбие и постоянство, с голямата им скромност. Техният труд като държавни служители е недотам добре заплатен, а тези на частна практика влагат припечеленото в нови културни начинания. Тези труженици на словото и перото, на четката и палитрата живеят скромно, но красиво. Болшинството от тях владеят по 3—4, а 10 души и по 9—11 чужди езика. Учителят Георги Лъджев е един от тримата българи, които превеждат от санскритски език. Други са в контакти с видни учени от цял свят. Десетки са ония, които имат особено големи заслуги за културните традиции в този край — Цани Гинчев, Моско Москов, Тодор Николов, Йордан Кулелиев, Недялко Каранешев, Александър Пенчев, Владимир Рашев, д-р Зоя Ставрева и много други. Определено може да се каже, че именно дейността на културно-просветните дейци оформя ликът на трите града, на техния дух. Те дават своя съществен принос в развитието на българската просвета и култура.

Тази част от интелигенцията е твърде разнообразна в политическо отношение и подбудите могат много по-трудно да определят тяхното поведение и симпатии, действия и отражение. Тук влиянието на идеите е много силно, а техният произход има по-малко, но не изключващо се значение. В тази социална група, както и при лекарите, на пределен план излизат общочовешките ценности. Те имат по-голямо значение, звучат по-силно колкото по-голяма е степента на интелигентност. Групите на учителите и научно-техническата интелигенция, лекарите и юристите заслужават много по-детайлно проучване.

Във В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец работят голям брой административни чиновници, пощенски и жп работници: административни — съответно 524, 110 и 81, пощенски — 154, 43, 12 и железничари — 60, 66 и 2. Данните са за 1900 г.⁵⁰ В следващите десетилетия настъпват промени. През 1919 г. в Г. Оряховица работят около 800

железничари. В същото време във В. Търново се увеличава броят на административните чиновници, а след прокарването на международния кабел през града — и телеграфопощенските служители. Основните управленчески длъжности заемат чиновници, които произхождат от средната градска прослойка, а някои и от градския елит. Болшинството обаче от изпълнителните кадри в администрацията, пощите и жп транспорт са от средите на дребната буржоазия.

Според данните на държавната статистика доходите на държавните и обществени служители, на учителите и културно-творческата интелигенция се движат в рамките на доходите на занаятчиите. Те са разделени също на 6 групи по същите показатели и размер на доходите. Разходите на редица държавни служители показват разлики, които подчертават по-високото им средно интелектуално ниво от това на занаятчиите. Последните харчат много повече за храна, но тя е еднотипна. Данните на нисшите чиновници, които са преобладаващо мнозинство в трите града, от I до IV група имат близки граници в разходите за храна (I — 52,39 на сто, IV — 49,79 на сто), които стойностно са от 1100 до 1900 лв. Средните провинциални държавни служители от V група дават за храна 47,53 на сто или 2287 лв. и шеста група — 41,7 на сто или 2794 лв. От тях за хляб първа група процентно дава два пъти повече спрямо шеста група, които в стойностно изражение са 1,3 пъти по-малко. Разходът на първа група от чиновниците за месо е с 3 процента по-висок от същата група на занаятчиите, а шеста група изразходва с 2 процента по-малко от същата група на занаятчиите.

Данните на статистиката показва една по-голяма задоволеност на чиновниците с доход над 6 хил. лв. Съществува голяма разлика в задоволяване на потребностите между масата от чиновниците и другите държавни служители от по-нисш ранг в сравнение с тези, които заемат управленчески служби, а също съдии, адвокати, лекари и някои учители. Статистическите данни потвърждават теренните проучвания по въпроса за разликата в интелектуалното ниво на различните категории държавни служители. Най-големите разходи, които задоволяват високите интелектуални нужди на културния елит на града, са ярко изразени в пета и шеста група. Това са главно управленческият апарат и професионално обособени социални групи с голяма обществена значимост. Техните представители са с високо образование, култура, бит и духовни потребности. Така например пета група дава за книги, вестници и списания 40 лв., а шеста — 66 лв. срещу 2 лв. на първа група. За театър първа група харчи един лев, пета — 30 лв., а шеста — 57 лв.

Интересни са данните за разходите за членски внос на професионалните и политически организации. Първа група като цяло е професионално и политически неориентирана. Втора група дава най-висок процент в сравнение с другите групи — 0,34 на сто (9 лв.), който дори в абсолютен размер е по-голям от трета и четвърта група (6 лв.). В стойностен размер пета група дава 12, а шеста 19 лв.⁵⁷

Като имаме предвид теренните проучвания поименно на голяма част от чиновниците и управленческите кадри във В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец, можем да направим извода, че чиновниците от първа група са предимно с основно образование и са политически неориентирани, с ниска квалификация. Тези от втора група са предимно със средно образование. Отчасти те са под влияние на

БРСДП (о) и БКП (т. с.). Сред тях по време на синдикалната агитационна акция през юни-юли 1919 г. във В. Търново е изградена секция на социалдемократическата организация на държавните, окръжните и общински служители с 11 членове, която през 1923 г. нараства на 13 членове⁵⁸. Мнозина от чиновниците от трета и четвърта група членуват в БРСДП (о), Демократическата, Националлибералната и Народнопрогресивната партия, Съюза на запасните офицери, Съюза на запасните подофицери, туристическо дружество „Тръпезица“, ловни, въздържателни, благотворителни и други дружества и читалища. Тези от пета и шеста група, почти всички, са активни членове на трите основни партии — Демократическата, Националлибералната и Народнопрогресивната (до 1934 г., когато са разтурени).

Приведените данни за доходите и разходите на работници, занаятчийци и държавни служители се отнасят за едно и също време и сравняването помежду им може да даде разликата в жизненото равнище на посочените социални групи. Почти същото съотношение показват данните от наблюденията, извършени от юни 1927 до юни 1928 г. след паричната реформа. Малките разлики в процентите, които са по-ниски, се дължи на това, че според доходите посочените социални групи са обособени в седем, а не в шест групи и освен това доходите в абсолютен размер са съобразени с новия курс на лева: първа група — под 36 хил. лв., втора — от 36 до 48 хил. лв., трета — от 48 до 60 хил. лв., четвърта — от 60 до 72 хил. лв., пета — от 72 до 84 хил. лв., шеста — от 84 до 96 хил. лв. и седма — над 96 хил. лв.⁵⁹.

Твърде специфична социална група са железничарите. Те са и държавни служители, и транспортни работници. От 66 в 1905 г. броят им в Г. Оряховица нараства над 600 до 800 души. Необходимостта от строг контрол и съгласуваност на работните процеси, различните професионални нива, които съответствуват на различна степен на техническа образованост, създават висша, средна и нисша прослойка, както и нееднакво материално и обществено положение. Различие съществува и между самите жп работници. То се дължи на техния произход, вида на работата и съответното възнаграждение. Железничарските работници произхождат от дребнособственически градеки и селски среди, а инженерният и техническият персонал — от среднозаможни и интелектуални среди. Железничарите са постоянен професионален работнически кадър. Специфичният характер на жп транспорт и видовете специализирана дейност създават условия за вътрешна диференциация на социалните групи от по-тесен кръг. Това намира отражение и в различните професионални организации на железничарите: Български железничарски съюз, който е под влияние на БРСДП (о), Съюза на транспортните работници, под влияние на БКП (т. с.), и Локомотивната организация. Разединението затруднява борбата на железничарите в името на техните непосредствени икономически интереси.

След Първата световна война значително се влошават трудовите и жизнените условия на железничарите. Разходът за труд на единица производствен трафик се увеличава 2 до 2,5 пъти, а персоналет само 1,5 пъти. В същото време реалната работна заплата през 1919—1920 г. е една трета от довоенната, а цените на предметите от първа необходимост се повишават 35 пъти⁶⁰. Това е и една от основните причини за голямата транспортна стачка, която започва в Г. Оряховица през декември 1920 г.

Железничарите са една от най-внушителните работнически групи,

организиран и съзнателен. Тяхното присъствие се чувства в цялостния живот на Г. Оряховица. Те живеят при много трудни и тежки условия, предимно в Калтинец и около жп гара Г. Оряховица в ниски, схлупени и нехигиенични жилища, на малка площ с многолюдна челяд. Други пътуват непрекъснато до съседните села. Тези държавни служители са и черноработници в по-голямата си част. Заплащането им е по-ниско от някои категории индустриални и занаятчийски работници. Това са смели мъже, хора будни, но нямат никакво свободно време за духовно обогатяване. Голяма част от тях са принудени да участвуват и в селскостопанското производство на своите семейства.

Събраните сведения дават възможност за още по-детайлен анализ на социалните групи. По-нататъшната работа в тази насока ще даде възможност за разчленяване и по-пълно обясняване на посочените тук и открити вътре в тях социални групи и подгрупи, ще даде възможност за още по-точно им систематизиране и характеризиране. Необходимо е да се намери най-удачният начин, щото допуснатите на този етап от проучването статичност и откъснатост да бъдат преодоляни. Така ще може да се проследи по-добре взаимовръзката и влиянието на социалните групи както вътре в тях, така и помежду им, да се обясни още по-точно тяхното професионално и политическо поведение и действие и най-вече мотивите, които определят тяхното съзнание и обществена изява, мястото и ролята им в цялостния обществено-политически и културен живот на трите града. В по-нататъшните изследвания на социалната структура на В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец трябва да се потърсят и изтъкнат по-ярко специфичните особености както и общото, характерно за българския град през разглеждания период. Със съдействието на етнографи и социолози ще може да се очертае една по-пълна картина на живота, професионалното ниво, приноса на всяка социална група в материалната и духовна култура. В този смисъл настоящото изследване е пръв опит да трасира пътя, да възбуди интерес и да насочи координираните усилия на специалистите в тази извънредно трудна материя.

Трите града въпреки голямата си близост имат нееднакво, дори разнородно стопанско развитие, което прави този регион твърде интересен, многолик в социално-културно отношение. В него има по-малко от почти всеки клон на националното ни стопанство и социално обособени групи от хора. Това многообразие, което е характерно за трите града, има своите корени в историческото минало, а може би близостта, важното стратегическо и стопанско местоположение са предизвикали тази пестра мозайка от видове производства, а оттам и на социалните групи. Съществено влияние върху социалната структура и по-специално върху нейното вътрешно разчленение има голямата дребнособственническа маса под средното градско ниво с малки икономически възможности. Въпреки откритата разлика в социалните групи на имуществен и професионален принцип, както и на мястото, което те заемат в общественото разделение на труда и ролята, която играят в духовния живот, те имат почти еднакво нисък жизнен стандарт, значително под средноевропейския. Трябва да подчертаем, че образованото и будно население на тези градове има много по-големи възможности, но не са реализирани поради липса на капитали и опит, лоша организация и недалновидната политика на градските общини, които не съумяват да използват даденостите и преи-

муществата на селищата, за да стимулират притока на капитали, да осигурят едни по-високи темпове на икономическо развитие.

Стопанската и социална структура на В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец в периода 1878—1944 г. се развива в ширина и дълбочина, като излиза извън рамките на възрожденската структура, но запазва и редица традиционни производства и характерни черти. Тя се развива в рамките на общонационалната стопанска и социална структура, носи чертите на общественно-икономическото ниво на страната и същевременно дава своя дял в неговото изграждане. Именно поради това редица черти на отделните социални групи са типични и за цялата страна. В този смисъл регионалното проучване може да съдействува за общонационалните изследвания по тези проблеми.

БЕЛЕЖКИ

- 1 Янков, Т. Пътеписи с кратки исторически сведения и спомени, С., 1939, с. 38.
- 2 Сб. Народно читалище „Надежда“ — В. Търново, 1869—1969, С., 1969, с. 115—158.
- 3 НБКМ — БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 422, л. 2—3; ф. 16, а. е. 369, л. 49—50.
- 4 Стенографски дневници на XIX обикновено народно събрание, I р. с., кн. 1, С., 1920, с. 807.
- 5 Великотърновски общински вестник, № 1, 1 окт. 1899 г.; № 2, 11 окт. 1899 г.; № 9, 29 ноем. 1899 г.; № 35, 10 юни 1900 г.; № 16, 26 апр. 1903 г.; Общински вестник Велико Търново, № 48—49, 30 март 1929 г.
- 6 Върбанов, Д. Градоустройство и строителство на Велико Търново за периода 1878—1985 г., В: Сб. Велико Търново 1185—1985 г., С., 1985, с. 307—325.
- 7 Минчева, Т. и М. Спиридонова, Принос към проучването на бита на Търново през епохата на Възраждането, Велико Търново през вековете, С., 1982, с. 249—281.
- 8 Бележити търновци, С., 1985, с. 52, 63, 64, 75, 76, 106, 109, 110, 125, 133, 156, 165 и др.
- 9 Янков, Т. Пос. съч., с. 38—160; Събрани спомени от авторката от информаторите Радка Кюркчиева, Петър Анастасов, Панайот А. Стойчев, Николина Гаврилова и други от В. Търново на възраст на 70 г. (1982).
- 10 НБКМ — БИА, ф. 272, оп. 2, а. е. 380, л. 1; ф. 273, оп. 1, а. е. 213, л. 1; а. е. 883, л. 1; оп. 3, а. е. 2485, 2655, 2763.
- 11 Пак там, ф. 273, оп. 2, а. е. 1754, л. 1.
- 12 ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 46, л. 1—3.
- 13 Пак там, ф. 83-к, оп. 1, а. е. 175, л. 1—8.
- 14 Подофициска защита, № 651 от 1931 г., приложение: Отчет за състоянието и дейността на Съюза на запасните подофицери в България през 1930—1931 г.
- 15 Великотърновски общински вестник, № 19, 22 февр. 1900 г.; № 82, 13 окт. 1901 г.; № 84, 3 ноем. 1901 г.; № 86, 17 ноем. 1901 г.; № 92, 26 ян. 1902 г.; № 105, 18 май 1902 г. и др.
- 16 Статистически годишник на българското царство, г. XX, 1928, С., 1929, с. 22; Сп. БИД, г. XIX, 1920, № 9—10, с. 540; Общински вестник Велико Търново, № 16—17, 15 февр. 1928 г.; № 23, 30 дек. 1931 г.; № 17, 14 ян. 1933 г.; № 10—11, септ. 1933 г.
- 17 Спомени на Панайот А. Стойчев, 78-годишен (1985).
- 18 Галчев, И. Непубликувани материали за Републиканската партия, Векове, 1983, № 6, с. 84—87.

- 19 Огнен път. Документален сборник за революционното движение във Велико-
търновски окръг 1891—1944 г., С., 1973, с. 20—25.
- 20 Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1896—1897 г., В. Тър-
ново, 1897, с. 52—53.
- 21 История на революционното профсъюзно движение във Великотърновски
окръг, С., 1983, с. 14—41.
- 22 В. „Народ“, № 136, 19 окт. 1914 г.
- 23 История на революционното профсъюзно движение..., с. 90—112.
- 24 Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1912 г., Търново,
1913, с. 39; Работнически вестник, № 42, 15 май 1913 г.
- 25 Юркевич, М. В. Двадесетипятилетнието на княжества България. Стати-
стика състояния населения, с. 197, 205, 213.
- 26 Великотърновски общински вестник, № 16, 26 апр. 1903 г.
- 27 Спомени на Николина Гаврилова, 79-годишна (1985).
- 28 Общински вестник Веляко Търново, № 39, 10 март 1931 г., с. 308.
- 29 Пак там
- 30 Пак там
- 31 Статистически годишник на българското царство, г. XIX, 1927, С., 1929,
с. 262—263.
- 32 Пак там, с. 273—275.
- 33 История на революционното профсъюзно движение..., с. 173.
- 34 ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 32, л. 77.
- 35 Пак там, ф. 1, оп. 2, а. е. 237; ф. 20, оп. 1, а. е. 3.
- 36 ЦДНА, ф. 1013, оп. 1, а. е. 339, л. 30—32; ф. 231, оп. 1, а. е. 57, л. 6—8;
ОДА — В. Търново, ф. 32-к, оп. 1, а. е. л. 22.
- 37 Юркевич, М. В., Пос. съч., с. 212—213.
- 38 Спомени на Стефан Г. Матьков, 60-годишен (1954).
- 39 НБКМ — БИА, ф. 263, оп. 1, а. е. 15, л. 57—58; а. е. 17, л. 35—36.
- 40 Търговски писма на различни фирми — колекция в отдел „Нова история“
на Ист. музей — В. Търново.
- 41 Архив на занаятчията Тодор Куманов, „Нова история“, Ист. музей — В. Тър-
ново.
- 42 Статистически годишник на българското царство, г. XVIII, 1926, С., 1927,
с. 276—277.
- 43 Пак там, г. XIX, 1927, С., 1929, с. 256—257.
- 44 Пак там, с. 256—257.
- 45 Архив на занаятчията Тодор Куманов.
- 46 Статистически годишник на българското царство, 1927, с. 256—257.
- 47 Огнен път, с. 96—97, 154—155.
- 48 Данаилов, Г. Т. Изследвания върху демографията на България, С.,
1930, с. 172.
- 49 Работнически вестник, № 72, 2 окт. 1919 г.; № 75, 6 окт. 1919 г.; № 77,
8 окт. 1919 г.
- 50 Юркевич, М. В., Пос. съч., с. 194, 202, 210.
- 51 Бележити търновци, с. 217.
- 52 Юркевич, М. В., Пос. съч., с. 197, 205, 213.
- 53 НБКМ — БИА, ф. 298, оп. 1, п. 1; Ист. музей — В. Търново, ф. Нова исто-
рия, инв. № 5994; Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1889—
1890 г., Търново, 1890, с. 63, 65; Медицинска сбирка, г. IV, 1898, № 4, с. 247.
- 54 Юркевич, М. В., Пос. съч., с. 197, 205, 213.
- 55 Пак там.
- 56 Пак там, с. 194, 196, 202, 204, 211, 213.
- 57 Статистически годишник на българското царство, 1928 г., С., 1929, с. 272—

275; Ист. музей — В. Търново, Нова история, инв. № 2054; в. „Борба“, № 3, 22 ян. 1923 г.

58 История на революционното профсъюзно движение... с. 100, 129.

59 Статистически годишник на българското царство, 1931 г., С., 1931, с. 346—347.

60 ЦДИА, ф. 173, оп. 5, а. е. 361, л. 88.

Забележка: Въз основа на данни от пресата, архивите, общинските съвети, спомени и други са изготвени поимени списъци с професия, образование, общественото участие, членство в политически партии, които дават възможност за обобщени изводи. Данните са основа на поименната картотека в Ист. музей — В. Търново, Нова история.

SOCIAL STRUCTURE OF THE POPULATION IN VELICO TURNOVO GORNA ORYAKHOVITSA AND LYASKOVETS (1878—1944)

Kinka Panayotova

(résumé)

The present paper presents the first attempt at a scientific analysis of the social structure of the population in Velico Turnovo, Gorna Oryahovitsa and Lyaskovets. It is a part of a major investigation of the economic and social structure of the three towns. On the following grounds: data from the state statistics, documents from the archives, the museums, the register books in the communities, the family chronicles and memoirs, a detailed filing case has been made covering 2/3 of the active population. The rich documentary material allows for general conclusions.

The population in the above mentioned neighbouring town falls into social groups according to two principles property and profession which are complementary. Following the property principle there stand out: the urban élite, middle class, petty proprietors, hired labourers (crafts and industry), servants, the poor. It has been pointed out that the image of the towns was created by the middle class. The professional principle distinguishes among: tradesmen, craftsmen, farm-workers, civil servants (army officers, the police, lawyers and judges, administrative servants, doctors teachers, intellectuals, railways workers). The property and professional characteristics of the forementioned social groups have been distinctly outlined as well as the preconditions motivating their behaviour, political affiliation and their degree of social activity. Their place and role in the integral social-political, cultural and educational life in the towns of Velico Turnovo, Gorna Oryahovitsa and Lyaskovets have been defined.

A conclusion has been made that the social structure of the three towns can not be fitted within the frames of the Renaissance structure, but still sticks to a number of its characteristics, bears the traits of the general economic development of the country. Thus a regional research can contribute to a research on a national scale.

УЧАСТИЕ НА ВИСШЕТО БЪЛГАРСКО ДУХОВЕНСТВО В УЧРЕДИТЕЛНОТО СЪБРАНИЕ

СВЕТЛОЗАРА ЧЕПКЪНОВА-СТАНЕВА

Въпросът за мястото и ролята на висшето българско духовенство в работата на Учредителното събрание не е разглеждан досега самостоятелно в историческата ни литература. Сведения по този проблем се съдържат в дневниците на заседанията,¹ в спомените на Марин Дринов, Димитър Маринов, Тодор Икономов, Григор Начович и др.,² както и в книгата на Симеон Радев „Строителите на съвременна България“.³ Целта на настоящото изследване е да разкрие в хронологическа последователност позициите, които духовенството отстоява при разглеждането на основните въпроси, имащи решаващо значение за характера на бъдещата конституция.

Сред 117-те депутати в Учредителното събрание през 1879 г. са включени и членовете на висшето българско духовенство — екзархът, митрополитите и управителите на епархии (екзарх Йосиф — митрополит Ловчански, Антим I — митрополит Видински и бивш български екзарх, Григорий — митрополит Доростоло-Червенски, Милетий — митрополит Софийски, Симеон — митрополит Варненско-Преславски, Иларион — митрополит Кюстендилски, Доситей — митрополит Самоковски, Евстатий — митрополит Пелагонийски и Пиротски, Климент — епископ Бранички, управляващ и Търновската епархия, и архимандрит Константин — управляващ Врачанската епархия).⁴

Участието им в Учредителното събрание е решено от императорския комисар княз Дондуков-Корсаков. Съобразявайки се с чл. 4 на Берлинския договор, регламентиращ свикването на едно събрание от нотабили, които да изработят конституцията на Княжество България, той уточнява, че в работата на първия български парламент трябва да вземат участие следните категории депутати: депутати по право (по звание) — представители на висшето православно и друговерско духовенство и на висшата администрация; лица, назначени лично от княз Дондуков, и накрая неголям брой членове, избрани от народа по двустепенната система. Това негово становище е залегнало и в проекта за Органически устав, изработен от Сергей Лукнянов.⁵

В по-голямата си част представителите на висшето ни духовенство са получили образованието си в чужбина (екзарх Йосиф, Ан-

гим I, Милетий Софийски, митрополит Климент и др.) и са работили години наред за националното освобождение и духовно единение на българския народ. Това е една от основните причини, поради които в изграденния от княз А. М. Дондуков-Корсаков след 8 май 1878 г. Съвет на императорския комисар са включени екзарх Йосиф и всички български екзархийски архиереи като изтъкнати представители на нашата предосвободителска интелигенция и духовни водачи на българския народ.⁶

Не бива да се отминава и участието на висшето духовенство в първите прояви в политическия живот на свободна България. То заема полагаемото му се място в общобългарското движение против решенията на Берлинския конгрес, разкъсал българските земи. Представители на висшето духовенство са сред основателите на търновския комитет „Единство“, създаден на 29 август 1878 г. Някои митрополити заедно с група видни общественици вземат участие при изработването в Пловдив в началото на септември с. г. на протестен мемоар до Великите сили. Известна е и дейността на Охридския митрополит Натанаил като един от ръководителите в подготовката на Кресненско-Разложкото въстание.⁷

След обнародване на решенията на Берлинския конгрес започва работата по изработване на Конституцията на Княжество България. С цел да проучи общественото мнение във връзка с това още през месеците септември и октомври на 1878 г. С. Лукиянов — завеждащ месецния отдел в Съвета на императорския комисар в България, изпраща до някои видни български дейци писма, съдържащи 16 въпроса относно основните положения на Органическия устав на Княжеството. Сред тези дейци са и представителите на българското духовенство — Антим I, екзарх Йосиф, митрополитите Симеон, Милетий и Натанаил. Мненията и препоръките, направени от тях, показват, че екзарх Йосиф, Антим I и митрополит Натанаил са привърженици на либерално-демократичната, а митрополитите Милетий и Симеон — на умерено либералната форма на управление.⁸

В 10 ч. на 10 февруари 1879 г. в бившия турски конак — най-представителната сграда в Търново, се открива Учредителното събрание. След кратката реч на императорския комисар княз А. М. Дондуков-Корсаков сред депутатите се изправя епископ Климент, за да изрази в своята реч-отговор „чувствата на признателност, които бликат в тоя велик момент в душата на всички“.⁹ Този паметен ден завършва с тържествен молебен, отслужен от Антим I в историческата църква „Св. Четиридесет мъченици“. Неговото слово се слива с камбанния звън, грохота на топовните гърмежи и възторженото „Ура“ на присъстващите.¹⁰

При откриване на второто заседание на 14 февруари 1879 г. С. Лукиянов — заместник на императорския комисар в събранието, предлага на бившия български екзарх Антим I да заеме председателското място.¹¹ Този пост му се полага по достойнство, тъй като със своето поведение и дейността си по повод събитията в България от април 1876 г. той се нарежда сред най-достоините българи, събрали се да изработят Конституцията на Княжество България.¹² За подпредседател от своя страна Антим I посочва митрополит Симеон Преславски, а за един от двамата секретари — архимандрит Константин. На петото заседание, проведено на 22 февруари, е направен избор на по-

стоянно бюро. За председател на събраниято отново е избран Антим I, а за един от секретарите — архимандрит Константин.¹³

На 27 февруари в Учредителното събрание официално се поставя за обсъждане общонародният въпрос. Съдбата на българите вън от Княжеството вълнува еднакво всички присъстващи, сред които и архиерите, които считат за свой дълг да намерят пътища за обединяване на разпокъсаното отечество. Епископ Климент Бранишки е включен в 11-членната комисия, натоварена със задачата да изготви както отговора на тронната реч на императорския комисар, така и мемоара до Великите сили в защита на националното ни единство.¹⁴ По време на неофициалните разисквания по общобългарския въпрос в училището при църквата „Св. Никола“, провеждани успоредно със заседанията в Учредителното събрание, по предложение на епископ Климент в тази комисия са включени още девет души, сред които пратеници на Тракия и Македония.¹⁵ Едновременно с това от различни краища на страната в Учредителното събрание пристигат десетки писма, в които се поставя въпросът за съдбата на разпокъсана България. Сред тях е и това на митрополит Натанаил Охридски. В него доказалият неведнаж своето родолюбие българин пише: „... Когато вие ще празнувате голямото тържество при откриване на вашето събрание, ще забравите ли вашите братя, потънали в сълзи и кръв, които с прострени към вас ръце молят ви да им дадете време и средства за последна отчаяна борба с нашия вековен мъчител? Ще отвърнете ли очите си от тях и ще ги оставите ли да пропаднат съвършено?“¹⁶

На заседанието от 7 март се пристъпва към избор на 15-членна комисия, която трябва да състави Проект за основните начала на Конституцията. В нея са включени и представителите на висшето духовенство епископ Климент и митрополит Симеон Преславски.¹⁷ Репортът на комисията, проправящ пътя на консерватизма в политическия живот на Княжеството, предизвиква разгорещени спорове в събраниято.¹⁸ Един от депутатите, който ревностно защитава дейността ѝ, е митрополит Милетий Софийски. Той призовава към по-голяма търпимост и напомня, че предложението на комисията, която е избрана от самите депутати, трябва да се изслуша внимателно, а събраниято е в правото си да ги приеме след това или да ги отхвърли. Заставайки на консервативни позиции, в спора се включва и Климент Бранишки. Като се опитва да обори твърдението на Славейков, че българският народ е узрял за своята свобода, той предупреждава, че в името на свободата неведнаж са извършвани и най-големите престъпления. В подкрепа на това цитира думите на мадам Роланд пред гилотината: „Свобода, какви ли злоупотребления не стават с тебе.“¹⁹

Редактирането на глава IX от Проекта за Органически устав, регламентираща въпросите, свързани с устройството на църквата в Княжеството, е възложено на Марин Дринов като управител на отдела на народното просвещение и духовните дела в Съвета на императорския комисар. Той изхожда от възможността за запазване на църковната независимост, която предоставя на българския народ чл. 62 на Берлинския договор. Този член разрешава откритото изповядване на всички религии в Османската империя и свобода на йерархическото устройство на духовните общини. Във връзка с това М. Дринов съставя подробна записка. Тя е обсъждана през месец септември 1878 г. в Пловдив на неофициално събрание на Българския екзархия, на кое-

то присъствуват освен екзарх Йосиф и д-р Чомаков още редица видни участници в борбата за църковна независимост.²⁰

Политическата обстановка след Руско-турската освободителна война се отразява твърде неблагоприятно върху положението на Българската екзархия в Цариград. Църковният въпрос независимо от съществуването на споменатия вече чл. 62 в Берлинския договор е върнат на положението от 1872 г. Около него се създава сложен възел от проблеми, които отразяват интересите, а оттам и позициите на обществеността в разпокъсана България, от една страна, и на Високата порта, гръцката патриаршия и Русия, от друга. В създадената ситуация накрystalизирват взаимоотношения, наслагвани десетилетия наред.

Като повод за подновяване на старите противоречия около църковния въпрос се явява отказът на екзарх Йосиф да вземе участие в работата на Учредителното събрание като депутат по право. След подписването на Самостефанския мирен договор българският екзарх се установява в Пловдив. Тук той участва активно в борбата за национално единство след решенията на Берлинския конгрес. Продължителното му отсъствие от Цариград обаче заплашва интересите на българското население в Македония, поради което той решава да се върне в столицата на Османската империя. Тогава се оказва, че руското правителство е против неговото отпътуване. Провеждайки отново политика, насочена против духовните интереси на българите, Русия застъпва тезата, че границите на екзархията трябва да съвпадна единствено с териториите на Княжество България и Източна Румелия, а епархиите в Македония да бъдат подчинени на патриаршията. Във връзка с това на княз Дондуков е възложено да задържи Йосиф I в Пловдив. Тогава българите отново повдигат въпроса за уния — една маневра, която вече е имала успех в борбата за църковна независимост.²¹ Подстрекавано от гръцката патриаршия, турското правителство също се стреми да ограничи джоеза на екзархията в Княжеството и в Източна Румелия. То отказва да признае правото ѝ, регламентирано с фермана от 1870 г., да има представители в Македония, включително в трите епархии — Скопие, Охрид и Велес.²² Във връзка с това Уилям Палгрейв уведомява екзарх Йосиф за стигналите до него сведения, че Високата порта е решила да не позволява на екзархията да се разпростре извън Княжеството. Той разкрива позициите на Англия, която за разлика от Австрия, поддържаща турското правителство, е против ограничаване духовната власт на Българската екзархия.²³

Като има предвид сложността на създадената обстановка, екзарх Йосиф уведомява на 22 януари княз Дондуков, а на следващия ден и Марин Дринов, че няма да замине за Търново, за да не се компрометира българското църковно-национално движение. Освен това като поданик на Османската империя поради поста, който заема, той се страхува и от евентуалната реакция на турското правителство, която може да доведе до избор на друг екзарх за епархиите в Тракия и Македония.²⁴ Като глава на българската църква екзарх Йосиф не забравя, че неговата основна грижа е запазване духовната цялост на българските земи. Независимо обаче от ултиматума на българската колония в Цариград и настоячивите писма на останалите без духовно ръководство македонски общини той остава още десетина месеца в Пловдив, за да следи отблизо решаването на църковния въпрос в Княжеството.²⁵

На 23 и 24 март 1879 г. в Учредителното събрание се разглежда глава IX, включваща членове от 36 до 41. Особено остри спорове предизвиква формулировката на чл. 38, който има решаващо значение за съхраняване духовното единство на българския народ. Точно в тях ясно се очертават позициите на българските архiereи, от които те пристъпват към разискванията. Зад аргументите на висшето духовенство, обявило се против бъдещата си зависимост от екзарха в Цариград, прозират според С. Радев и личните настроения против Йосиф I. Избран през 1877 г. на мястото на Антим I, без да бъдат спазени всички формалности на устава, новият екзарх не е признат от митрополитите на Северна България.²⁶ Пръв започва спора, в който постепенно са въвлечени представители и на либералното, и на консервативното течение, митрополит Григорий Доростоло-Червенски. Като се обявява против формулировката на чл. 38, осигуряващ духовното единство на всички българи, той се опитва да докаже, че като свободна държава Княжеството трябва да има свободна, независима църква, неподчинена на екзархията, която се намира извън неговите граници. Изказването му, насочено против целостта на българската църква, е подкрепено и от Антим I. Наложително е според тях подчинението спрямо екзархията в Цариград да се замени с връзки, каквито трябва да съществуват между църквата в Княжеството и Св. синод в Русия. От тези позиции изхождат в изказванията си още епископ Климент и митрополитите Милетий и Симеон.²⁷ Като се придържат формално към каноническите правила и настояват за отделянето на българската църква от екзархията, архiereите създават опасност от затвърдяване на политическото разделение на българския народ и унищожаване на духовното му единство.

Тези спорове отново довеждат до поляризация на мненията сред представителите на двете течения в Учредителното събрание. Разпаден защитник на духовенството става Марко Балабанов. Тодор Икономов също не е чужд на мисълта, че със създаването на Княжество България се изменя в известен смисъл положението на епархиите в него по отношение на екзархията в Цариград.²⁸ По-голямата част от депутатите, незапознати с църковната организация, отначало не разбират изключителната важност на тези разисквания. Либералите обаче, в лицето на Драган Цанков и Петко Славейков — едни от водачите на българите в борбата за църковна независимост, отстояват докрай единството на българската църква с център Цариград. В това те виждат единствената гаранция за запазване единението с българите в Тракия и Македония.²⁹

След направеното по настояване на духовенството уточнение, че църквата в Княжеството ще бъде подчинена на Св. синод като върховно началство на българската църква, член 38 гласи: „Българското княжество от църковна страна, като съставлява една неразделна част от църковната област, подчинява се на Св. синод — върховната власт на българската църква, гдето и да се намира тази власт. Чрез последната Княжеството съхранява единението си с Вселенската истинна църква във всичко, що се отнася до догмите на вярата.“³⁰

На консервативни позиции застава духовенството и по време на заседанието от 27 март, когато се разглежда чл. 74, третиращ свободата на печата. Искането, което издига висшето духовенство в лицето на митрополитите Григорий и Милетий за монопол на цензурата върху съчиненията с догматично съдържание, обаче среща категорич-

ния отпор от страна на либерално настроените депутати. Изключения се допускат само в случаите, когато се касае за служебни книги в църквата и за учебниците по вероучение в училищата.³¹

Когато при обсъждане на предложението за сенат споровете стават особено ожесточени, а репликите невъздържани, групата на консерваторите и на висшето духовенство напуска Учредителното събрание. Излизайки от залата, в която се връщат едва на 16 април — деня, в който се подписва конституцията, някои от тях като епископ Климент и митрополитите Григорий и Милетий се опитват да увлекат и останалите депутати.³² На следващия ден 16 души — представители на консервативното течение, сред които и всички архiereи с изключение на Антим I, отправят писмен протест до събранието. В него те се обявяват против приемането на редица закони, гарантиращи демократичния характер на конституцията, с което се компрометират пред останалите депутати в събранието.³³ „От този ден, пише в своите спомени Димитър Маринов, нека се помни хубаво, ореолът на нашите владци потъмня.“³⁴

Като депутати по право в работата на Учредителното събрание вземат участие девет представители на висшето българско духовенство. Тяхната активност и пряка ангажираност в заседанията обаче не са равностойни. В оживените спорове и в острите сблъсъци се включват петима от тях, от които епископ Климент и митрополитите Милетий, Григорий и Симеон застават на консервативни позиции при разглеждане на въпросите, определящи характера на Конституцията на Княжество България.

Що се отнася до позициите, които защитава Видинският митрополит и бивш български екзарх Антим I, председателстващ 16 от общо 27-те заседания на Учредителното събрание, той също подкрепя консервативното течение при обсъждане на чл. 38 от Проекта за Органически устав. В други моменти обаче той не споделя убежденията на останалите архiereи, какъвто е случаят с разискванията на 27 март, довели до пълното разцепление на двете групи в събранието. Огорчен от поведението им, Антим I споделя: „И това го сториха архiereи, сториха го учени хора!“³⁵

Думите, които Антим I произнася в деня, когато събранието приключва с разглеждането на Органически устав, разкриват общото удовлетворение от завършеното дело и отношението му към изработената вече Конституция: „Свършихме делото, за което бяхме повикани. Станаха някои недоразумения, но то се разбира от само себе си. Нашето събрание беше като кораб, изложен на бури: слава Богу, този кораб достигна пристанището. Можем да кажем, че направихме закони от народа за народа.“³⁶

БЕЛЕЖКИ

¹ Дневници на Народното събрание. Търново, 1879.

² Сб. Спомени от Учредителното събрание от 1879 г. Състав. Е. Стателова и З. Маркова. С., 1979.

³ Радев, С. Строителите на съвременна България, т. I, С., 1973.

⁴ Дямов, В. Политическите водители на българския народ, кн. I. Ески Джумая, 1932, с. 67.

- ⁵ История на България, т. VII, С., 1991, с. 61.
- ⁶ Пак там, с. 29.
- ⁷ Пак там, с. 46, 47, 48—49.
- ⁸ Шалаверова, М., Г. Вълков. Търновските законодатели. В: Сб. Търновските законодатели, С., 1980, с. 41, 42.
- ⁹ Радев, С. Цит. съч., с. 42.
- ¹⁰ Драганова, Т. Търново в навечерието на Учредителното събрание. В: Сб. Търновските законодатели... с. 202.
- ¹¹ Дневници на... с. 1.
- ¹² Висши духовници — участници в църковните борби и симпатизиращи на революционноосвободителното движение. Известия на църковно-историческия архивен институт. Централен историко-археологически музей, т. I, С., 1978, с. 172—173.
- ¹³ Пак там, с. 23, 27.
- ¹⁴ Пак там, с. 34.
- ¹⁵ Пак там, с. 38.
- ¹⁶ Пак там, с. 40.
- ¹⁷ Пак там, с. 41—46.
- ¹⁸ Алманах на Българската конституция. Пловдив, 1911, с. 170—186.
- ¹⁹ Дневници на... с. 59—60.; Спомени за... с. 109—110.
- ²⁰ Пак там, с. 19—20. Записката е преведена по-късно от руски от протонерей Тодор Митов и отпечатана в сп. „Християнско братско слово“.
- ²¹ Радев, С. Цит. съч., с. 110—111.
- ²² Сб. Спомени за... с. 237.
- ²³ Пак там, с. 234—235.
- ²⁴ Сб. Спомени за... с. 233, 235—236.
- ²⁵ Радев, С. Цит. съч., с. 114.
- ²⁶ Пак там, с. 116.
- ²⁷ Дневници на... с. 76—85.
- ²⁸ Спомени за... с. 76—77.
- ²⁹ Дневници на... с. 76—85.
- ³⁰ Конституция на Княжество България, чл. 39. Алманах на... с. 332—333.
- ³¹ Дневници на... с. 99—101; Димитров, П. Учредителното събрание и българската обществена мисъл. В: Сб. Търновските законодатели... с. 150.
- ³² Дневници на... с. 120; Сб. Спомени за... с. 157—158.
- ³³ Дневници на... с. 130; Сб. Спомени за... с. 158.
- ³⁴ Пак там, с. 160.
- ³⁵ Пак там, с. 160.
- ³⁶ Пак там, с. 172.

PARTICIPATION OF HIGH-RANKING CLERGYMEN IN THE CONSTITUENT ASSEMBLY

Svetlozara Chepkanova-Staneva

(résumé)

Among the 117 members of the Constituent Assembly of 1879, in Turnovo, there were a number of high-ranking clergymen — the exarch, the bishops, the heads of the dioceses. Their participation and commitment, however, differ a lot.

The present paper aims at giving an overall picture of the stand-points of the clergy during the debates over major issues, especially issues concerning the future Bulgarian constitution. The paper attempts at presenting all the data in a chronological order.

ПРИНОСЪТ НА ИВАН П. СЛАВЕЙКОВ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ЧИТАЛИЩЕ „ТРУДОЛЮБИЕ“ — ТРЯВНА, И „НАДЕЖДА“ — В. ТЪРНОВО

ТЯНКА МИНЧЕВА

Иван П. Славейков е най-големият син на Ирина Райкова и видния обществен деец от епохата на Българското възраждане Петко Р. Славейков. Той оставя име в родната ни история не само като политически и държавен деец, публицист и журналист, общественик и учител, член на Българското книжовно дружество, но и като ратник на читалищното дело.

В настоящата статия си поставяме за цел да разгледаме подробно читалищната дейност на Иван П. Славейков в Трявна и Търново. Издирени са сведения по въпроса в краеведската и научна литература, в периодичния печат, в музейните и архивни фондове. Макар и не особено богати, данните са достатъчни, за да очертаят приноса и ролята на Иван П. Славейков в основаването на тревненското читалище „Трудолюбие“ и възстановяване дейността на търновското читалище „Надежда“.

Иван П. Славейков е роден в Трявна на 17 октомври 1853 г. Будната семейна и обществена среда, в която израства, определено влияе за формиране на мирогледа и гражданската му позиция. Едва 12-годишен баща му го повежда със себе си към Варна, а оттам за Цариград. Годините, които младият Славейков прекарва в сърцето на Османската империя, са изключително ползотворни. Учи в един от най-авторитетните учебни заведения — английското училище на о. Малта и Робърт колеж в Цариград, който завършва през 1871 г. с отличен успех и получава титлата „бакалавър на изкуствата“. На 18 години той вече отлично владее няколко езика — английски, френски, турски и руски. Натрупал е завидни за възрастта си познания. Чрез баща си той има възможност от рано да контактува с видни български политически, културно-просветни и църковни дейци в Цариград, да опознае обществените борби на своя народ, да се докосне до магията на публицистичния жанр.

През 1871 г. Иван П. Славейков се завръща в родния си град и още с пристигането си се включва дейно в обществения живот. Образоваността и богатата му ерудиция бързо му спечелват почитта и уважението на тревненци. По това време в града се чувства общ

стопански, духовен и политически подем, който е обхванал и цялата страна. Само една година е изминала от учредяването на Българската екзархия, а изграждането на Вътрешната революционна организация е в пълен ход. Същата година тук идват Васил Левски и Ангел Кънчев с цел да изградят революционен комитет. На събраниято, свикано в къщата на Хр. Н. Даскалов, присъствуват предимно младежи. След като преценяват, че моментът не е удобен за основаване на комитет, двамата апостоли препоръчват на ентузиазираниите млади хора да си основат читалище по образец на русенското читалище „Зора“ и там под прикритието на културно-просветната му дейност да организират своето политическо революционно гнездо.¹

Идеята за основаване на читалище не била нещо ново за будната тревненска общественост. Още през 1839 г. тук за пръв път в страната се учредява „Обща стая“ (Книгохранителница), която се използвала като обществена читалня, библиотека и място, където се провеждали заседанията на общината и се решавали по-важните обществени въпроси.² Само половин година преди идването на Васил Левски и Ангел Кънчев тревненските младежи сами достигат до идеята да си създадат читалище. Попречили им общинарите, които се страхували от тяхната пламенност и революционен дух, не искали да търпят „място, гдето се събират разни чапкъни“.³

В 1871 г., подета отново, идеята бързо завладява всички по-будни и предприемчиви тревненци. Неколичина от по-разпалените след срещата с Васил Левски отиват още привечер на същия ден в дюкяна на Николовците (Никола Д. Цветни и Никола Стоенини), за да разкажат за препоръката на апостолите. Тук заварват главния учител Илия Д. Шиваров. Всички присъстващи одобряват идеята за читалище. Стойчо Стойков Богатия, като узнава за какво става дума, изважда едно бяло меджидие и прави първата читалищна вноска.⁴

Най-ревностно идеята за основаване на читалище в Трявна се подема от току-що завърналия се от Цариград Иван П. Славейков. По негова инициатива на 21 ноември 1871 г. се свиква събрание в училището, на което присъствуват много граждани, включително и чорбаджии.⁵ Иван П. Славейков произнася подходяща за целта патриотична реч. Тя въодушевява всички присъстващи. Веднага се открива подписка за волни пожертвувания. Пръв Кънчо Кесаров, бивш учител, обещава 10 турски лири първоначален внос и по 1 лира месечно. След него същото дарение прави и Иван Стоев. Примерът им последват и други заможни граждани, които заявяват по 5 лири първоначален внос и по едно бяло меджидие месечно. Още от самото начало чрез щедрите вноски старите и богати тревненски граждани се опитват да отстранят младежите и по-бедните от читалището и да подчинят дейността му на своята воля. Младите обаче схващат замисъла им и подкрепени от еснафите, настояват да се броят за член всеки, който е направил своята първоначална вноска. Те вземат на заем по един минц (54 гроша) и го внасят с уговорката, че ще определят месечната си вноска след изработването на устава. Те налагат и избирането на Иван П. Николов за временен касиер. В него остават на съхранение събраните 750 гроша. Богатите дарители не дали нищо в брой под предлог, че не носят пари у себе си.⁶

Още неучредено, тревненското читалище едва не става жертва на чорбаджийски донос. Основателите му обаче проявяват голяма съобразителност и находчивост. Като разбрали какво се е случило,

те веднага изпращат при мюдюрин Кънчо Кесаров, Иван Стоев и Илия Шиваров, за да го информират, че младите в Трявна по примера на околните градове и села са замислили да открият читалище, където в празничен ден да се събират да четат разни вестници и книги.⁷ Понеже никой от тях не знаел как се казва читалище на турски език те са изпратени за съвет при него. Поласкан от оказаното му внимание, той не само одобрил идеята им, но ги и похвалил, че вместо да ходят празничен ден по кръчмите, ще се събират в „къратахането“. Такива имало и в Цариград. В израз на добра воля спрямо начинанието им дал на пратениците едно бяло меджидие „бакшиш“ за читалището.⁸

На следващата неделя — 28 ноември 1871 г., пак след църковна литургия, в училищната стая се свиква второ събрание на читалищните дейци. То избира комисия, която да изработи устав. В състава ѝ са включени К. Кесаров, И. Д. Шиваров, Т. х. Икономов, Х. Н. Даскалов и Иван П. Славейков.⁹ Няколко дни по-късно, на 6 декември, общото събрание на членовете в училището обсъжда и приема устава.¹⁰ Тъй като до избор на читалищно настоятелство в този ден не се стига, като временна управа остава комисията по изработването на устава. Разисква се и въпросът за оказване помощ на цариградското читалище.

Тревненската общественост приема с всеобщо одобрение основаването на читалището. Още с първите си дни новото културно-просветно огнище в Трявна влиза във връзка с търновското читалище „Надежда“ чрез Иван П. Славейков. С писмо от 23 декември 1871 г. е отправена молба да бъде оказано съдействие за препращане на кореспонденцията на тревненското читалище до Цариград.¹¹ Иван П. Славейков изказва надежда, че сътрудничеството между двете читалища ще продължи. Пощата на тревненци е изпратена своевременно и още в следващия брой на в. „Македония“ Петко Р. Славейков помества дописката на сина си: „Ако и по-късно от другите — се казва в нея, но и ний си отворихме читалище, на което главната цел според устава му е: Първо — да се старае да всее любов и единодушие между жителите на селото и околните му колиби (по-малки селца); Второ — да се старае да разпространява учението — 1-во в селото и 2-ро по колибите и Трето — да се помага за общополезни работи“.¹² По-нататък Иван П. Славейков известява, че въпреки оскъдните си средства новооснованото читалище записва по едно годишно течение от вестниците „Македония“ и „Турция“, сп. „Читалище“ и от Браилското периодическо списание, с които да подпомогне културно-просветното развитие в Македония.¹³

Петко Р. Славейков подпомага младите ентузиасти, като отпечата в Цариград на собствени средства 500 екземпляра от устава на читалище „Трудолюбие“. На заглавната страница той поръчва да се гравира венетка с емблемата на съгласието — две заловени ръце, а на гърба е изобразена митическата птица феникс под лъчите на ярко слънце. Малко по-късно читалището си поръчва печат с елипсовидна форма и надпис околърът „Българско читалище „Трудолюбие“ в Трявна“.

За кратко време броят на членовете на читалището нараства. Увеличават се чувствително и събраните суми от началните вноски на записалите се. Сега вече читалищните радатели могли да пристъпят към избиране на редовно читалищно настоятелство, което да

поеме функциите на организатор и ръководител на цялостната културно-просветна дейност. На общо събрание, свикано на 1 януари 1872 г., при доста оживени спорове със старите младите успяват да наложат избор на настоятелството в състав: Иван П. Славейков — председател, Георги Т. Попов — касиер, Тотю х. Икономов — деловодител и още трима съветници.¹⁴ Наскоро след това обаче Иван П. Славейков заминава за Цариград. На негово място за председател е избран Георги Т. Попов, а за касиер — Иван П. Николов.¹⁵

Както показват историческите сведения, Иван П. Славейков има съществен принос за основаването, популяризирането и определяне на главните насоки на развитие и дейност на тревненското читалище „Трудолюбие“. То се утвърждава като трайна културна институция, средище на духовен, а впоследствие и на политически живот. Заслугата му се заключава не само в това, че името му е сред първите, които полагат основите на читалището, а най-вече, че съумява да поведе след себе си в това начинание най-прогресивната част от населението — младежта. Здравите семена на просвещението и духовното извисяване, които той пося чрез читалището в душите на тревненци, времето, прекарано сред тях (1871—1872 г.), намират благодатна почва и дават плодотворни резултати по време на Априлското въстание през 1876 г.

Народополезната дейност на Иван П. Славейков продължава и в следващите години. През 1872—1875 г. е учител във Враца, през 1876 г. — в Стара Загора, а през 1876—1878 г. — в Робърт колеж в Цариград. През всичкото това време той непрестанно сътрудничи с художествени и публицистични материали на възрожденските вестници „Македония“, „Напредък“, на списанията „Зорница“ и „Ден“, които се получават в българските читалища и се четат с интерес. След Априлското въстание заедно със Стефан Панаретов от Сливен изпраща до английските вестници дописки, с които осведомява европейската и световната общественост за зверствата и жестокостите при потушаването му. Руско-турската освободителна война го заварва на поста подпредседател на административния съвет в Одрин.

След Освобождението под влияние на баща си Иван П. Славейков е въвлечен в бурния политически живот на млада България. През 1878 г. е назначен за началник на канцеларията на търновския губернатор. Включва се активно в обществения живот на Търново. През тази и следващата година тук е съсредоточен цветът на оцелялата българска интелигенция от епохата на Възраждането.¹⁶ Съгласно чл. 4 на Берлинския договор (1878 г.) в града от 10 февруари до 16 април 1879 г. заседава Учредителното събрание. В горещи спорове със старите младите начело с Петко Р. Славейков, Драган Цанков и Петко Каравелов успяват да наложат изработването и приемането на една от най-демократичните за времето конституции — Търновската. Като привърженик на Либералната партия Иван П. Славейков редактира заедно с баща си нейния пръв печатен орган в „Целокупна България“, който до бр. 14 излиза в Търново.

След бурните политически събития на 1879 г. Иван П. Славейков е един от радетелите за възстановяване на културния живот в Търново. Като административно лице той пряко и косвено подпомага новооснованото първо в България Археологическо дружество,¹⁷ поддържа връзки и улеснява дейността на видните културно-просветни дейци в града Васил Друмев (епископ Климент), д-р Васил Берон,

Цани Гинчев и др.¹⁸ На общоградско събрание, на 16 декември 1879 г., се взема решение за възобновяване дейността на читалище „Надежда“.¹⁹ Избрано е привременно читалищно настоятелство, в което влизат: Иван П. Славейков, Хр. Ангелов, д-р Стат Антонов, П. п. Димов, Стефан Стамболов, Захари Градинаров и П. Бояджиев.²⁰ На събранията присъствуват още изтъкнатите радетели за културен просперитет на града Джорджо Момчев, Христо Караминков, Иван Фичев, Христо п. Георгиев, Александър Н. Златарски, Коста Арабаджиев, Тодор Д. Георгиев, Енчо Атанасов и други. Една седмица по-късно — на 23 декември 1879 г., се провежда ново събрание на читалищните дейци в Търново, на което се избира редовно настоятелство в състав: председател Иван П. Славейков, подпредседател Георги П. Иванов, касиер Захари Градинаров, секретар Иван Ив. Фичев и членове — Христо Караминков, Никола Смилов, Н. Недялков и Петър п. Димов.²¹

Първата грижа на избраното настоятелство била да се приведат в известност паричните средства на читалището и да се доставят нови книги, вестници и списания за обогатяване на заварената библиотека, а след това и театралната дейност били онези звена, които са основа за по-сетнешната многогранна културно-просветна дейност на читалище „Надежда“. Доставят се много нови оригинални произведения на руската и западноевропейската класика, вестници и списания на български, руски и други европейски езици.²² Грижата по редовното им доставяне за читалищата налага създаването на комисия, която да е в помощ на населението.²³ Показател за загрижеността на читалищното ръководство за снабдяването на библиотеката с българска и чужда литература е свиканото на 2 януари 1880 г. екстрено заседание по инициатива на председателя Иван П. Славейков. На това заседание е обсъден въпросът за изписването на наши и чужди издания. Ръководството упълномощава Захари Градинаров и Иван Фичев да уточнят с каква сума разполага настоятелството.²⁵ Предвид състоянието на касата се взема решение на този етап да се направи абонамент само за български вестници.

Един от големите проблеми на новото читалищно настоятелство е неустановената база.²⁶ От основаването си на 8 юни 1869 г. до 6 септември 1870 г. читалището се помещавало в общата стая при църквата „Св. Никола“,²⁷ след това — до закриването му през 1874 г., в къщата на Недялко (днес там е сградата на старата поща), на която бил поставен надпис „Народно читалище „Надежда“.“²⁸ След Освобождението за кратко време библиотеката му била пренесена в къщата на Анастасия Тодорова (дн. ул. „Иван Вазов“ № 9)²⁹, а след учредителното събрание — в къщата на Тодор Досев (Хаджидосево кафе).³⁰ По това време читалищното имущество се съхранявало от общинския секретар Димитър Атанасов, известен с прякора „Канцеларията“, а Илия Симеонов пазел скромните му средства от 12 турски лири, подарени от ангросиста търговец Петър Герганов. Длъжността деловодител се изпълнявала от Георги Гинчев. Той се грижел за библиотечните книги, които не надминавали цифрата 300 и стоели подредени на един рафт. Били предимно с научно и нравствено съдържание, печатани преди Освобождението в Цариград.³¹

Липсата на сграда, в която трайно да се установи възобновеното на 16 декември 1879 г. читалище „Надежда“, не дава възможност на новото настоятелство да разгърне широка културно-просветна дейност. Ето защо някои общественици, като Сава Събев, дори опре-

делят работата на настоятелството през първите години като слаба,³² с което не можем да се съгласим. През тези години начело на настоятелството стоят последователно такива ратници на читалищното дело като Иван П. Славейков, д-р Стат Антонов и Киро Тулешков. Вниманието им е насочено към организиране на сказки, лектории, театрални представления и други, които целят да привлекат повече приятели и дарители на читалището, да обединят културните дейци. Поставя се и въпросът за построяване на собствена читалищна сграда, от което до голяма степен зависи цялостната му дейност и дори по-нататъшната му съдба.

Идеята за построяване на собствена читалищна сграда дава председателят на читалището Иван П. Славейков.³³ В качеството си на управител на Губернската канцелария той има възможност да я популяризира и защити пред местните власти. По това време търновски губернатор е руският камер-юнкер Николай Щербински, а след него Христо Стоянов, д-р Минчо Цачев и Георги Тишев. Последният остава като търновски окръжен управител след закриването на губерниите.³⁴ По инициатива на Иван П. Славейков обсъждането на идеята за построяване на собствена читалищна сграда става на общо събрание, председателствувано лично от него. Събранието приема предложението му и определя мястото на сградата — извън града (на днешната ул. „Хаджи Димитър“). Решението било много смело и показва едно перспективно виждане от страна на вносителите относно бъдещия градоустройствен облик на града. Впоследствие този вариант отпада, но идеята за строеж на собствена читалищна сграда намира все повече привърженици, дори и след като Иван П. Славейков напуска града (1880 г.).

Решителни действия за строеж на собствена читалищна сграда предприема новото читалищно настоятелство, избрано през 1882 г. в състав: председател д-р Стат Антонов и членове Никола Бендерев, Илия Симеонов, Михаил М. Заяков, д-р Алекси Христов (заменен по-късно от Ив. Бакърджиев), Джорджо Момчев, включен е още и руският инженер-капитан от полски произход Михаил Павлович Бениславски (търновски зет).³⁵ В заседанието си на 10 юни с. г. настоятелството отчита, че при съществуващите условия по-нататъшната дейност на читалището е немислима, тъй като е принудено да плаща високи наеми, а постъпленията в касата му са незначителни. Решава се да се свика събрание, на което читалищните членове да обсъдят отново въпроса за построяване на здание, което да служи за читалищно помещение и същевременно да има зала за театрални представления, балове и др.³⁶ На заседанието си на 4 юли с. г. читалищното настоятелство взема решение да поиска от градското общинско управление да му се предоставят за тази цел мястото на турската кадийница (съдилище).³⁷

Реализирането на идеята за самостоятелна читалищна сграда във Велико Търново, чийто автор е Иван П. Славейков, става във време, когато той вече не е в града. Поради обстоятелството, че новопостроената сграда играе по-късно важна роля в политическия живот на България и в голяма степен на нея се дължи оцеляването на читалище „Надежда“ и издигането му през следващите десетилетия, ще си позволим да се спрем накратко на историята на строежа.

Кадийницата била приблизително в средата на тогавашния град, недалече от общинското управление. Събарянето ѝ представлявало

определена трудност. Тя била двуетажна, с голяма и широка стълба, с вътрешен затворен двор, в който имало чешма с изобилна вода. От една страна, затрудненията идвали от това, че читалището в този момент не разполагало с почти никакви средства, а от друга, че търновският окръжен управител Георги Тишев бил категорично против събарянето на кадийницата.³⁸ Тези пречки обаче не били в състояние да спрат предприемчивите културни дейци. В заседанието си от 11 април 1884 г. читалищното настоятелство взема решение от 16 април да започне събарянето ѝ.³⁹ В отсъствието на Г. Тишев и със съдействието на командира на 17-а пехотна дружина, майора от руската императорска армия, финландския аристократ Александър Осипович Балин дьо Балю, инициаторите изкарват 97-те затворници от кадийницата и я събарят.⁴⁰ Така през лятото на 1884 г. теренът за бъдещата читалищна сграда е подготвен. Сега читалищното ръководство трябвало да реши въпроса относно необходимите средства за строежа. За целта най-напред то се обръща с молба за кредитиране към Земеделската каса. Каснерът ѝ Марин Цонзаров отказва под предлог, че в нея има само сиротски пари, които той няма право да дава.⁴¹ След това настоятелството се обръща към най-богатия гражданин на Търново х. Славчо х. Паскалев. То изпраща при него комисия от авторитетни лица: Петър поп Димов — помощник кмет, Илия Симеонов; Ангел Попов — индустриалец, Димитър Атанасов, Георги Ганчев и чешкия художник Отто Хорейши.⁴² Комисията претърпява пълен неуспех. Като разбрал, че идват за пари, старият хаджия буквално ги изгонил от дома си. Търновци обаче добре познавали характера му. Макар и малко капризен, той бил разумен и родолюбив българин. Затова те продължават да се надяват на неговата финансова помощ. На празника на Св. Сава, когато х. Славчо приемал гости по случай имениния си ден, го посещават Георги Ганчев и Денчо Михайлов Ловчалията. Двамата внимателно подхванали разговор за голямата нужда на читалището от пари за започване строежа на собствена сграда. След като ги изслушва, Дядо Хаджия заръчва: „Утре е Никулден, деня на сина ми Колю. Елате утре, ще ви дам пари“.⁴³ На другия ден той им наброява исканите 50 000 гроша, сметнати в рубли, като всяка рубла изчислявал по 20 гроша и си задържал „пишман лихва“ по 60 пари на стотях. По негово искане полицата подписват Петър поп Димов и Илия Симеонов, които имали зад гърба си имот и в случай на неустойка ще могат да му възстановят заети пари.⁴⁴

След осигуряването на терена и на необходимите средства за строеж настоятелството се ангажира с издирването на проектант. Най-напред то се обръща към губериския инженер чеха Карл Кинчлер, но той поискал много голяма сума за проектите, които трябвало да изготви. Тогава настоятелството потърсило съдействието на австрийския инженер Белабела, който по-късно става окръжен инженер. По-неже делото им било родолюбиво, Белабела приема да изготви плана за читалищната сграда безплатно, с което фактически се явява като един от първите дарители на възстановеното след Освобождението търновско читалище „Надежда“. На 8 март 1884 г. председателят Киро Тулешков предлага на вниманието на читалищното настоятелство проекта на инженер Белабела, който бил копие на сградата на Първото народно събрание във Виена.⁴⁵

Основният камък на новата читалищна сграда се полага на 9 май

1885 г.⁴⁶ Строителните работи се възлагат на майстор (уста) Иван Пъпката под непосредственото ръководство на инж. Белабела. От страна на читалищното настоятелство за отговорник на строежа е определен подпредседателят Димитър Атанасов, а контролът върху изразходваните средства осъществява Илия Симеонов.⁴⁷

За набирането на допълнителни средства за строителството читалищното настоятелство открива подписка за пожертвувания в Търново, София и други градове, където има преселени търновци. Отзовават се много граждани, Женското дружество в града и дори княз Александър Батенберг, който подарил 50 златни наполеона. На заседанието си от 27 април 1884 г. читалищното настоятелство взема решение да се изкаже благодарност на княза на страниците на вестниците „Търновска конституция“, „Славянин“ и „Средец“.⁴⁸

Във връзка със събирането на средства за читалищната сграда е разиграна и парична лотария за 10 000 лв. при съдействието на Окръжната постоянна комисия. Сключени са и заеми с частни лица срещу лична имуществена гаранция от членовете на настоятелството — след изкарването на зданието паричните задължения да се прехвърлят в ипотечни пред същите заемодатели и държавни кредитни учреждения.⁴⁹

Въпреки инициативността на ръководството за набиране на средства паричните затруднения съпътствуват целия градеж на читалищната сграда. През 1886 г., преди да се довърши покривът ѝ, средствата се изчерпват отново. За щастие в този момент пристига телеграма от регента Стефан Стамболов, в която се пита дали е завършен строежът, за да може в новата сграда да се открие Третото Велико народно събрание. Настоятелството отговаря веднага, че има парични затруднения. По нареждане на Стефан Стамболов са отпуснати 50 000 лв. за довършване на строежа, обзавеждане и вътрешен интериор.⁵⁰ Затова по-късно за заслугите му по възстановяването дейността на читалище „Надежда“ през 1879 г. и за доизкарването на читалищната сграда през 1886 г. Стефан Стамболов е удостоен със званието „Почетен член на читалище „Надежда“. Същото звание получават председателят Киро Тулешков, подпредседателят Димитър Атанасов и членовете Илия Симеонов и Михаил Рачев.⁵¹ На 19 октомври 1886 г. в току-що построената и осветена читалищна сграда се открива Третото Велико народно събрание, чиито заседания с известни прекъсвания продължават до 3 август 1887 г., общо 285 дни. На 25 юни 1887 г. то избира за княз на България немския принц Фердинанд Сакс-Кобургготски, който на 3 август с. г. полага клетва. Оттук започва неговото 31-годишно управление на страната. През 1889 г. във връзка с 20-годишнината от основаването на читалище „Надежда“ на бала, организиран в негова чест в Търново, той подарява на читалище „Надежда“ 2000 лв. В знак на благодарност търновската общественост го провъзгласява за почетен председател на читалището.⁵² Още същата година Фердинанд прави на читалището и второ дарение в размер на 1000 лв., а през 1907 г. по случай двадесетгодишнината от встъпването си на престола — трето, пак в размер на 1000 лв.⁵³

От 3 до 17 май 1893 г., общо 15 дни, в сградата на читалище „Надежда“ заседава Четвъртото Велико народно събрание, а от 9 юни до 9 август 1911 г. — Петото Велико народно събрание. Във връзка с последното се правят някои разширения и подобрения на читалищ-

ния салон, обзавежда се с нови мебели заседателната зала и се прокарва електрическа инсталация за осветление на цялата сграда.⁵⁴ През 1912 г. завършва и строежът на библиотечната сграда, в която се пренася библиотечният фонд на читалището.⁵⁵ С това фактически идеята на Иван П. Славейков, популяризирана и защитена ентусиазирано през 1879 и 1880 г., да се изгради трайна собствена материална база на читалище „Надежда“ с всички необходими удобства за многостранна културно-просветна дейност се реализира окончателно.

Иван П. Славейков участва в читалищния живот на Трявна и Търново сравнително кратко време, но оставя трайни следи. Неговата дейност не е формална, а градивно-творческа, със завидно перспективно виждане на читалището като културно-просветен институт, който трябва и е призван да играе важна роля в живота на българина. Почеркът му на дейност е един и същ както в Трявна, така и в Търново. Разликата е в подхода, задачите и съдържанието в зависимост от времето, от общите задачи, които стоят пред българската нация в условията на робството и след Освобождението. В Трявна стремежът е да се изгради, да се създаде нещо, без да има то образ в миналото, т. е. в традицията, да се търси опитът на съвременниците и да се налущва пътят за изграждане на културно-просветно огнище и революционно гнездо. В Търново се поставят други цели, налице е друго виждане за ролята, мястото и перспективите на читалището в изграждането на културната структура на възобновената българска държава. За тази цел читалището трябва да има собствена база, и то не каква да е, а многофункционална, средище на богат духовен живот на свободни хора. В това се състои и най-големият принос на Иван П. Славейков към читалищното дело в Трявна и Търново през две различни по характер епохи. Той внася своя дан в обществения и културен живот през Възраждането и първите десетилетия от историята на Княжество България и трайно вписва името си сред ратниците на една от най-самобитните български институции — читалището.

БЕЛЕЖКИ

¹ Чилингиров, С. Български читалища преди Освобождението, С., 1930, с. 409.

² Донеv, И., В. Резачев, Читалищна и театрална дейност в Трявна, В: Трявна, 1982, С., с. 197.

³ НБКМ — БИА, ф. 129, а. е. I, л. 140—150. Лични спомени на Христо Н. Даскалов.

⁴ Чилингиров, Ст., цит. съч.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там, с. 494.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, с. 495.

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Дирекция „КИН“ град Велико Търново, Основен фонд на отдел „Възраждане“, Инв. 843.

¹² В. „Македония“, год. V, бр. 52 от 28 декем. 1871 г.

- 12 Пак там.
- 14 Чилингиров, Ст., цит. съч., с. 496—497.
- 15 Даскалов, В. Читалището в Трявна, в. „Надежда“, год. II, бр. 8—9 от 1 март 1927 г.
- 16 Даскалов, В., Читалището в Трявна, в. „Надежда“, год. II, бр. 8—9.
- 17 Домусчиев, Н., За датата на основаването на Първото археологическо дружество в България, сп. „Археология“, IX, кн. 2, с. 61.
- 18 Обчаров, Д., Към историята на Първото археологическо дружество в България, сп. „Археология“, IV, 1962, кн. 3, с. 69.
- 19 ОДА — Велико Търново, ф. 112, оп. 1, а. е. 2, л. 1, Протокол № 1 от 16 декем. 1879 г.
- 20 Пак там.
- 21 Пак там, Протокол № 2 от 23 декем. 1879.
- 22 Димитров, П., Главни моменти от историята на великотърновското читалище „Надежда“, в. „Общински вестник Велико Търново“, бр. 13, год. XIII, от 11 май 1936 г., с. 100.
- 23 Пак там.
- 24 ОДА — Велико Търново, ф. 112, а. е. 2, л. 2, Протокол № 3 от 2 януари 1880 г.
- 25 Пак там.
- 26 Николов, Т., Из историята на великотърновското читалище „Надежда“, в. „Общински вестник Велико Търново“, г. X, № 23 от 28 февр. 1934 г.
- 27 Димитров, П., Великотърновското читалище „Надежда“, в. „Надежда“, год. III, бр. 8 от 25 юни 1944, с. 7.
- 28 Кулелев, Я., Читалище „Надежда“ Велико Търново, в. „Надежда“, г. V, бр. 2 от 10 юли 1920, с. 2; В. Даскалов, За нашето читалище „Надежда“, в. „Общински вестник Велико Търново“, г. VII, бр. 25 от 8 окт. 1930, с. 195; Дирекция „КИН“, гр. Велико Търново, основен фонд на отдел „Възраждане“, инв. № 855.
- 29 Драганова, Т., Велико Търново през епохата на Възраждането и читалище „Надежда“, Юб. сб. Народно читалище „Надежда“ — Велико Търново, 1869—1969, С., 1969, с. 43.
- 30 Даскалов, В., За нашето читалище „Надежда“...
- 31 Пак там.
- 32 Събев, С., Великотърновско читалище „Надежда“, в. „Надежда“, бр. 1, г. I от 1 авг. 1925, с. 2.
- 33 Даскалов, В., За нашето читалище „Надежда“...
- 34 Пак там.
- 35 В. „Надежда“, г. II, бр. 2—3, от 1 авг. 1926, с. 3.
- 36 ОДА — Велико Търново, ф. 112, оп. 1, а. е. 2, Протокол № 16.
- 37 Пак там.
- 38 Даскалов, В., За нашето читалище „Надежда“...
- 39 ОДА — Велико Търново, ф. 112, оп. 1, а. е. 2, протокол № 9 от 11 април 1884.
- 40 Даскалов, В., За нашето читалище „Надежда“...
- 41 Пак там.
- 42 Пак там.
- 43 Пак там.
- 44 Пак там.
- 45 ОДА — Велико Търново, ф. 112, оп. 1, а. е. 2, протокол № 4 от 8 март 1884 г.; В. Даскалов, За нашето читалище „Надежда“...
- 46 ОДА — Велико Търново, ф. 112, оп. 1, а. е. 2, Протокол № 5 от 8 май 1885 г.

47 Даскалов, В., цит. съч.; П. Димитров, Главни моменти от историята на великотърновското читалище „Надежда“...

48 ОДА — Велико Търново, ф. 112, оп. 1, а. е. 2, протокол № 10 от 27 април 1884 г.

49 Димитров, П., Главни моменти от историята на великотърновското читалище „Надежда“...

50 Даскалов, В., За нашето читалище „Надежда“...

51 Димитров, П., Главни моменти от историята на великотърновското читалище „Надежда“...

52 Димитров, П., Великотърновското читалище „Надежда“..., с. 8.

53 Пак там.

54 Пак там.

55 Пенчев, И. Библиотечна и издателска дейност на читалище „Надежда“, Юб. сб. Народно читалище „Надежда“, Велико Търново, 1869—1969, С., 1969, с. 7.

THE CONTRIBUTION OF IVAN P. SLAVEIKOV TO CULTURAL CLUBS IN TRYAVNA AND IN VELICO TURNOVO

Tyanka Mincheva

(résumé)

Ivan P. Slaveikov is the eldest son of Irina Raikova and Petko R. Slaveikov, a prominent social figure from the Bulgarian Renaissance. He was known not only as a politician and a statesman, as a publicist and journalist, as a public figure and a teacher, but also as one of the most evident founders of cultural clubs and libraries, being at that a member of the Bulgarian Academy of Sciences. The present paper aims at highlighting this very facet of his multifaceted activities, taking into consideration all scholarly data from periodicals, before and after the Liberation, from museum and archive depositories, from the creative work of the Slaveikovs family. He was one of those who laid the foundations of the cultural club in Tryavna and took an active part in the working out of the guidelines of its development (1871—1872). The paper makes known some new facts, connected with the development of the cultural club in Velico Turnovo, the „Nadezhda“ cultural club, which was restored in 1879, with the initiative and active participation of Ivan P. Slaveikov.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1207 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
U.S.A.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1207 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
U.S.A.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1207 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
U.S.A.

ДЪРЖАВНАТА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА И ПРОБЛЕМИ НА МУЗЕЯ ПРИ ЧИТАЛИЩЕ „НАДЕЖДА“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (1871–1945 г.)

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

Младата българска държава още в първите десетилетия на изграждане на своята културна политика полага грижи за опазване на културно-историческото наследство. Извършва се законодателна дейност, която закриля издирването и съхранението на старините и създава нормативна база за развитието на музейното дело в страната. В периода от Освобождението до 1944 г. тези два основни въпроса се движат успоредно. Създават се държавни и обществени институции — Публична библиотека с музей (1879 г.), който впоследствие се отделя като самостоятелно звено (5. IX. 1892 г.), а към читалищата — музейни сбирки. До приемането на Закона за старините (1911 г.) музейното дело има предимно любителски характер. Балканските войни и Първата световна война прекъсват културните процеси. В следващия период, между двете световни войни, културната дейност получава значителен напредък. Създава се Българският археологически институт. Възникват музеи, музейни сбирки, археологически дружества. В по-голям размер се извършват археологически проучвания и се полагат грижи за опазването на старините. В професионално отношение се изграждат личности, които формират школа в това направление на науката и историческото дирене.

Развитието на културните процеси в страната от края на XIX в. до падането на правителството на Ал. Стамболийски (1923 г.) са изследвани в отделни монографии, макар и с прекъсване в определени години.¹ Периодът между двете световни войни не е бил предмет на проучване. Изследвания за музейното дело в страната в периода 1878–1944 г., законодателната дейност на държавата и развитието на музея при читалище „Надежда“ в град В. Търново също липсват. В няколко статии, които имат предимно обзорен биографичен характер, се разглежда бегло личността на Тодор Николов, уредник на музея, неговото създаване, както и това на археологическото дружество. В тях не е използван наличният богат документален материал и литература. В статията, посветена на 120-годишнината на Историческия музей във В. Търново, дейността на читалищния музей е засегната бегло поради ограниченото място.²

Настоящото изследване има за цел да проследи законодателната политика в периода 1878—1944 г., която създава база за развитието на музейното дело и на тази основа да разкрие основните моменти от историята и проблемите в дейността на музея при читалище „Надежда“. Проучването на архивните документи на читалището, на фонда на Тодор Николов, отчетите на Народния музей — София, публикации в периодичния печат и други източници даде възможност за по-задълбочено изследване на този период от историята на музея, за изясняване и уточняване на отделни събития и години. Представянето на читалищния музей във времето между двете световни войни означава и разкриване на професионалното развитие на Тодор Николов като музейен работник, археологически деятел и личния му принос за утвърждаването на музея, както и мястото му в културния живот на града. Разкриването на тези проблемни въпроси би могло да подпомогне едно бъдещо изследване по темата в национален мащаб, тъй като Великотърновският музей е един от първите в страната и заема определено място в националната музейна мрежа. Това би подпомогнало и една нова, обективна от историческа гледна точка оценка на държавната политика в областта на музейното дело през този период. В бъдеще, в следващо изследване, би могло да се обхване дейността на читалищния музей и неговия уредник Т. Николов за опазване и проучване на паметниците, взаимодействието му с методическия център — държавния Народен музей в София, отношението на великотърновската общественост към музея и други.

Грижата за паметниците на българската национална история започва с издаването на нормативни актове и реализирането на конкретна законодателна дейност. Това е труден и продължителен процес, който се развива в основни линии от началото на 80-те години на XIX в. до приемането на Закона за старините през 1911 г. Отделни законодателни текстове се приемат и в следващия етап 1919 г.—1944 г., но Законът за старините остава основен нормативен документ, който е в сила през целия разглеждан период.

Включването на музейното дело като част от държавната културна политика на младата българска държава е резултат от дейността на такива радетели за опазване и съхраняване на старините като Юрий Венелин, Васил Априлов, княз А. М. Дондуков-Корсаков, П. Алабин, проф. Марин Дринов, д-р К. Иречек, д-р К. Стоилов, проф. Ив. Шишманов и др. Тяхната цел е да се събират откритите находки из страната и се предотврати изнасянето им зад граница.

Първите документи за събиране на находки из страната датират от 1881 г. В разработването на своето виждане за създаването на държавен музей в София К. Иречек посочва, че Министерството на просвещението чрез държавните училища може да извършва необходимата събирателска дейност. Това определя и конкретното участие на учителите в създаването и развитието на музеите. През ноември 1881 г. Народната библиотека в София изпраща писмо до окръжните училищни инспектори в градовете Русе, Варна, Търново, Лом, Видин и Кюстендил, с което ги поканва да издирват всичко интересно, и го изпращат в библиотеката и музея. По тяхна инициатива могат да се събират находки и от гражданите чрез дарения или „умерено възнаграждение“.³ От цитирания документ става ясно, че с аналогично съдържание е било изпратено по-рано писмо, но резултати от него не са последвали. Две години по-късно, през 1883 г., К. Иречек издава

„Упътванието“ за събиране на географски и археологически материали. То допринася за пробуждане и разширяване на родолюбивите чувства и интерес на българския народ към историческите паметници. Тази практика на събиране на музейни ценности за държавния музей от цялата страна впоследствие се прокарва в приетите закони и се осъществява през разглеждания период.

В отговор на първите документи административната власт и граждани изпращат находки от Търново. Окръжният управител предава чрез Министерството на просвещението на Народния музей в София 20 медни монети, както и подарените в Третото Велико народно събрание, заседавало в Търново през октомври 1886 г., старини от народния представител на Луковитска околия.⁴

През март 1888 г. са публикувани „Временни правила за научни и книжовни предприятия“. В този документ се определят в два раздела видовете старини, които подлежат на издирване — археологически находки, документи и словесни материали (икони, поговорки, гатанки, предания, разкази, обичаи и т. н.). В раздел I, който включва 21 члена, конкретно се описва начинът, по който може да се извършва тази дейност. Разрешение за издирване се дава от Министерството на просвещението или местната административна власт и материалите се събират в централното ведомство. Член I гласи: „Всички неоткрити материали в старинни предмети, гдето и да се намерят, те принадлежат на държавата“.⁵ По този начин още в първото десетилетие след Освобождението държавата създава условия за опазване на историческите паметници. Изричен текст за музеите обаче няма. Само в забележката на чл. 18, чнето съдържание се отнася за случаите, при които се разрешава изнасянето на предмети извън страната, се казва, че „...правителството може да купи, ако пожелае, екземпляр от представените старини за държавния музей“.⁶ Формираните два раздела в текста на „Временните правила“ определят съдържанието и на бъдещите държавни музеи — Народния археологически и Етнографски музей.

В продължение на една година „Временните правила“ се оформят в закон и Петото обикновено народно събрание на 27 ноември 1889 г. приема „Закон за издирване старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия“.⁷ Неговото изпълнение се възлага на Министерството на просвещението.

Пет години след публикуването на закона Министерството на просвещението издава Окръжно № 9037 от 11 юли 1895 г.⁸ В него се дават указания за видовете старини и начина за тяхното предаване в Народния музей. Според нас това е първият документ, в който се посочва предназначението на музеите, тяхната роля и задачи. В писмото е записано: „Всеки знае какви грижи полагат всички държави да се съберат и запазят в музеи от повреда и изгубване всичките паметници и старини, които имат някакво научно, художествено или въобще културно значение за миналите времена в историческия живот на народа“.⁹ Тук конкретно се говори за запазване на археологическите паметници и материали. Изразява се тревога за изнесените извън страната находки преди издаването на закона. Посочва се начинът за издирване на старините, но не се говори за тяхното съхраняване. Изпълнението на тази задача се възлага на археологическите дружества, а там където няма такива — на административните власти. Вниманието заслужават и следващите няколко основни въпроса, вклю-

чени в документа — указания за подробно описание на предметите при откриването им, приобщаването на гражданството за опазване и предаване в музея на старините, изготвянето на списъци по общини на всички паметници. Правят се усилия да се спрат откупките от антиквари в полза на музея. В заключение можем да кажем, че в този документ е изразен стремеж за създаването на държавен музей с богати фондове.

Следващата законодателна дейност, която изиграва съществена роля за регламентиране на статута и функциите на Народния археологически музей и Етнографски музей, както и на музеите в страната, е свързана с приемането на Закон за народното просвещение (1909 г.) и Закон за старините (1911 г.). В отделни текстове на първия закон са обхванати управление, устройство, контролни и научни функции на библиотечната и музейна дейност.¹⁰ През следващите две години като допълнение се създава Закон за старините.¹¹

Обсъждането на законопроекта внася силно оживление в археологическите среди. Опитът на Министерството на просвещението да централизира дейността на археологическите дружества и находките в Народния музей — София, предизвиква сериозно възражение от провинциалните дружества. Това налага свикването на Първата конференция на археологическите дружества в Търново от 6 до 8 юни 1910 г. Дебатите по законопроекта в Народното събрание в продължение на една година — от 19 януари 1910 г. до 28 януари 1911 г. — дава възможност на дружествата да продължат борбата с Министерството по този принципен въпрос. На конференцията се прави задълбочен анализ по всеки член на законопроекта, което потвърждава сериозното отношение, дълбоката загриженост и високия професионализъм на дружествените и музейните представители. На практика се обсъждат два законопроекта — правителственият и този на дружествата. Във връзка с разглежданата тема Моско Москов изнася реферат „Положението на българските старини и мерки за запазването им“. Участниците в конференцията вземат следното решение: „Всички дружества да бъдат самостоятелни и равни“.¹² Археологическите дружества се обединяват в съюз. Предвижда се издаването на общ печатен орган. Въпреки положените усилия Народното събрание приема правителствения законопроект, което става основен мотив за свикването на Втората конференция в гр. Варна през юли 1911 г. На нея обстойно се обсъжда „Законопроект за старините и музеите“ като насока за по-нататъшна борба с вече приетия закон.¹³

Значително разширени и групирани в „Общи разпоредби“, „Организация на службата за старините“ и „Запазване на старините“ текстовете на закона обхващат основните права и задължения на институциите, ангажирани в изпълнението им. В гл. VII, чл. 40 се изброяват условията, при които се дава право да се образуват музеи. В провинцията те могат да се откриват при окръжните съвети, общините, читалищата, духовните и военни учреждения и при археологическите дружества. Всеки музей трябва да има правилник или устав, утвърден от Министерството на просвещението, да притежава удобно помещение, в което находките да бъдат добре опазени и подредени, да има уредник, утвърден от министъра, да представя годишен отчет в централното ведомство. Чл. 21 посочва пътищата за набиране на находките.¹⁴ Разгледан като нормативен документ, в този начален етап за създаване на музеи в страната законът за старините осигурява не-

обходимата база за тяхната дейност. На второ място той допринася за разширяване на юридическите права на местните археологически дружества, отразява състоянието на археологическата наука, на държавните и обществените музеи и остава в сила повече от петдесет години.

Развитието на музея във В. Търново в годините след Първата световна война до средата на 40-те години се оформя в самостоятелен етап. Той се обуславя от новите елементи в държавната културна политика. Тогава се разширяват дейностите, свързани с разкриването, запазването и заздравяването на паметниците. Увеличава се броят на създадените в страната музеи, осигуряват се средства за археологически проучвания и поддържане на старините. Този подем в музейната дейност е част от културната политика, която е свързана с необходимостта от повдигане на националното самочувствие след поражението на страната във войната. Неговите мотиви се търсят във върховите периоди на българската история. Всичко това се конкретизира в законодателната дейност на правителството на БЗНС. Приети са Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки (ноември 1920 г.), Закон за Българския археологически институт (юли 1921 г.) и изменения на Закона за народното просвещение (1921 г.). Последният документ има за цел да унифицира дейността на културните учреждения. Военните къщи музеи и паметници преминават под ръководството и грижата на Министерството на просветата от Министерството на войната. От значение за нашата тема е вторият закон. По силата на неговите текстове Народният археологически музей в София разширява функциите си. От събиране и съхраняване на ценни старини той получава право да извършва разкопки навсякъде, където има останки от тях. Археологическите проучвания, интересът към които става изключително голям, се насочват към обекти на античната, византийската и прабългарската епохи. Измененията в закона за народната просвета допринасят до разрастването на дейността, увеличаването на музейния фонд и броя на отделите в музеи, които са предисторически, античен, средновековен, нумизматичен и художествен. Както ще видим по-долу, аналогични отдели Тодор Николов създава и в Търновския музей. Практиката на командированите учители, привлечени на работа в музея, се прилага и за провинцията. Така по един учител от гимназиите във В. Търново, Варна и Ст. Загора са освободени от учебни занятия и преминават на работа в музеите. В държавния бюджет се заделят четири пъти повече средства за укрепване на старините. Това осигурява ремонтни дейности и на църквите във В. Търново и Арбанаси.¹⁵

В приетият Закон за народните читалища (2 март 1927 г.) обаче няма изричен текст, който да се отнася до музейните сбирки, въпреки че значителна част от тях са създадени и функционират към читалищата.¹⁶ В следващият закон, приет през 1941 г., в раздел II, чл. 90, б. „л“ се посочва, че читалищата могат да уреждат музейни сбирки, където има условия за това, както и художествени изложби към библиотеките.¹⁷

В заключение по въпроса за законодателната дейност в този период ще посочим и Закона за запазване на старинните постройки в населените места (1937 г.). Той е необходимо допълнение към действащия Закон за старините.

Спираме по-подробно вниманието си на законодателната дейност,

защото тя е положителен акт в държавната политика на българските правителства, израз на грижата за опазване и съхраняване на богатата материална и духовна култура на българския народ. Държавата се обръща с лице към паметниците на културата и поставя на закона основа развитието на музейното дело.

Направените допълнителни проучвания на архивните източници за първите години от дейността на читалище „Надежда“ дават възможност за изясняване на отделни страни от развитието на музея през неговия първи етап. Така например внасянето на предложението за създаването му се предшества от идеята на председателя на читалището Тодор Н. Шишков, споделена в заседанието на 19 декември 1870 г., за изнасяне от него на беседа за древностите в Търново. На 2 януари 1871 г. първо се обсъжда писмото на Николай Павлович и се взема решение да се закупят две негови картини, след което се предлага да се създаде музей в читалището.¹⁸ Интересно е да се знае и къде е рожденото място на музея. Това е къщата на Хаджи Недялко. В нея читалището се премества на 6 септември 1870 г. В протоколната книга се посочва, че освещаването на помещението започва с водосвет, след като председателят показва надписа „Народно читалище „Надежда“ и тържествено той е отнесен и поставен над входната врата на къщата. По-късно там се помещава аптеката на Никола Воден. На това място днес е старата поща.¹⁹

Дейци на читалище „Надежда“ и участници в реализирането на идеята за основаването на музея вземат участие в организирането на етнографската изложба в Цариград. Тя е подготвена от Българското благотелно братство „Просвещение“ с председател Димитър Хаджи Павли Иванов, пръв председател на читалище „Надежда“. Целта е чрез изяви извън пределите на българските земи да се докажат високите стойности на културата на поробенния български народ. С приветствени думи към присъстващите на нейното откриване на 29 юни 1873 г. се обръщат и други търновци — Тодор Н. Шишков, П. Г. Мусевич, а П. Р. Славейков подчертава в словото си, че подобна дейност ще допринесе народа „... по-скоро и здраво да напредне в пътя на цивилизацията“.²⁰

Непосредствено след Освобождението Марин Дринов и Васил Друмев дават идеята „да се направи от Търново място, където да се съберат всички старини, запазени от разрушение, и по такъв начин старата столица, самата най-скъпа и най-интересна старина, да стане средище, център на археологическата наука“.²¹

С цел изясняването на годината на подреждане на музейната сбирка в новопостроената сграда на читалище „Надежда“ и датата на откриването ѝ се налага да направим следните уточнения. Авторите Д. Овчаров и Ст. Цонев приемат 1912 г. като начало на сбирката при читалището, без да посочват изходни данни за това.²² Може би те са направили своята датировка по някои по-ранни сведения в печата, че зданието библиотека-музей е построено през 1911—1912 г.²³ Да проследим фактите последователно. Настаняването на находките през 1905 г. в стаята под училището на църквата „Св. Богородица“ явно не е успокоило археологическото дружество и то продължава да търси по-добро решение, като го намира в споразумението с читалищното настоятелство да се построи здание за библиотека и музей. В потвърждение на горното е и написаното от Моско Москов през 1912 г.: „А за дребните и скъпите (паметници — б. а.) читалището

„Надежда“ отстъпва долният етаж на зданието, което строи“²⁴ Протоколите от заседанието на читалищното настоятелство посочват, че на 1 юни 1914 г. археологическото дружество взема решение за присъединяването си към читалището. На 8 юни с. г. настоятелството приема предложението и го вписва в правилника за дейността си: „От инвентара на търновското археологическо дружество... се образува музей при читалище „Надежда““²⁵

След влизането на Закона за старините в сила развитието на Търновския музей в общи линии е аналогично на това на държавния Народен музей — София. Общото в ранния период е неразривната връзка с библиотеката. Ролята, която библиотеките изиграват в културния живот на страната, определя тяхното водещо място във взаимно свързаната им дейност. В определената стая за музей находките са пренесени след 18 октомври 1914 г. Сградата е открита на 26 декември с. г., а библиотеката — на 15 февруари 1915 г.²⁶ Откриването на библиотеката обаче остава в центъра на новата културна дейност. Така се поставя началото на реалното съществуване на музейната сбирка в сградата на читалището. Най-после то дава конкретен израз на възрожденската си идея от 2 януари 1871 г. Членовете на Археологическия комитет са поканени на 18 февруари 1915 г. да дойдат в читалището за написване на картони на старините в музея. Така завършва периодът на търсене на верния път на любителското музейно дело. Започва реалното съществуване на музейната сбирка при читалище „Надежда“. Според оценката на годишното събрание от 19 април 1915 г. тя е доста скромна и предприетите мерки за събиране на старини ще доведат до нейното обогатяване. Завършват с успех усилията на д-р В. Берон, М. Москов, В. Ботов, И. Гъбев, Ив. Вителов, дейци на Археологическото дружество и радетели за създаването на музейната сбирка във В. Търново. На 30 май 1915 г. М. Москов предава на музея един златен пръстен, пет копчета и фрагменти от глинен съд, открити при разкопките в църквата „Св. 40 мъченици“. Археологическият комитет взема решение откритите находки да се експонират в музея.²⁷ По този начин читалище „Надежда“ чрез своята материална база създава условия за дейност на музея и Археологическото дружество. И в следващите три десетилетия те са колкото самостоятелни, толкова си и взаимодействат поради близките им цели. Като две отделни форми на многостранната дейност на читалището те дават своя принос за изследването на историческото минало на град В. Търново.

В годините на Първата световна война читалище „Надежда“ преустановява дейността си. Нейното възобновяване на 1 декември 1918 г. и активизиране в началото на 20-те години е резултат на новата насока в държавната културна политика, инициативност на настоятелството и читалищните членове. През следващите две десетилетия и половина този институт се утвърждава като средище на културния живот на града. Пътят на развитие на музея е възходящо и се дължи на грижите на настоятелството, на положителното отношение на обществеността и градските власти и най-вече на огромния труд на неговия уредник Тодор Николов.

В дейността на читалище „Надежда“ Т. Николов се включва през 1903 г. и в продължение на две години е негов член. Това е по времето, когато е учител в основното училище в с. Чолаковци. От есента на с. г. той продължава образованието си в Историко-филологическия

факултет на Държавния университет в София по специалностите история и география. След завършване на висшето си образование е мобилизиран и като редник през 1912–1913 г. участва в Балканската война. След уволнението си една учебна година 1913/1914 г. преподава в Мъжката гимназия в гр. Плевен, следващата учебна година работи в Шумен и от 10 септември 1915 г. е в гимназия „Св. Кирил“ в Търново. Тогава възстановява членството си в читалище „Надежда“. По време на Първата световна война отново е мобилизиран. От 1918 г. той продължава учителската си практика в Търново до 4 ноември 1944 г., когато е освободен поради пенсиониране. Три месеца през есента на 1942 г. е преподавател в Учителския институт в града.²⁸ След демобилизацията си, на 35-годишна възраст, Т. Николов се включва непосредствено в дейността на читалище „Надежда“, като е привлечен за член на Археологическия комитет, а от 1920 г. става негов председател. От 12 май 1919 г. е избран за уредник на музея. През 1918 г. и в годините 1921–1928 г. е и библиотекар. През 1922 г. е избран за член на читалищното настоятелство. До края на разглеждания период въпреки предоставената му възможност на командирован учител по силата на Закона за старините Т. Николов упражнява едновременно учителската си професия и работи за изграждането и утвърждаването на музея, за поддържането и проучването на старините, като се труди с изключителна работоспособност и отговорност. Те са подклаждани от възрожденския пламък и изключителна любов към историята на родния град.

Тодор Николов поема задълженията си на уредник в началото на изграждането на музея и разгръща основните видове дейности — събирателска, проучвателска, фондова, експозиционна, консервационно-реставрационна, научноизследователска и популяризаторска. В настоящата статия ще спрем вниманието си на първите четири, както и на личния му принос за развитието им.

Основните задачи на музея Т. Николов определя като събиране и съхраняване на паметниците от миналото на траки, гърци, римляни и главно на българите, подпомагане заздравяването и поддържането на старините на Царевец, Трапезица, в Асенова махала, Арбанаси и др. и проучване на събраните в музея находки.²⁹ Ежегодните отчети на читалищното настоятелство и запазените инвентарни книги дават представа за постъпленията във фонда в периода 1919–1945 г. и възможност да се отчете движението им до днес. Начините на събирателска дейност той разделя на дарения, откупки, чрез разкопки, при почистване на паметниците и случайни находки. Значителна част от материалите в средновековния отдел например са постъпили предимно от разчистване на недвижимите паметници. Тази дейност Т. Николов организира по време на пролетните и есенни трудови седмици. Като работна ръка в тях участват ученици, трудоваци от Търновското окръжно трудово бюро, туристическо дружество „Трапезица“, юношеско дружество „Царевец“ и затворници.

През юни 1919 г. Археологическият комитет възлага на М. Москов и Ив. Вителов „... да предадат инвентара на музея и след това да започне уредбата му“. В средата на 1920 г. се прави опис на находките в сбирката, която е определена като археологическа.³⁰

Първото по-голямо количество находки постъпва през 1922 г. и е от 60 предмета. През следващата година те са 80 на брой, сред които са каменна брадва и стъргалка, тежести за тъкачен стан, железни

върхове за копия и 37 бр. монети. По-ценните находки през 1928 г. и следващите са златни и други предмети от селищната могила при с. Сашево, бронзов римски кръст, оброчна плочка, сграфито керамика, средновековни култови предмети и др.³¹

През 30-те години фондът се попълва предимно от находки, открити при сондажи или разкопки, и по-малко от дарения и откупки от граждани. В предисторическия период постъпват каменна и бронзова брадва, три бойни топки, шило от кост, глинени прешлени, нож от кремък и др. Оброчна мраморна плоча с изображение на тракийски конник, на Артемида, мраморни и варовикови архитектурни детайли датират античния период. Средновековните обекти дават най-много постъпления — разноцветна стенна мозайка, гледжосани панички и четирилистни тръбички, сграфито керамика, монети и др.³²

Към фонда на средновековния отдел Т. Николов инвентира предимно през 1935—1939 г. 43 бр. книжни шампи, които са от църквите в с. Арбанаси и две са дарени от наследниците на Хаджи Николи и Хаджи Петър Марков. Най-старата шампа е от 1833 г. Тя е работена на Света гора и изобразява манастирите на Атонския полуостров. На следващо място в тази книга са инвентирани фрагменти от оригинални стенописи от църквите „Св. Димитър“ и „Възнесение Господне“, както и 41 бр. от църквите на Трапезица и копия от стенописи.³³

Прави впечатление подробно описание на находките в инвентарните книги, направените на отделни места рисунки. Посочва се произходът, времето на постъпване — в много случаи с дата и месец, дали е дарение или размера на изплатената сума и др.

В нумизматичния фонд общото количество на постъпленията е 565 инвентарни номера. Сред тях преобладават византийските и средновековни български монети. По вид на материала те са сребърни, бронзови, медни и две златни. През 1923 г. цар Борис III подарява на музея златна монета от император Марциан II и бронзови монети от императорите Константин II, Валентиниан и Аркадий. Втората златна монета е закупена на 17 януари 1925 г. от Сухиндол. Освен подарената от наследниците на Ив. Вителов колективна находка от монети втората такава е от 100 медни монети на император Мануил Комнин (1143—1182 г.), намерена през 1934 г. в с. Влашица, Г. Оряховско. Ефорията „Панайот Селвелиев“ подарява през декември 1923 г. колекция от ордени, а Канцеларията на българските ордени — сребърни, бронзови и възпоменателни медали.³⁴

Запазената във фонда на Историческия музей инвентарна книга на Художествения и фотографски отдел отразява богатството, което е притежавала тази колекция. Най-старата картина е портрет на Христо Ботев от Отто Хорейши, подарена на читалището през 1893 г. Това показва, че във фонда са инвентирани и направените дарения на читалището от по-ранни години. Всички постъпления са с историческа тематика. През август 1920 г. се откупуват художествени картини от учителя по рисуване Минчо Ханджиев. Това са „Църквата „Св. 40 мъченици“, „Царевец“, „Средновековни къщи в Асенова махала“ и др. Като дарение авторът предоставя на музея произведенията „Балдуиновата кула“ и „Филип Тотю“, рисуван от натура.³⁵

Впечатляващи постъпления в Художествения отдел през 1924 г. и 1925 г. са картините „Освещаване на храм-паметника „Ал. Невски“ в София“ от Тодор Кръстев, „Улица Митрополит Панарет в Търново“, 1888 г. и „Главната порта на Царевец“. Отделът се обогатява и със

17 картини от худ. Ив. Вълчанов, които са с тематика от Първата световна война. Дарението, което през 1933 г. прави търновският художник Т. Кръстев, съдържа картини, една от които е „Освещаване на новопостроената читалищна сграда библиотека-музей“, монети и средновековна метална ризница. През 1936 г. Димитър Р. Михайлов от Търново подарява три ценни литографии, свързани с освободителната Руско-турска война, и Отговор на княз Фердинанд по случай избирането му за княз.³⁶

В този отдел най-голям е броят на фотографиите. Те също са свързани с исторически обекти, събития от новата история и видни търновски граждани — Царевец, В. Търново през 70-те и 80-те години на 19 век, Балдуиновата кула преди земетресението 1913 г., църквата „Св. 40 мъченици“, Третото и Петото Велики народни събрания, парламентарната група на БЗНС начело с Ал. Стамболийски, портрети на д-р Н. Пиколо, Х. Николи, Петър В. Гюмюшев с Никола Г. Кабакчиев и Лука Вълчев от 1872 г., учителите от мъжките училища в Г. Оряховица през 1875/1876 г., на Ив. П. Семерджиев, И. Йорданов — Инджето, народните представители от Учредителното събрание и др.³⁷

По-голяма част от постъпленията са дарения. По-известни и крупни дарители са Николай Павлович, Венета Ботева, Т. Кръстев, Д. Петков, наследниците на К. Фичето и Никола Селвели, Панайот Славков, Паскал Паскалев, фотографиите Христо х. Петров и Цанко Харалампиев, Великотърновската община; Ученическото археологическо дружество и др. Има и специално изработени произведения за фонда на музея.³⁸ Значителният брой на дарителите и съдържанието на материалите показват, че музеят е бил популярен сред обществеността.

През тези години фондът се обогатява и с икони и църковна утвар от историческите църкви в Асенова махала и други култови паметници от региона. На съхранение се прибира една от най-старите икони — „Св. Богородица“, XVII в., владишкият трон от църквата „Св. св. Петър и Павел“, кръстове, част от иконостаса на църквата „Св. Димитър“, значителна колекция от 17 големи и 74 малки икони. За съжаление най-ценните икони от църквите в Арбанаси постъпват в Църковния музей, София.³⁹

Постъпленията в Етнографския отдел са кръжило от сокай, пафти, два наръкавника, изработени от коприва и сърма, и др., но преобладават накитите. Тези материали Т. Николов разглежда и като произведения на различните занаяти, упражнявани в Търново.

В музейния фонд постъпват значителен брой документи от първите години на читалищната дейност, от Сръбско-българската война, в. „Българска независимост“ със сведения за смъртта на Ст. Стамболов, гипсов барелеф на Др. Цанков, дарение от 182 книги и 521 лв. парични средства.⁴⁰

Постъпленията през 30-те и първата половина на 40-те години са значителни. За 1931 г. те са 330 на брой, за 1933 г. — 70, за 1936 г. — 126, за 1942 г. — 281 предмета предимно от разкопки на Момина крепост. Така наличността на фонда от двайсетина находки през 1919 г. към средата на 1925 г. достига 716, а през 1944 г. — над 2000.⁴¹

Интерес представляват и материалите, предадени в музея от Ученическото историко-археологическо дружество при Мъжката гимназия, създадено 1927 г. На своята организация младежите гледат ка-

то на помощно звено на музея. Освен да участват в трудовите бригади те се занимават и със събирателска дейност. През 1928 г. предоставят 14 ръкописа, находки, намерени в различни селища на окръга, и старопечатни книги.⁴² Тази дейност те засилват особено много от средата на 30-те години, когато Т. Николов поема ръководството на дружеството.

Значителните за времето постъпления довеждат и до увеличаване на отделите в музея. От два отдела — Нумизматичен и Археология, както ги определя Т. Николов в началото на своята дейност, след няколко години те са четири — Предисторически, Старовековен, Средновековен и Нумизматичен. Тази структура е идентична със структурата на фонда на Народния музей, София. Това е още едно доказателство за професионализма в работата на уредника на музея и тесните му контакти с методическия център. През втората половина на 20-те години Т. Николов обособява още четири отдела — Художествен, Фотографски, Етнографски, Старопечатни книги и вестници. Тази структура се запазва през целия разглеждан период, като последният отдел променя наименованието си в Ръкописи и старопечатни книги.⁴³

В средата на 40-те години Т. Николов прави анализ и оценка на музейния фонд. Според него сбирката на средновековния отдел има първостепенно значение и притежава най-ценните находки. На нумизматичната колекция той гледа с разбирането, че монетите дават информация и за стопанската история на дадена държава, за международните и търговски отношения, за хронологията на политическата и историята. На тях е направено и своеобразно портретуване на исторически личности, съдържат се сведения за митологията, домашния бит, обичаите, оръжията и др. Ръкописите и старопечатните книги според Т. Николов се съхраняват в музейния фонд с цел отразяване на борбите за духовна и политическа свобода. Те са разделени на църковно-служебни, духовно-поучителни, научни, учебници и ръководства по учебните предмети, писма, спомени, записки и др.⁴⁴

Направеното изложение показва, че Т. Николов полага основите на музейния фонд. С професионално отношение година след година той попълва отделните колекции, воден от убеждението, че тук в музея те ще бъдат съхранени най-добре. Освен личното му голямо участие в събирането на материалите той работи и за привличане на обществеността, възпитава младите хора в отношение и грижа към паметниците.

През целия период се полагат грижи и за фонда. През 1936 г. читалищното настоятелство взема решение да се извърши обстойна проверка на фонда по инвентарната книга. На Т. Николов се възлага да подготви образци за шкафове за съхраняване на експонатите, а при необходимост да се потърси консултация с Народния музей, София. Предложението му да се състави каталог на музейните ценности, разделен на отдели, се обсъжда и през 1937 г. в настоятелството, но остава без последствия.⁴⁵

За своята дейност музеят в Търново получава средства от читалище „Надежда“ и от държавата, докато редица други музеи разчитат предимно на субсидии от общините. По-старите дружества и сбирки са значително изявени с дейността си за разлика от създадените през първата половина на 20-те години. Като положителни страни в работата на Т. Николов и музея могат да се посочат обогатяването с материали, наличието на база, воденето на инвентарни книги.

Относно вида на материалите тук се събират не само археологически находки и монети, но и документи, фотографии, икони, етнографски ценности, книги, ръкописи.⁴⁶

Интересът към фонда на читалищната сбирка от страна на специалистите от Народния музей, София, е свързан с периодичния ѝ преглед с цел изясняване на съдържанието ѝ. През 1921 г. Н. А. Мушмов разглежда колекцията от монети. Оценката, която се дава в началото на 30-те години е, че постъпленията са предимно от случайни находки и по-малко от разкопки. Това е така, защото в Търново системни археологически разкопки в този период не се провеждат.⁴⁷

За Т. Николов музейният фонд е и своеобразен архив на гр. В. Търново, в който трябва да се събира всякаква информация, свързана с историята на града. В реализацията на тази задача, която не би могла да се изпълни само от един човек, той оценява, че трябва да се включат просветни и родолюбиви търновци, където и да живеят те. През 30-те години по реализирането на тази идея започва да се работи. При читалище „Надежда“ се образува специален отдел „Архив на В. Търново“, който днес се съхранява в Историческия музей. В него са картотекирани сведения за града и литературни произведения на търновски писатели и публицисти. Читалищното настоятелство участва в неговото създаване с 20 хил. лв.⁴⁸

С името на Т. Николов се свързва и друга идея, която датира от началото на 20-те години. Тя се отнася до събирането на художествени произведения, посветени на В. Търново, на исторически събития и видни личности с цел уреждането на постоянна художествена галерия „Велико Търново в картини“. По тази причина той отправя официално писмо от името на музея до художниците от града, като ги поканва да направят дарения. Читалище „Надежда“ предоставя за тази изява зала на втория етаж от библиотечното здание при условие, че всеки участник в нея ще подари по едно произведение. На 20 февруари 1938 г. галерията е открита. В нея участват с творби 14 художници от великотърновското дружество на художниците.⁴⁹

Експозиционната дейност, която реализира Т. Николов, дава представа за вижданията му в тази област, както и за вида на музея през този период. От наличните находки той извършва ново подреждане на експозицията и както сам посочва: „На 15 септември 1921 г. в Търново се постави началото на музей при читалище „Надежда“.⁵⁰ Не би трябвало да приемаме думите му в буквалния смисъл, защото съществуването на сбирка в периода 1915–1920 г. се потвърждава от редица документи. Съществени промени, които прави, изменят облика на експозицията изцяло. Доказателство е и книгата за посетители, която той завежда, и първите вписани в нея гости са от 13 май 1921 г.⁵¹

Интересно е становището на Т. Николов за музея като културно учреждение и ролята му за обществото. Според него музеят е научно-просветен институт, в който трябва с пълно доверие да се отдаде „... всичко онова, което напомня за нашето минало, защото само там, подредени, систематизирани, те имат своята голяма стойност“.⁵² Равнището на музеите в дадена страна може да определи и степента на културното развитие на народа. Музеите не се създават за нуждите на специалистите, а за обществото, счита Т. Николов, като подпомагат развитието на националното самосъзнание, любовта към отечеството и нравственото възпитание на младото поколение. Той работи

е убеждението, че богатите български музеи могат да покажат на света приноса на нашия народ в общата културна съкровищница на човечеството.⁵³

За облика на експозицията през 1928 г. добиваме представа от едно описание, в което се посочва, че в нея са представени средновековни архитектурни детайли, вула-просфорник, малка нумизматична колекция, сбирка от глинени съдове, фрески от църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси, владишкия трон от църквата „Св. св. Петър и Павел“, средновековна желязна ризница, гравирани котел от Чипровци, датиран 1677 г., кожен съд за вода от Арбанаси, копие от стенописи от църквата „Св. 40 мъченици“, старопечатни книги, т. е. сбор от материали, в които преобладават средновековните находки.⁵⁴

През 1932 г. Т. Николов изцяло презаранжира експозицията, като я подрежда по теми и прилага хронологична последователност на материалите. Посетителите първо се запознават с няколко фотоса изгледни на гр. В. Търново от края на XIX в., изгледни на Царевец, Асенова махала, църквите „Св. 40 мъченици“, „Св. св. Петър и Павел“ и „Св. Димитър“. Това той прави с цел да се получи първо обща представа за града, а след това и за конкретните обекти. Следват икони и църковна утвар. С най-голям брой находки Т. Николов показва средновековната керамика и монетите. Тук насочва вниманието на посетителите към монетата на Теодор Светослав Тертер със сина му Георги II Тертер. Пояснението му е, че от намерените три екземпляра два са в Археологическия музей, София, но този в Търновския музей е в по-добро състояние. Освен това от изображението може да се направи заключението, че царят е управлявал заедно със сина си. Експозицията продължава с периода на турското робство, което е представено с дейността на църквата, училищата и еснафските сдружения. На това място Т. Николов подчертавал развитието на занаятите в града и ролята на еснафа в борбата за духовна и политическа свобода. На последно място са показани художествени картини, посветени на застъпници за националната история българи и търновски граждани. В съответните теми Т. Николов поставя материали, които имат акцентно значение. Представянето на иконата „Св. Богородица“ например той съпровождал с пояснението, че тя е „ценна работа и гордост на България“, а когато заставал пред сгняфито керамиката, посочвал, че това е най-ценното в нашия музей.⁵⁵ Този извод и днес е валиден за съдържанието на експозицията „Велико Търново — столица на България XII—XIV в.“

В началото на 30-те години предоставената на музея зала е крайно недостатъчна. Желанието да бъде показан максимален брой находки довежда до претрупаност. Този въпрос занимава периодично читалищното ръководство, но до промени не се достига. През 1933 г. се обсъжда въпросът за предоставяне на музея и на втората зала от първия етаж на библиотечното здание. Три години по-късно изход се търси в други помещения, както и в направата на нова и по-удобна експозиционна мебел, но промени не настъпват.⁵⁶

Личната оценка на Т. Николов за читалищния музей се отнася до недостатъчната изложбена площ, което пречи експонатите да се подредят систематично и да се акцентува на най-ценните от тях. Липсва подходящо осветление и охрана на музея, има и влага. По-голяма част от находките са във фонда, което превръща музея в склад от старинни материали, а не в музей в истинския смисъл на думата.

каквато подобава на град като В.Търново. Становището на читалищното настоятелство е, че музеят притежава ценности, които липсват в доста големи и добре уредени музеи, а уредникът му работи „с рядка преданост“.⁵⁷ Въпреки критичната оценка на Т. Николов музейната експозиция е реалност и заема определено място в културния живот на града.

Читалищното ръководство полага грижи за нормалното функциониране на музея. На 12 ноември 1914 г. за домакин на музея е избран Ив. Вителов. След увеличаване на броя на посетителите през първата половина на 30-те години — за 1929 г. те са 2164, за 1931 г. — 2542, за 1933 г. — 2500, се налага назначаването на „водач“ на музея. За сезона 1 май — 30 октомври 1936 г. настоятелството и общината заплащат по 500 лв. на месец за обслужване на музея и паметниците в града на назначение Богдан Атанасов. Т. Николов го подготвя за изпълнение на тази дейност. Успоредно с това в градската община се организира ежедневно дежурство от учители и други лица по посрещане и разквартируване на екскурзиантите, които достигат 500—850 души дневно, и развеждането им по старините. През март 1938 г. с цел редовното отваряне на музея настоятелството определя годишна заплата от 5600 лв. за водач. Т. Николов има задължението да потърси подходящо лице за тази дейност.⁵⁸

От 4 до 11 юни 1938 г. се урежда Великотърновска евтина седмица. Нейното предназначение е да се даде възможност на българските граждани да посетят града и се запознаят с историческите му паметници. В тази връзка Главна дирекция на БДЖ разрешава 50% намаление на билетите до В. Търново.⁵⁹ Тази инициатива би могла да се реализира и в днешно време.

За повишения интерес към В. Търново говори и броят на посетителите в музея. За 1937 г. те са 5016, за 1938 г. — 5612, за 1940 г. — 6321, като в годините на войната броят им спада до 1000 души. Провеждането на Първия народен областен събор през 1939 г. налага в организацията за посрещане на екскурзиантите да се включат културни, стопански, благотворителни и родолюбиви организации, училищни настоятелства, общинска управа и др. Това показва положителното отношение на обществеността към историческото минало на града и паметниците му. През годината музеят е посетен от 19 264 души.⁶⁰

В общия план за разглеждане на старините във В. Търново и региона Т. Николов определя мястото на музея след посещение на Царевец, църквите в Асенова махала и Трапезница. След него са обектите Арбанаси, Преображенският манастир, манастирът „Св. Троица“, манастирът „Св. св. Петър и Павел“ край Лясковец, Никополска ад Иструм, Дряновският манастир. През целия период Т. Николов остава основен и най-добър екскурзовод за тези обекти. Той придружава високопоставени лица, министри, научни работници от страната и чужбина, участници в градски, областни и национални мероприятия и др. Сред хилядите посетители, които са имали щастието да бъдат разведани от Т. Николов, той оставя прекрасни впечатления на влюбен в историята човек, който желае да им даде частица от своите познания.

Музеят при читалище „Надежда“ не е единственият обект, който стои на вниманието на настоятелството. Успоредно с разглежданата по-горе експозиция грижи се полагат и за Хаджинлиевата къща в Арбанаси, наречена Царската къща. В началото на века цар Фер-

динаид купува този дом, а впоследствие цар Борис III го подарява на археологическия музей при читалището. През 1923 г. тя е обявена за къща музей.⁶¹

Развитието на музейното дело във В. Търново е свързано с появата и на други идеи в тази област. В началото на 1926 г. великотърновецът арх. Георги С. Козаров предлага да се създаде търновски окръжен археологически музей.⁶²

Активно отношение и мисъл към музейното дело в града през 1934 г. изразяват и отделни граждани. Така например д-р Панайот Хитров конкретизира предложението си В. Търново да се развива като музеен град чрез създаването на „универсален“ музей. В него да бъдат представени бита и културата на всички страни на земното кълбо. В него да са показани народни облекла от България, Китай, на индианци, оръжие на африканец, лодка на ескимос, японска домашна мебел, будистки храм, наколни жилища, модерна живопис и др. Авторът споделя, че природната даденост на града не е достатъчна да оправдае посещенията на туристите и е необходимо музеите да им дават повече знания. Този интерес е резултат на убеждението, че първото място на В. Търново в културния живот на страната е неоспоримо.⁶³ На този инициативен човек принадлежи идеята за създаване на етнографски музей. За него той събира и предава материали. През 1936 г. въпросът се обсъжда в настоятелството на читалището. Секретарят Ангел Михайлов отправя искане за помещение. Идеята е приета. Разглеждат се възможностите за закупуване на експозиционна мебел. Липсата на експозиционна площ обаче става причина събраните етнографски ценности да не бъдат подредени в музей.⁶⁴

Създаването на музей в родната къща на П. Р. Славейков се обсъжда през разглеждания период. От възникването на идеята през 20-те години до определянето на 100 лв. наем на собственика и възлагането на П. Куделиев през 1939 г. да подреди музея изминават години, но до експозиция не се достига.⁶⁵

По това време Народният музей — София, предлага с цел да се осигури редовна издръжка на провинциалните археологически музеи по-големите от тях, сред които е и Великотърновският, да се обявят за държавни. Това ще даде възможност да се регламентира дейността им, да се активизират археологическите проучвания и се полагат по-големи грижи за старините. Предлага се изграждането на музеи при самите разкопки.⁶⁶ Това разумно становище обаче остава без последиствия.

От направеното изложение следват изводите, че през разглеждания период музейното дело и музеят при читалище „Надежда“ получават развитие. То е съпроводено и с преодоляването на редица проблеми. От любителското дело, изпълнено с възрожденски патриотизъм и родолюбиви чувства, се създава музей, който заема определено място в културната дейност на града. Той се развива съобразно приетото законодателство и в тясно взаимодействие с Народния музей, София. Изключително положителна е ролята на читалище „Надежда“ за развитието на музея и музейното дело в града. Като дава живот и на библиотечното дело, на театъра, на певческото и музикално изкуство, на художествената галерия, читалището се превръща в действителен център на културния живот на града. В този процес ролята на Т. Николов като историк, археолог, учител, пазител на старините и музеен работник е определено голяма. Той създава традиция в тази

дейност. Поставя Търновския музей на професионална основа. Съпоставката с други музейни сбирки в страната, за които е характерно стихийното възникване, ангажирането в тях на неквалифициран и непостоянен персонал, липса на помещения и средства за дейност, потвърждава добрите страни на работа във В. Търново. И все пак критичният анализ показва, че при наличието на по-голяма материална база и финансови средства резултатите биха могли да бъдат по-добри. Музейната сбирка при читалище „Надежда“ и нейният уредник Тодор Николов допринасят за запазването на множество ценни находки и паметници от унищожаване. Чрез всеотдайния си труд и любов към историческите паметници Т. Николов остава и завинаги ще бъде светло име в историята на музейното дело на гр. В. Търново и България. Това, което биха могли да направят поколенията днес в негова памет, е да се назове поне улица на името му. Град Велико Търново би могъл да има и музейна експозиция за историята на археологическите си проучвания и музейно дело.

БЕЛЕЖКИ

¹ Радева, М. Културната политика на българската буржоазна държава, 1885—1908, С. 1982; Р. Манафова, Култура и политика. България в навечерието на Балканската война, С., 1987; Ал. Велев, Просветна и културна политика на правителството на Ал. Стамболийски, С., 1980.

² Драганова, Т., Тодор Николов Иванов (1884—1957), ИОИМ — В. Търново, 1968, IV, с. 139—141; същият, Тодор Николов, Музеи и паметници на културата, 1976, IV, с. 63; Зл. Генова, Тодор Николов и великотърновските старини, Величие на Търновград, С., 1985, с. 422—424; Я. Николова, Музейното дело и читалище „Надежда“, Народно читалище „Надежда“ — Велико Търново, 1969—1969, С., 1969, с. 94—104; Д. Овчаров, Към историята на Първото археологическо дружество в България, Археология, 1962, III, с. 69—71; П. Алексиев, Още за историята на Археологическото дружество във Велико Търново, ИОИМ — В. Търново, 1972, V, с. 5—19; Н. Бъчварова, 120 години Исторически музей в град Велико Търново, ИИМ — В. Търново, 1991, VI, с. 5—28 и др.

³ Йорданов, В., Как са възниквали нашите музеи, ГИМ, София, V, 1926—1931, С., 1933, с. 324, 321.

⁴ Пак там, с. 333, 341.

⁵ ДВ, X, № 31, 19 март 1888.

⁶ Пак там; Радева, М. Културната политика на българската буржоазна държава, 1885—1908, С., 1982, с. 44, 45, 48.

⁷ ДВ, XII, № 13, 17 ян. 1890.

⁸ ДВ, XVII, № 151, 13 юли 1895.

⁹ Пак там, с. 5.

¹⁰ Манафова, Р., Култура и политика, България в навечерието на Балканската война, С., 1987, с. 88.

¹¹ ДВ, XXXIII, № 37, 18 февр. 1911.

¹² Първа българска археологическа конференция във В. Търново, 6—8 юни 1910, В., 1910, с. 5.

¹³ Втора българска археологическа конференция в гр. Варна, 16—20 юни, 1911, В., 1911, с. 31.

¹⁴ ДВ, XXXIII, № 37, 18 февр. 1911.

15 Велев, Ал., Просветна и културна политика на правителството на Ал. Стамболийски, С., 1980, с. 205, 217, 219, 221.

16 ДВ, XLVIII, № 291, 28 март 1927.

17 Пак там, XIII, № 129, 17 юни 1941.

18 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 1, л. 14, 16, 17.

19 Пак там, л. 9; Николов, Т., Из историята на великотърновското читалище „Надежда“, Общ. в. Велико Търново, X, № 23, 18 февр. 1934; Т. Янков, Пътеписи, I, С., 1939, с. 35, 4. Хаджи Недялко е имал четири сина — Янко, Марин, Тодор, на четвъртия името не успяхме да установим. Янко има син Тодор, автор на цитираната книга, р. 1865 г., а Тодор — син Атанас, който е бил опълченец.

20 Кулелиев, И., Димитър х. Павли Иванов, В. „Надежда“, г. III, № 8, 25 юни 1944, с. 3; Ив. Велков, Народен археологически музей, ГНАМ, 1942, VII, с. 5.

21 Извор на патриотизъм, В., 100 години Образцово народно читалище „Надежда“.

22 Овчаров, Д., Музейното дело в Търново и читалище „Надежда“, В. Народно читалище „Надежда“, юбилеен, 12 окт. 1959, брой единствен; Цонев, Ст., Първи пионери на музейното дело, сб. Прослава на Велико Търново, С., 1978, с. 282.

23 Димитров, Ц., Главни моменти от историята на великотърновското читалище „Надежда“, Общ. в. Велико Търново, XIII, № 14, 15, 30 май 1936, с. 116; И. Кулелиев, Постройка читалищни здания — театрално и библиотечно, В. Народно читалище „Надежда“, юбилеен, 12 окт. 1959, брой единствен.

24 Москов, М., История на Археологическото дружество в Търново, Търново, 1912, с. 16.

25 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 7, л. 96.

26 Пак там, л. 116, 119, 126, 131.

27 Пак там, л. 143, 152, 154.

28 Исторически музей — В. Търново, Фонд Т. Николов, инв. № 180.

29 Николов, Т., Принос към историята на Археологическия музей при читалище „Надежда“, В. „Надежда“, III, № 8, 25 юни 1944, с. 9.

30 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 7, л. 181—183.

31 Отчет на Великотърновското читалище „Надежда“ за 1927—1928 г., с. 15—18; Отчет за 1929—1930 г. на читалище „Надежда“, с. 16—19.

32 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 2, а. е. 2, л. 33, 34, 56, 78, 79, 98, 115, 137.

33 Исторически музей — В. Търново, Фонд Т. Николов, инв. № 243.

34 Инвентарна книга № 3 за Нумизматичния отдел на Търновския музей. Съхранява се в Исторически музей — В. Търново.

35 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 7, л. 233.

36 Сп. „Надежда“, II, № 2, 1 авг. 1926; ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 10, л. 44, 124.

37 Кулелиев, И., Музеят при читалище „Надежда“ и В. Търново, Общ. в. Велико Търново, IX, № 7, 1 септ. 1932; № 8, 15 септ. 1932, с. 64—65.

38 Исторически музей — В. Търново, Фонд Т. Николов, инв. № 243.

39 Кулелиев, И., Музеят при читалище „Надежда“ и В. Търново, Общ. в. Велико Търново, IX, № 7, 1 септ. 1932; № 8, 15 септ. 1932, с. 64—65.

40 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 2, а. е. 2, л. 33, 34.

41 Сп. „Надежда“, I, № 2, 1 септ. 1925; Николов, Т., Принос към историята на Археологически музей при читалище „Надежда“, В. „Надежда“, III, № 8, 25 юни 1944.

42 Общ. в. Велико Търново, № 15, 6 юни 1928.

43 Отчет за 1929—1930 г. на читалище „Надежда“, с. 16—19; ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 25, л. 22—24; Т. Николов, Принос към историята на

Археологически музей при читалище „Надежда“, В. „Надежда“, III, № 8, 25 юни 1944, с. 9.

44 Пак там.

45 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 10, л. 120, 124, 166.

46 ГНМ — София, кн. V, 1926—1931, С., 1933, с. 29—34.

47 Пак там.

48 Общ. в. Велико Търново, № 7, 1 септ. 1932, № 4—5, 1941, с. 27.

49 Давидов, Б., Постоянната художествена изложба при великотърновското читалище „Надежда“, В. „Надежда“, III, № 3, 15 февр. 1944; Общ. в. Велико Търново, XV, № 8—9, 16 май 1938; № 1—2, 10 март 1938 г.

50 Исторически музей — В. Търново, фонд Т. Николов, инв. № 171.

51 Пак там, инв. № 60, РД-Д, основен фонд в отдел „Нова история“.

52 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 8, л. 125.

53 Николов, Т., Принос към историята на Археологически музей при читалище „Надежда“, В. „Надежда“, III, № 8, 25 юни 1944, л. 9.

54 Янков, Т., Пътни впечатления и бележки, Общ. в. Велико Търново, V, № 16—17, 20 юни 1928.

55 Кулелчев, Я., Музеят при читалище „Надежда“ и В. Търново, Общ. в. Велико Търново, IX, № 7, 1 септ. 1932; № 8, 15 септ. 1932.

56 Годишен отчет на великотърновското читалище „Надежда“ за 1933 г.; Отчет на великотърновското читалище „Надежда“ за 1936 г.

57 Исторически музей — В. Търново, Фонд Т. Николов, инв. № 171; Годишен отчет на великотърновското читалище „Надежда“ за 1933 г.

58 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 7, л. 119; а. е. 10, л. 113, 194; Общ. в. Велико Търново, № 16—17, 10 юни 1936, н. 130.

59 Пак там, XV, № 10, 11, 30 май 1938.

60 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 2, а. е. 2, л. 34, 57, 79, 98.

61 Цончев, Д., Т. Николов, Водач на старините в гр. В. Търново и околността, В. Търново, 1933, с. 65.

62 Сп. „Надежда“, I, № 6, 1 ян. 1926.

63 Хитров, П., Един голям музей във В. Търново, Общ. в. Велико Търново, № 19, 10 дек. 1934, с. 156.

64 ДА — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 10, л. 117, 124, 127, 194.

65 Пак там, л. 257, 276.

66 ГНМ — София, кн. VI, 1932—1934, С., 1936, с. 22.

THE STATE CULTURAL POLICY AND THE PROBLEMS OF THE MUSEUM AT THE CULTURAL CLUB OF „NADEZHDA“ IN VELICO TURNOVO (1871—1945)

Nevyana Butchvarova

(résumé)

The paper reviews the legislative activities of the state in the field of museumship, which actually made museumship possible in Velico Turnovo and in the country as well. The paper traces the major museum activities, such as compiling collections, depositories, staging exhibitions and conducting educational activities — in the museum at the cultural

club of „Nadezhda“ at the time of Todor Nicolov, a curator, and then goes on up to 1945. The paper takes as a point of departure archival documents, sholarly articles in journals and publications in the mass media. The paper itself is a considerable contribution to the history of the museum ni the town of Velico Turnovo.

ЛЕОН ФИЛИПОВ

(Биографични бележки)

ТОДОР НИКОЛОВ

Другарските чувства, които имам към моя добър другар ЛЕОН ФИЛИПОВ, който се бои да изложи онова, което в продължение на повече от половин век е творил със забележителен талант, ме карат да напиша настоящите кратки бележки за него.

I. РОДИТЕЛИ И МЕСТОРОЖДЕНИЕ

Родителите на Леон Филипов са ФИЛИП ХАРАЛАМБИЕВ и МАРИЯ ГРИГОРИЕВА по баща. И двамата са дошли от гр. Одрин в гр. В. Търново преди освобождението на България през 1877/1878 г. Бащата е роден през 1828 г. и почина на 80-годишна възраст през 1908 г. След освобождението той остава в старата българска столица, като един от най-изкусните майстори златари, когото поради работата му със скъпоценни камъни наричаха ЕЛМАЗЧИ и фирмата му бе ФИЛИП ЕЛМАЗЧИ. Той с удивителна вещина работеше гривни, гердани, брошки, пръстени, корони и др. златни и сребърни украшения, които кичеше с разноцветни скъпоценни камъни. Тази пълна с идеи художествена работа от рано е привлякла вниманието на юношата Леон и той не закъсня наскоро да прояви своя талант в друга област, която и досега, поради неоправдана скромност, стои скрита от обществото.

Майката, наричана от гражданството БАБА ФИЛИПИЦА, бе красива, добра и крайно отзивчива жена. През 1923 г. тя почина на 64-годишна възраст. Почти до последните дни на своя живот тя лекуваше разни болести и е спасявала живота на мнозина.

Тези благородни и симпатични хора са имали няколко деца, но някоя от тях са починали рано и е останал само техният син Леон, който е роден в гр. В. Търново на 17 март 1880 г. стар стил. В издаденото в църквата „Св. Константин“ на 30 март с. г. кръщелно свидетелство неговото име е ЛЕОНТИЙ, чийто кръстник е бил Цариградският търговец Петър Калоянов.

II. ОБРАЗОВАНИЕ

За първо и второ отделение Леон Филипов е учил в училището, което се помещаваше в сградата на Братя Паница, намиращо се на ул. „Иван Вазов“, в съседство с катедралната църква „Св. Богородица“, строена от майстор Колю Фичето. Учителка му е била Иванка Кабакчиева, наричана ТЯТЯ ИВАНИ. Трето и четвърто отделение е карал в отдавна срутената каменна сграда на училището „Св. Кирил“, находящо се на ул. „Никола Пиколо“. Там негов учител е бил Иван Захариев.

След завършването на трети клас при Търновската държавна мъжка гимназия „Св. Кирил“ той постъпва в класическия отдел на

същата гимназия. След завършване на петия клас той напуска класическия отдел поради слабото застъпване на РИСУВАНИЕТО и се прехвърля в реалния отдел. През 1900 г. той завършва своето средно образование (седми клас) и понеже страстта му към рисуване и чертане е била голяма, той е счел тогава за излишно да се явява на матуритетни изпити.

Още през 1903 г. той става чиновник и едва след Балканската война през 1912/1913 г. решава да отиде да следва АРХИТЕКТУРА в Мюнхен. За да се снабди с матуритетно свидетелство, той е държал изпит на около четиринадесет предмети. Пропаднал е по френски, но и по този предмет е издържал изпита си през 1914 г. и се снабдява както с матуритетно свидетелство, така и с всички останали документи, нужни за следване в чужбина. Точно тогава избухва първата световна война, границите се затварят и мечтата за добиване висше образование по архитектура се осуетява.

През 1908 г. той е бил командирован в София, за да следва там шестмесечни курсове за кондуктори, отдел по архитектура. Това е образованието на Леон Филипов, който непрестанно го е попълвал с интересна архитектурна, историческа и археологическа литература, която упорито е четял.

III. ЧИНОВНИЧЕСТВУВАНЕ

През 1903 г. Леон Филипов става чиновник в Окръжното инженерство в гр. В. Търново с длъжност КОПИСТ при заплата 1,50 лв. на ден. Тогава окръжен инженер е бил инженер Йордан Павлов, а държавен архитект е бил архитект Георги С. Козаров, който фактически е бил прекия началник на Л. Филипов. През 1905 г. почва строежа на новата мъжка гимназия „Св. Кирил“. Леон Филипов, повишен в длъжност НАДЗИРАТЕЛ, е бил натоварен с контролата на строежа. Тогава ръководител на този строеж е бил архитект АТАНАС ДЖАНГОЗОВ, който е заместил напусналия вече Козаров.

Едва след световната война 1914/1918 г. Филипов напуска държавната служба и става съдружник с архитект РАДОСЛАВ РАДОСЛАВОВ, с когото са работили разни планове на сгради и са ръководили строежи. Наскоро след това Леон Филипов се връща пак на държавна служба, която напуска през 1931 г., от когато е пенсионер. Сега месечната му пенсия е около 4,500 лева.

IV. СТРОИТЕЛНА И ХУДОЖЕСТВЕНА РАБОТА

Ще се спрем бегло върху художествената и строителна работа на Леон Филипов, като ще се стремим да следваме хронологическия път, за който считаме, че не разполагаме с достатъчно пълни данни.

Той още като ученик се увлича в рисуването, чертането и моделирането и още през 1900 г. завършва акварелната рисунка на старата къща в Асенова махала и с няколко гипсови работи от фасадите на стари къщи. Цветовете са предадени във великолепно естествени тонове.

През 1902 г. той изработва акварелна картина на Търново. Същата бива поднесена като дар на пребиваващия тогава велик руски княз Николай Николаевич по случай тържествата на Шипка. За тази

си работа Филипов получава специално благодарствено и похвално писмо и известен подарък.

По онова време Филипов между другото се занимава и с дърводелство. Още през 1904 г. той изработва плановете на няколко стари църкви в града ни. Тези плановете той пази и сега у себе си. Изработката им е точна и изчерпателна.

При първоначалния строеж на мъжката гимназия през 1905 до 1909 г. и при ремонтирането ѝ, след разрушенията станали при земетресението на 1 юни 1913 г., той е работил моделите за всички корниз, капители и др. на същата гимназия, като е бил натоварен и с контролата на строежа.

През периода 1905—1907 г. Леон Филипов активно сътрудничи за съставяне на първия в страната ни Пътеводител за гр. В. Търново и околностите му, издаден през 1907 г. от Туристическото дружество „ТРАПЕЗИЦА“, като дава за поместване в него свои рисунки и чертежи и сътрудничи за събирането на останалия материал. Върху туристическата културна и строителна работа на Леон Филипов ще се спрем отделно, тъй като тя заема много важен дял от неговия живот.

Още през 1906 и 1907 г. Филипов е изготвил вече своите по-големи гипсови работи на някои старинни къщи и църкви, между които е църквата „Св. Петър и Павел“.

През 1909 г. той е направил кратки визити в някои чужди държави. Още тая година той е контрола по строежа на завършената през 1910 г. сграда на В. Търновската окръжна постоянна комисия.

През 1911 г. се откри Великото народно събрание в читалище „НАДЕЖДА“. Всички направени по този случай ремонти се ръководяха от Леон Филипов, който е давал и идеята за извършването им.

През 1912 г. се отпразнува в Търново 25-годишен юбилей за тогавашния цар Фердинанд. Идеите и ръководството по застроените тогава дървени павилиони, арка и църква са давани от Леон Филипов. Същата година той по свой план е строил първия портал на казармите и кухненските сгради. По същото време всички ремонти на военната мелница в Асенова махала и новите строежи на военния лагер са ръководени от него. Пак по това време той е организирал и ръководил направата на пътища, ален, пътеки, зидове, залесяване и др. подобни на историческата местност „ЦАРЕВЕЦ“.

През периода на войната 1915/1918 г. той е бил мобилизиран в допълняюща дружина и е бил натоварен с ръководството и контрола на няколко сгради в Държавната болница, между които е болничната морга и църква. Тогава е ръководил строежа на питателни пунктове при някои гари и селища и поддържането и залесяването на „Царевец“, както и сушилни за военни нужди. Ръководил е строежа и на военната баня.

През 1921 г. е бил командирован в София да изготви чертежите за старинната църква „Св. София“ в връзка с предстоящото ѝ възстановяване. Тия плановете, които и сега съхранява, са ценен археологичен принос.

През 1922/1923 г. той е работил по строежа на Столарското училище в гр. Трявна и Машинното училище „Василияди“ в гр. Габрово без последните строителни изменения в последното.

През 1924 г. той изработва плановете за КАМБАНАРИЯТА и артиката на църквата при историческия Дряновски манастир, като лично е ръководил строежа. Същата година той изработва плановете за

построения при с. Ново село паметник-мавзолей за Отец Матей Преображенски „МИТКАЛОТО“ — един от големите сътрудници на Васил Левски. За този паметник има изработен в мащаб гипсов макет, от който строителите са направили слаби отклонения.

През 1926 г. той дава план за таванския етаж на голямата сграда, построена на БУРУНА срещу града, близо до едносводовия мост „Ст. Стамболов“ и ръководи строежа му, като техник при Окръжната постоянна комисия, която построи цялата сграда.

Той дава плана за построения през 1927/1928 г. паметник за Незнайния войн в с. Сухин Дол.

През 1931 г. той дава плановете за направата на главния портал на казармата и за циментовата сграда на казармения двор откъм двете улици. За портала има гипсов макет, а за оградата изработен циментов модел в естествена големина.

През отбелязания дотук период Филипов е давал планове за разни къщи и вили в града ни, както и за известни сгради за тукашната бирена фабрика.

V. ТУРИСТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ

Преди да се спра върху художествените картини и макети на Леон Филипов, аз ще си позволя да направя бегъл преглед на неговата голяма културна и строителна туристическа дейност, понеже делото на туристите бе неговата най-свидна работа след картините и макетите му.

Туристическото дружество „ТРАПЕЗИЦА“ в гр. В. Търново е основано през м. март 1902 г. от група интелектуалци. През 1905 г. негов председател е един от основателите на туризма в нашата страна Архитект ГЕОРГИ С. КОЗАРОВ. Точно на седми май от тази година Филипов е приет за член на дружеството и веднага е натоварен с други лица да събира материал и средства за издаване ПЪТЕВОДИТЕЛ, за който споменах по-горе. През 1907 г. излиза от печат пътеводителя в четири хиляди екземпляра, заедно с отделни карти и илюстрирани картички, в изработването на които Филипов има голям дял.

През един дълъг период той е заемал следните постове в настоятелството на дружеството:

- а. Секретар от 16 април 1906 г. до 16 март 1908 г.
- б. Домакин от 17 март 1908 г. до 3 април 1910 г.
- в. Подпредседател от 4 април 1910 г. до 27 януари 1923 г.
- г. Председател от 21 април 1924 г. до 29 декември 1924 г.
- д. Съветник от 30 декември 1924 г. до 28 февруари 1932 г. и от 28 февруари 1933 г. до 24 януари 1939 г.

Тук трябва да отбележа, че в последните десет-петнадесет години Филипов настоятелно молеше да не бъде избран в настоятелството, за да може да се занимава с любимата си художествена работа, но той биваше винаги избран. С този избор се отдаваше безгранична признателност към най-заслужилния и изтъкнат турист в нашия град. Той бе един от първите почетни членове на дружеството в Търново и на Съюза в София. Участието му в заседанията на настоятелството не бе задължително, както за останалите членове. И при все това той не преставаше нито за момент да се грижи за дружеството. Това ще се види от следните бегли сведения.

През двегодишния период на неговото домакинстване по-важните негови заслуги са следните:

1. Той е в състава на комисията, която е определила обектите, които е трябвало да бъдат фотографирани из Търново и околностите. В резултат на това през 1909 г. бяха направени тридесет снимки на запазени оригинални стари сгради и улици. Негативите от тях се пазяха от дружеството, но какво е станало с тях негативи сега не се знае.

2. През 1909 г. той организира от името на дружеството голяма туристическа изложба в павилиона на градската градина в Търново.

3. През този период нему са били поверени грижите за почистване, поддържане и благоустрояване на историческата местност „Царевец“.

4. Изработвал е винетките за поканите, които дружеството е отправяло до гражданите за участие в туристическия бал.

5. Направил е надписа върху папката, отправена до тогавашния цар по случай провъзгласяването му за почетен и дарителен член на дружеството. Изработката е била с акварелни бои.

6. На 1 април 1910 г. се подига в настоятелството въпроса за строеж на ХИЖА на местността „Царевец“. Още тогава Филипов дава дар първите СТО лева за този строеж и наскоро след това изработва макет от гипс и то по плана, който е изработил и който впоследствие е бил възпрет. С този макет се демонстрираше при събиране помощи за строежа. За тази цел се провежда акция, в която Филипов взема най-активно участие.

Едва на 17 април 1911 г. се решава строежа на хижата да се извърши по планове, изработени от Филипов. Той заедно с архитект Козаров изработват поемните условия. Ходил е в София с мисия да моли Народния театър да отстъпи приходите си от едно представление за строежа на хижата. През август 1911 г. строежа на хижата започва и то при наличността на много малко средства. До края на годината тя бива само покрита. Катастрофалното земетресение на 1 юни 1913 г. нанася чувствителни разрушения на този нов строеж. Мъката на Филипов и на останалите туристи е голяма. Едва през 1914 г. разрушенията биват поправени и тогава само една стая става използвана. През 1915 г. са готови подовите и таваните на стаята в етажа, през 1916 г. е готов салона, който тогава е взет под наем от Мъжката гимназия, а през 1917 г. се превръща на склад на Реквизиционната комисия. Явно е, че строежа върви бавно. Причината за това е липсата на средства, в дирекцията на които е ангажиран и Филипов, който през всичкото време е следил и ръководил строежите. През 1922 г. се организират спалните на тавана. На 24 май същата година става освещаването на хижата, без кулата, фугировката и някои помещения да са окончателно завършени.

Главното внимание на Филипов бе съсредоточено в довършване на кулата, на терасата над главния вход и на южния балкон. През 1930 г. всичко това бе завършено. Самата кула, подпорните колони на терасата, розетката на тавана на същата тераса и парапетите на нея и на балкона са едни от много интересните и важни строителни работи на Филипов.

По негов план и ръководство са изградени всички останали сгради, зидове, стълби, канализация, водопроводи и пр. в самата хижата и в района ѝ. Настоятелството пожела да му даде едно скромно възнаграждение от пет хиляди лева за положения труд и изживява-

ните средства, но той не взе тази сума, а пожела тя да послужи като материална подкрепа при уреждането на постоянна картинна и фотографска изложба в хижата. Устройването на тази изложба бе едно от най-съкровениите желання на Филипов. Дружеството разполагаше с доста ценни художествени картини и фотографии, някои от които са от огромно историческо и художествено значение. Голяма част от тях бяха закупени, а друга част бяха подарени от гражданите, които считаха туристическото дружество близко до сърцата си.

От опитни фотографи през 1928 и 1929 г. се направиха ценни снимки от общия вид на града, от интересни къщи и улици. Негативите от снимките, правени през 1929 г., се пазяха от дружеството. От тях има изработени повече от осемдесет диапозитиви. Дали те сега са запазени и где се намират аз не знам, но те са от безспорна стойност за града, за историята и за поколенията.

През м. май 1933 г. Филипов е готов с изложбата в една от стаите. През 1934 г. тя е разширена още в други две стаи. Там посетителите виждаха исторически фотографически снимки и картини: интересни чертежи, оригинални личности, важни туристически обекти из цялата страна, планини, планински върхове, хижи, домове, излети, туристически дейатели, начело с родоначалника на туризма у нас Алеко Константинов и др. Изложбата привличаше вниманието на всички посетители, особено на чужденците, които дълго впираха поглед в онава, което нашата родина може да им покаже. Те станаха причина нашата постоянна изложба да бъде споменавана в много чуждестранни пътеводители-бедекери. Сега где се намират ценни картини и фотографии от тази изложба, аз не знам, но съм виждал много стари снимки на В. Търново да красят някои канцеларии.

С изнесеното дотук не се изчерпва цялата туристическа дейност на Леон Филипов. Дълго време през изтеклия половин век, той беше един от най-любимите водачи или главатарии по разните излети. Той често пъти сам или с други туристи е представлявал дружество „ТРАПЕЗИЦА“ по разни конгреси, срещи, конференции и др. подобни. Когато туристическото дружество щеше да дава балове или вечеринки в читалище „Надежда“ или в салона на хижата, декорирането се е извършвало от него с изненадваща вещина.

Почти нему е принадлежала инициативата за напомняне на общината за поддържане чистотата в града, за поставяне пътепоказатели, за държане в изправност трасираните от него пътеки за гара Трапезица и пр., както и за запазване на старините.

Той е бивал ценен съветник на отговорни фактори по обществени строежи, по украси и пр. и въпреки всичко си остана един от най-скромните и безпретенционни обитатели на нашия град.

* * *

Статията е ръкопис, който бе намерен през м. март 1992 г. в инвентарна книга № 3 на Нумизматичния отдел при читалищния музей. Днес тя е инвентирана под № 244 във фонд „Тодор Николов“ на Историческия музей. Датирана е от автора 30 януари 1952 г.

Не са ни известни причините за нейното написване и защо не е била публикувана. Редакционната колегия като прецени положителните й качества и принос за изследване живота и дейността на Леон Филипов, реши да я включи в том VIII на Известия на Историческия музей — гр. Велико Търново.

ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА ВОЕНЕН КЛУБ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

РАДКА ЦОНЕВА

След Освобождението българската държава се заема с изграждането на новата административна уредба. Не закъснява със своята структура и организация и българската армия. Нейното съществуване е свързано със създаването на военните клубове. Повече от половин век те се утвърждават в новата ни история и бележат живота на една традиция, по силата на която се развиват като центрове за родолюбива и културно-обществена дейност.

Грижа на всеки гарнизон е била изграждането на военен клуб. Местният гарнизон в Търново също е чувствал нужда от една постройка, която не само да отговори на нуждите на чиновите, но и да съдейства за тяхното по-нататъшно развитие. След построяването на първия военен клуб в София (1895—1900) се изграждат клубовете във Варна, Пловдив, Плевен, Велико Търново.

Настоящото съобщение е опит да се приведат в известност архивните материали за построяването на Военния клуб във Велико Търново и дейността му в първите години. Използвани са материали от архива на община Велико Търново и кореспонденцията ѝ с Велико-търновския гарнизон, както и публикации в периодичния печат.

Идеята за построяване на сграда за офицерско събрание (военен клуб) в старата столица се заражда през 1910—1911 г. Началникът на гарнизона полковник Кирков приема тази идея присърце. Той оценява правилно голямото ѝ значение и прави всичко необходимо за нейното осъществяване.¹

Избухналата наскоро Балканска война (1912 г.), както и последвалите я до 1918 година забавят реализирането на тази идея. През този период от време тя основателно се губи от съзнанието на всички. Народът и армията изживяват криза. В такава обстановка офицерите от гарнизона разработват нова идея за построяването на военен музей, читалище и дом с цел увековечаване паметта на загиналите герои. Те съзнават, че по този начин ще могат да съхранят за поколенията онова, което напомня за героизма на българската войска.

На 15 ноември 1927 г. на заседание на Щаба на Търновския гарнизон офицерите от 18-та пехотна и 13-та жандармерийска дружини

вземат решение за уреждане на военноисторически музей, който ще бъде подреден в бъдещия военен клуб. Решават още в музея да бъдат вписани имената на загиналите войни от Великотърновския гарнизон във войните 1885, 1912/13, 1915/18 г. След Освобождението в града са квартирували следните военни части: 2-ра опълченска дружина, 17-та пехотна дружина, 6-ти пехотен Търновски полк, 18-ти пехотен Етърски на Н. В. полк, 20-ти пехотен Добруджански на Н. Ц. В. княз Кирил Преславски полк и 18-та и 20-та сборни дружини, сформирани през войните 1912/13 и 1915/18 год.²

Така за пръв път в новата обстановка след войните се поставя въпросът „да се турят основите на един военен музей, който ще бъде реален израз на бита и преживяното в тази епоха и войни от частите на гарнизона“. В протокола на заседанието от 15 ноември 1927 г. са записани имената на изградения 13-членен комитет на музея и пет комисии: 1. По изработване правилник за организацията, администрацията и дейността по уреждане на музея. 2. За издирване и събиране на портрети, снимки, картини из живота на частите и привеждане в известност имената на чиновите през време на войните. 3. За събиране облекло и снаряжение (офицерско, подофицерско и войнишко) от Освобождението досега. 4. За събиране на оръжие, бойни припаси, което е било на въоръжение на частите, също и това на противниците във водените войни. 5. За събиране на санитарни предмети. Разработва се и проекто-правилник за устройството на военния музей. В чл. 6 се предвижда създаването на фонд „Учредяване и поддържане на военния музей“. Попълването му ще става с 10% от ежемесечните членски вноски на офицерите и подофицерите, 5% от фонд „Културни мероприятия“ и волни помощи от дарения.³

Въз основа на този протокол началникът на гарнизона подготвя до кмета на общината във Велико Търново мотивирано предложение № 438 от 8 декември 1927 г. за необходимостта от изграждането на военния клуб-музей. В уводната част се изразява увереност, че гарнизонът ще бъде подкрепен в това си начинание от общината и гражданите. „Велико Търново и великотърновското офицерство заслужават да притежават такъв дом-музей, още повече че той ще има своето голямо значение като място и постройка, където ще се култивират и коват ония здрави връзки между гражданството и военните — залог за по-добро бъдеще.“ Не на последно място се посочва отношението, което военните имат към града: „Дали сме за обществено ползване няколко хиляди метра от казармения район. Търново се краси със две почти монументални обществени места — Колодрума и Юнашкото игрище, — постройката на които е подкрепена от силите и средствата на гарнизона.“⁴ В писмото се посочва и мястото, което общината би трябвало да предостави на гарнизона в парцелите XI, XII, XIII и XIV на квартал 51 с площ 1100 кв. м.

Градската община отреагира своевременно на предложението и искането на военния комитет. На първата си редовна сесия от 4 януари 1928 г. като точка 7 от дневния ред го внася за обсъждане. В изложението, направено от кмета, се пояснява, че съветът има принципно решение по този въпрос — да се даде за постройка на военен клуб мястото, което се включва между шосето за Габрово и Севлиево срещу Девическата гимназия, т. е. в близост до мястото на строящия се паметник на загиналите във войните. Висшата съдебно-административна комисия обаче не дава съгласие за изменение на регулационния

план. Парцел XII от кв. 51 не е свободен. Същият е бил продаден на публичен търг на жител от Велико Търново. Свободни остават само XI, XIII и XIV парцели от същия квартал. С протокол № 3 от същата година и дата общинският съвет решава: „Отпуска безплатно на офицерското събрание до владееето и ползването, а не до неговата собственост общинските парцели XI, XIII и XIV в кв. 51 с площ 858,47 кв. м.⁵ В решението общината поставя изискване офицерското събрание да построи своя клуб-музей, като постройката се започне в двегодишен срок от деня на съобщението. На 8 март 1928 г. назначената от окръжния управител административно-техническа комисия решава да се отчужди и четвъртият парцел XII. В резултат на новото решение военният музей следва да бъде построен върху място с „двойно по вид владение“. За да се избегнат евентуални спорове и недоразумения, началникът на гарнизона се обръща с молба към общинския съвет да предостави поменатите парцели като собственост на офицерското събрание.⁶

В извънредна сесия от 28 март 1928 г. общината с кмет Димитър Раев, помощници Георги Раев и Тодор Фъртунов разглежда искането на великотърновския гарнизон. Намира го за основателно, но решава да го отложи за друго заседание, след като бъдат предложени планът и скици за изпълнение на военния музей. В продължение на една година Военният инициативен комитет се колебае и по въпроса дали построяването на монументалния клуб-музей няма да се яви в дисхармония с целия квартал на „победите“, тъй като в противоположната страна в кв. 91 се предвижда строителството на двуетажни сгради. С писмо № 45 от 2 март 1929 г. до кмета на общината началникът на гарнизона споделя тази тревога. Въпросът се отнася за разглеждане и компетентно мнение от Дружеството на инженерите и архитектите в града. След основно проучване последното предлага проект за изменение на уличната и дворищна регулация в кв. 51 и 94 от плана на Велико Търново. Новият проект определя централно място за строителството на военния клуб-музей, който ще хармонира със строящия се паметник на загиналите във войните. Офицерите от гарнизона одобряват напълно предложения проект, за което уведомяват писмено и кмета на града. В извънредна сесия общинският съвет с кмет Владимир Даскалов приема изменението на регулацията в посочените квартали от плана на града, с което по принцип дава съгласие за мястото на новата обществена сграда. По-късно то е потвърдено и от Министерството на благоустройството.⁷

С ново писмо от 3 февруари 1932 г. началникът на гарнизона изпраща молба до общинския съвет да издаде крепостен акт за предоставеното място за строеж. На 21 април с. г. се провежда извънредна сесия на общинския съвет, която взема окончателно решение за строителството на военния клуб-музей. Представител на офицерското събрание в лицето на полковник Стефанов излага пред съветниците подробностите около строителството, което ще бъде на стойност около 5 млн. лева. Това е една солидна сума, която кара гарнизона да предяви искане за издаването на крепостен акт. Той отправя и още едно искане към общината: „Да отпусне и ползването на парка, мястото, където се строи паметникът на падналите във войните, като офицерското събрание се грижи за поддържането му. Това място трябва да бъде общодостъпно за всички“. Съветниците подкрепят молбата на военните, в резултат на което се стига до следното решение,

записано в протокол № 20: „Общинския съвет отменя първоначалното си решение протокол № 3 от 4 януари 1928 г. Отстъпва в собственост на офицерското събрание в квартал 51 А по новата регулация 1400 кв. м място срещу заплащане по 1 лев кв. м съгласно чл. 60, параграф 4 от Закона за общините по приложена скица. Останалата част остава за парк за обществено ползване, общодостъпен за всички. Задължава офицерското събрание да направи красива ограда на парка.“⁸

С Указ № 284 от 13 юни 1933 г. Министерството на вътрешните работи и Министерството на народното здраве утвърждава решението на Търновската градска община. Така с общите усилия на всички и проявеното разбиране на общината се стига до определяне на подходящо място за новата обществена сграда в старата столица. С това приключва първият етап от подготовката за изграждането на военния клуб-музей.

Вторият етап е свързан със създаването на организация за набиране на средства, разработване на проектите и осъществяване на строителната програма. За целта е изграден общостроителен комитет. Обявен е конкурс, спечелен от архитектите Георги Папазов и Георги Русев, които стават и проектантите на сградата.⁹ През 1930–1932 г. се провежда замислената парична лотария. Тя се ръководи от началника на гарнизона полковник Настев. Въпреки голямата икономическа криза в лотарията активно участват запасните офицери, гражданството и цялата българска войска. Стойността на един лотарийен билет е 100 лева. Старши офицери от великотърновския гарнизон са командирани в гарнизоните в страната да продават билети. Събрани са над 4 млн. лева, необходими за строежа.¹⁰

Основният камък на сградата на военния музей, читалище и дом се полага на 24 май 1933 г. в деня на светите равноапостоли Кирил и Методий. На този голям празник присъства цар Борис III, военният министър Вергил Димов, представители на родолюбиви организации и гражданството. На мястото, където става полагането на основния камък (това е началото на местността, наречена още през XIX в. „Маринно поле“), е издигнат специален павилион-арка, окичен с цветя, зеленина и триколовни знамена. Тържеството започва с молебен, отслужен от митрополит Филип. От дома на Васил Ангелов говори учителят по литература Г. Кънев. След това всички се отправят към мястото за полагане камъка на новата сграда, където се поставя и капсула с послание към поколенията.¹¹ Тържеството е удостоено с реч от Н. В. царя: „... нека тук търновското офицерство се вдъхновява от славното величие на нашето минало, по черпейки уроци от неговите злополучни дни нека се обединява под националния ни трикулор.“¹² Тази празнична атмосфера напомня на гражданството за друг върховен момент в старопрестолнината — обявяване на независимостта на България през 1908 г. Тържеството завършва с обяд в градската градина. На него са поканени представители на общината, директорите на гимназии, видните индустриалци Михаил Хаджиславчев и Георги Кърджиев и председателката на женското дружество „Радост“. Присъстват още 12 дами, между които Сийка Панайотова, Янчева, Велизарова, Стефанова.¹³

През 1933/34 г. за началник на гарнизона е назначен полковник Тодор Радев. На него се пада трудната задача за построяването на желаните от всички военен дом-музей. Въпреки че събраните средства

са малко в сравнение с необходимите, със своите контакти той успява да осигури материалната и морална подкрепа на държавните власти, на гражданството и интелигенцията. Без да се губи време, започва строителството на военния клуб-музей. За една година и пет месеца сградата е окончателно завършена и скромно мебелирана. На 18 ноември 1934 г. тя е тържествено открита. В „Общински вестник Велико Търново“ са поместени дописки на Йордан Кулелиев и Н. х. Петков, които говорят за новата културна придобивка в града.¹⁴ Голямо тържество за осветяване на военния дом събира в празничния ден военнослужещите от гарнизона, гражданството и много гости. Присъстват министрите Я. Моллов, Н. Захариев, директорът на областта господин Йонов, генералите Филипов и Радев, полковник Тодоров, шефове на управления. На тържеството присъстват представители на различни организации от Елена, Г. Оряховица, Габрово и др. В церемонията участват хор „Царевец“ и военната музика. Офицерството ликува при вида на това завършено дело, разбирайки благородното му предназначение. Запазените фотографии, документиращи това събитие, допълват представата за него и същевременно дават възможност да се усети настроението и празничната атмосфера в града.¹⁵

Осветяването на новия дом се извършва от Негово преосвещенство епископ Софроний, който отслужва панихида за загиналите бойци. Генерал Филипов прерязва лентата и от името на Н. В. цар Борис III обявява сградата за открита. В големия салон на военния дом се организира обяд за офицерството и гостите. Отново произнася реч началникът на гарнизона Н. х. Петков, връчват се благодарствени адреси на организаторите и реализаторите на голямата идея — генералите Радев и Настев и полковник Атанасов.

Така на 18 ноември 1934 г. се отварят вратите на новия военен дом. За построяването на масивната железобетонна сграда са използвани различни по вид материали. Има концертна зала, казино и хотелски помещения. Посетителят може да види изкуствен мрамор, сребрен таван, дъбов паркет, скрито електрическо осветление, мозайки — красиво съчетание на творчество и техника. В чест на осветяването на новата обществена сграда дванадесет общини, родолюбиви организации и отделни търновски семейства правят дарения на обща стойност 110 хил. лева.¹⁶

В първите години след построяването военният дом се използва за организирането на културни прояви — балове, които стават традиционни, изложби, срещи. В него се създава приятна обстановка за работа на офицерите при най-добри условия.

През 1935 година по инициатива на търновския гарнизон военният клуб е домакин на първата по рода си среща на офицерството с учителството и духовенството в града. Присъства началникът на гарнизона Н. х. Петков, Григор Христов — директор на Мъжката гимназия, и протоиерей Йордан Стойков. През 1941 година хор „Царевец“ с диригент Илия Денев изнася първия си концерт за новия сезон. Интерес за гражданството представляват концертите на смесените музикални 2, 6 и 18 полкове, както и гостуването на пета пехотна Дунавска дивизия. На 1 и 2 юни 1942 г. царският военен симфоничен оркестър под диригентството на Сава Попов изнася концерти във военния клуб. Също там търновци честват 35-годишната обществена,

стопанска и книжовна дейност на своя съгражданин Александър Пенчев.¹⁷

През 1938 година се полагат основите на военния музей. Той е вторият в града след създадения през 1871 г. археологически музей при читалище „Надежда“. Управлението на военния музей излиза със специално обръщение за събиране и даряване на експонати. В отправения апел се казва: „Във Великотърновския гарнизон се основа военен музей, в който се събират предмети, които ще бъдат живата история и величие на Българската войска и по специално на ония, които със славните си и безстрашни подвизи увековечиха своето име и прославиха полковете на гарнизона. В този музей се събира всичко, което свързва мирния и боен живот на 18, 20, 46, 50, 70, 83 пехотни полкове, както старо оръжие, портрети, снимки, медали, значки и други...“¹⁸ Така се полага началото на бъдещия музей, но за съжаление засега няма сведения, които да изясняват и доказват понататъшната му дейност.

Построеният военен дом-музей през 1934 г. заедно с паметника на загиналите във войните става част от архитектурния ансамбъл, който оформя централната част на новия град. Той се вплита в общественния и културен живот на града и региона и повече от половин век присъства като значим културен център.

БЕЛЕЖКИ

¹ Петков, Ил. История на военния музей, читалище и дом. Общински вестник Велико Търново, бр. 17 от 17 ноември 1934 г., с. 138.

² ДА — В. Търново, Ф. 29 К, а. е. 595, оп. 11, л. 5.

³ Пак там, л. 6 и 11.

⁴ Пак там, л. 3 и 4.

⁵ Пак там, л. 14.

⁶ Пак там, л. 31.

⁷ Пак там, л. 23 и 26.

⁸ Пак там, л. 33 и 38.

⁹ Върбанов, Д. Градоустройство и строителство на Велико Търново за периода 1878—1985. В: Сб. Велико Търново, 1185—1985, С., 1985, с. 307.

¹⁰ Спомени на Иван Панайотов Панайотов, София, май 1992 г.

¹¹ Информацията е получена от внучката на полковник Стефанов Маргарита Чолакова, В. Търново, януари 1992 г.

¹² В. „Великотърновска трибуна“, бр. 18 от 3 юни 1933 г.

¹³ Спомени на Иван Панайотов Панайотов, София, май, 1992 г.

¹⁴ Петков, Н. Да бъде честит! Общински вестник Велико Търново, бр. 17 от 17 ноември 1934 г., с. 134; Кулелнев, И. Една културна победа в Търново, пак там, с. 139.

¹⁵ Спомени на Антон Савов, В. Търново, януари, 1992 г.

¹⁶ Общински вестник Велико Търново, бр. 17 от 17 ноември 1934 г. с. 141—143.

¹⁷ Общински вестник Велико Търново, бр. 25 от 13 февруари 1935 г., с. 207; бр. 1 от 5 април 1941 г., с. 6; бр. 26 от 12 септември 1936 г., с. 306; бр. 4 от 29 юли 1944 г., с. 32; бр. 1 от 5 юни 1943 г., с. 3.

¹⁸ Пак там, бр. 12, от 15 юни 1938 г., с. 92.

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE MILITARY CLUB IN VELICO TURNOVO

Radka Tsoneva

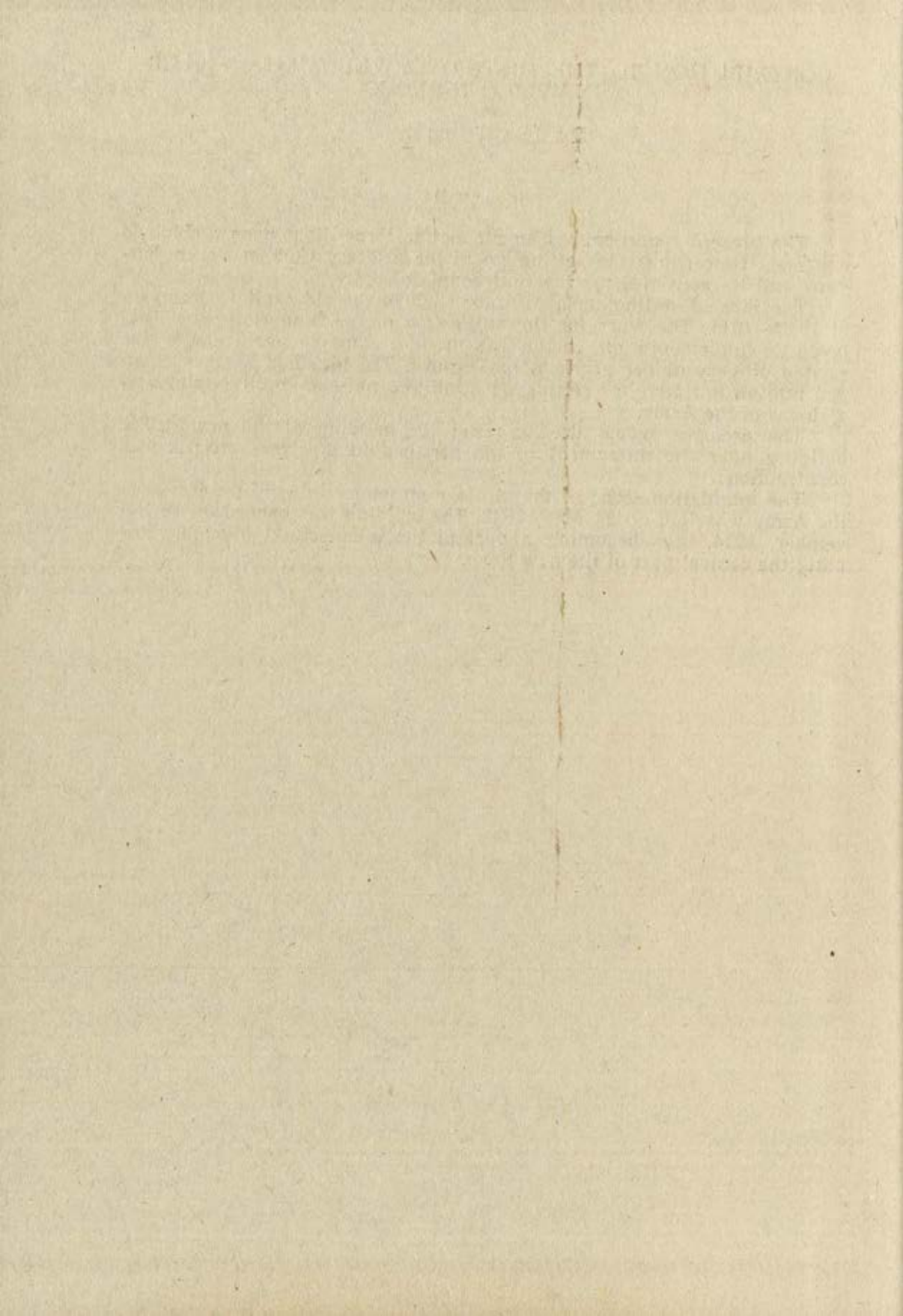
(résumé)

The present report makes an attempt to throw light upon archival materials concerning the setting up of the Military Club in Veliko Turnovo and its activities for the first couple of years.

The idea of setting up a Military Club in the old capital sprang up in 1910—1911. The wars for the unification of the Bulgarian people delayed its implementation. In the 30's the idea came up again among the excited officers of the garrison in Turnovo. The idea had by then changed into an initiative for setting up a military museum, military club and a House of the Army.

The archives reveal details about the building of the new public building near the monument to the perished in the wars (then under construction).

The foundation stone of the military museum, club and the House of the Army was laid on 24 May, 1933. The building was opened on 18 November, 1934, thus becoming a part of the architectural ensemble forming the central part of the new town.

АРХЕОЛОГИЧЕСКО ПРОУЧВАНЕ НА НОВО СЕЛО, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

ВЪЛКА ИЛЧЕВА

Ново село отстои на 24 км западно от Велико Търново. Разположено е на магистралата София—Варна. През 1976 година във връзка със съставянето на археологическата карта на Великотърновския регион бяха обходени някои местности в землището на селото, за които съществуваша данни за наличие на археологически паметници от праисторическата, античната и средновековна епоха (обр. 1)¹.

В местността Селище на 4 км северно от Ново село, има следи от средновековен обект. Местността е разположена на десния бряг на река Негованка, десен приток на река Росица. Нахълмена е от ниски предпланини и в момента е заета от нискостеблена гора. На северонизток от съвременния мост на реката се отделя коларски път, в края на който завършва гората и започват нивите. В неговия край мястото е изровено от порои и ясно личи културен пласт. Намериха се фрагменти от средновековна кухненска керамика, отнасяща се към периода XII—XIV век. В момента на обхождането площта бе засята с пшеница, което попречи да се извършат по-задълбочени проучвания относно обхвата на селището, наличието на сгради и по-ранни материали.

Малко по-на юг от гореописаното селище, в профила на коларския път, има следи от некропол. Той е нарушен и част от него е унищожена при прокарването на пътя. По сведения на полския пазач тук при копане с булдозер били намерени множество погребения и фрагменти от глинени съдове, които били изхвърлени. В момента в пресечения терен личи част от скелет. Погребението е извършено чрез трупополагане и има ориентация север—юг. Наоколо бе намерено оскъдно количество фрагменти от глинени съдове, които дават възможност погребението да бъде отнесено към ранното средновековие — IX—X век.

На 1 км северонизточно от Ново село, вдясно от магистралата Варна—София, срещу паметника на отец Матей Преображенски, има останки от антично селище. Намерени бяха много фрагменти от фино римска керамика. Сега тук се намират лозята на селото. По сведения на местни жители при реголването на терена били разрушени много зидове от съществуващите на това място постройки.

На 3 км северозападно от селото и на около 0,5 км източно от

извора на река Негованка бе локализиран втори славянски некропол. Разположен е в близост и западно от надгробната могила, за която ще стане дума по-долу. Некрополът е открит при изкоп на канал на 0,50 м дълбочина от повърхността. Попадали са на погребение чрез трупополагане, след което е сигнализиран музеят във Велико Търново. При оглед на самото място бе установен двуобриден некропол. Съдържа погребения чрез трупополагане и трупонизгаряне. Намерен бе череп на дете. На дълбочина 0,50–0,60 м от повърхността добре личаха две погребения чрез трупонизгаряне. Около силно обгорелите кости на едното от тях личаха горяла почва и фрагменти от глинени съдове. Костите от другото погребение след изгарянето им са поставени в глинена урна. В профила се виждаше част от съда, в който са били поставени. Като гробен инвентар се откриха още железен нож и желязна пластина. Намерена беше характерната за IX–X век славянска керамика, широко известна от разкопаните у нас селища и некрополи от това време. Тя съдържа обилно количество пясък в глинено то тесто, има ронлив чиреп и врязана украса.

Частичното разрушаване на тракийска надгробна могила в местността Могилата наложи провеждането на спасителни археологически разкопки и по-подробното проучване на един от археологическите паметници на селото².

Могилата се намира на 3 км северозападно от Ново село (обр. 2). Тя е дала и названието на местността, която е силно нахълмена. На 1 км от запад протича река Негованка. Могилата е разположена на висока тераса с наклон на северозапад. От север се ограничава от малко сухо дърво, отвеждащо към река Негованка. Могилата се обработва и е полуразрушена. От юг е почти изравнена с терена, а от север е запазена на по-голяма височина. Диаметърът на могилата е 22 метра. Тя е била засегната от булдозер при изравняване на кооперативния блок. По средата ѝ е направен изкоп с ширина 5 метра с посока изток–запад. На дълбочина 2,50 м е достигнат пласт от камъни и петна от горяла почва, поради което работата му е преустановена. Предприети бяха спасителни разкопки.

Поради липса на работници и ограничени средства разкопките бяха извършени на два етапа и беше разчистен само изкопът, направен от булдозера. След окончателното изчерпване на насипния слой се разкри централно погребение чрез трупонизгаряне. Разкрита беше част от очертаващ се кръг от камъни, ограждащ погребението. Диаметърът му е 5,75 м и минава по южния профил на направения изкоп. Част от него остава в неразкопания терен под насип с дебелина 3 метра (обр. 3).

След вдигането на последния пласт от пръст на горялото петно на две места около центъра на могилата се очерта струпване на компактна маса от горели кости, което явно подсказваше, че е извършено изгаряне на две същества (обр. 4). Условно ги означаваме с гроб № 1 и гроб № 2.

Гроб № 1 е разкрит на дълбочина 3 метра от върха на могилата. Погребението е извършено чрез трупонизгаряне в източната част на разкрития полукръг. То започва непосредствено от южния и отстои на 1 метър западно от източния профил на изкопа. Петното от горели кости обхваща пространство с размери: изток–запад — 0,70 м, север–юг — 1,40 м. Костите са силно обгорели и разложени. Черепните кости се откриха на север, което показва, че вероятната ориен-

тация по време на кремацията е север—юг. Около тях и малко по-надолу, в южна посока от костите, се очертаха малки зелени петънца, вероятно от метални копчета. Най-компактни горелите кости бяха в тази част и достигаха дебелина 2 см. Разкрит беше следният гробен инвентар:

1. Дълбока глинеста паница със сив цвят след изпичането, изработена на гърнчарско колело. Има извит навън ръб на устието, есвиден профил на тялото, ниско, конкавно столче на дъното. Паницата е фрагментирана, по-късно възстановена. Има размери: диаметър на устието 20,5 см, диаметър на дъното 8,5 см, височина 8 см. Намерена е на изток от горелите кости (обр. 6, а).

2. Малка глинена каничка със сив цвят след изпичането, изработена на гърнчарско колело. Има извит навън ръб на устието, стройна фуниевидна шия, плавно преминаваща в биконично тяло, с ниско конкавно столче на дъното. Снабдена е с вертикална лентеста дръжка, която започва от устието, издига се малко над него и завършва в най-издута част на тялото. Каничката беше намерена фрагментирана и след това възстановена. Има размери: диаметър на устието 6 см, среден диаметър 77,5 см, диаметър на дъното — 4,8 см. Разкрита е югоизточно от горелите кости, в близост до глинената паница (обр. 6, б).

3. Силно обгорял крив железен нож (обр. 6, в).

4. Силно обгорял железен край на дръжка (обр. 5, г).

5. Силно обгорял крив железен нож (обр. 6, д).

6. Силно обгорял кух железен предмет (обр. 6, з).

7. Дълъг железен предмет с кръгло сечение (обр. 6, и).

8. Малък железен предмет (обр. 6, е).

9. Силно обгоряла желязна брадва с приблизителни размери: дължина 15,9 см, ширина 7,5 см (обр. 5, ж).

Металните находки са силно разрушени от големия пожар и корозирали. При опита за консервация се оказаха без ядро. Те бяха разкрити върху горелите кости. По-голямата част от тях се разпаднаха след вдигането им, поради което беше невъзможно установяването на точните им размери. По съдовете не се забелязват следи от вторично опалване. Те са запазили сивия си цвят на първичното изпичане и ги виждаме такива, каквито се намират в селищата и некрополите от това време. Непосредствено под горелите кости бе разкрит слой от горяло дърво с дебелина 5 см. Като се съди по погребалния инвентар, може да се заключи, че в гроб № 1 е погребан мъж.

Гроб № 2 се разкри на същата дълбочина — 3 метра. Извършено е чрез трупоиогаряне в западната половина на кръга от камъни, на разстояние 2 метра западно от погребение № 1. Горелите кости обхващат пространство с размери: изток—запад 2,30 м; север—юг — 0,90 м. Част от него продължава в неразкопания терен в южна посока. Костите са силно обгорели и при вдигане се разпадат. Те са масивни, компактно разположени непосредствено до южния профил на изкопа и образуват пласт с дебелина 5 см. Инвентар не беше открит с изключение на няколко дребни метални халкички, които са оставили на места малки зелени петънца върху горелите кости. На 0,40 м северозападно от погребение № 2 се разкриха негорели кости от куче³. Запазен е почти целият скелет с изключение на бедрените кости и големия десен пищял. При някои от костите има следи от опушване. То е по-силно изразено на лявата лъчева кост откъм вън-

шната ѝ страна. Същото нещо се забелязва и на раменната ѝ кост. Очевидно животното е било цяло и лявата му половина е била в допир с огън или въглени. Вероятно е било положено на лявата си страна върху обгорелия терен.

От казаното дотук е видно, че в местността Могилата край Ново село е погребан чрез трупонизгаряне тракийски воин. Едновременно с първото изгаряне близо до него е извършено и второ. Горелите кости говорят за изгаряне на едро животно. Без да бъдем сигурни, можем само да предположим, че това би могло да бъде кон. Около остатъците от човешкото погребение са поставени два глинени съда, намерени във фрагментирано състояние. Не може да се каже дали те са били поставени цели като погребални дарове или са били счупени съгласно изискванията на определен погребален обряд. Металните предмети, намерени в гроб № 1, са поставени преди кремацията. Те са горели заедно с трупа. След кремацията, близо до второто изгаряне, е погребано куче. Горялото петно е оградено в кръг от плочести камъни. След това е извършено насипването на могилата. Пръстът е донесена от околния терен с коли. В профила на могилата ясно се очертават пластове от жълта, сиво-черна и кафяво-черна пръст, неправилно редуващи се в зависимост от тяхното насипване (обр. 5).

Важен въпрос, който също трябва да бъде разгледан, е датировката на надгробната могила край Ново село. Най-общо погребението може да бъде отнесено към втората половина на желязната епоха у нас — V—I век пр. н. е. Към това време се отнасят и двата съда сива тракийска керамика, добре известна от разкопаните селища и некрополи от късната желязна епоха⁴. Като опорна точка за по-точното датиране на могилата може да послужи по-детайлното разглеждане на керамичния материал и металните находки и сравнението им с други подобни материали от известни и датирани обекти. То се оказва значително затруднено и почти невъзможно поради липсата на цялостни изследвания на периода на късната желязна епоха у нас. При привличането на паралели за едни и същи или подобни находки се оказаха различни датировки в рамките на V—I век пр. н. е. Подобна глинена паница произхожда от чашата на язовир Батак⁵. Без да дава датировка, Димитър Цончев я отнася към съдовете с римски и видоизменени римски форми. Част от подобна паница е намерена и при строежа на хотел „Тримонциум“ в Пловдив и е отнесена от същия автор към IV век пр. н. е. Близка по форма до нашата паница е намерена и в некропола при Кюлевча⁶.

Канички сива тракийска керамика, подобна на тази от Ново село, са открити в некрополите на Аполония⁷ и Кюлевча. Първите са датирани от втората половина на V век пр. н. е., а целият некропол от Кюлевча е отнесен към втората половина на V век до края на IV век пр. н. е. Д. Цончев причислява този вид канички към типа на съдовете с местни тракийски форми и ги датира в рамките на V—III век пр. н. е.⁸

Криви железни ножове са открити в три надгробни могили с погребения чрез трупонизгаряне край село Кръвеник, Габровско и се датират от IV—III век пр. н. е.¹⁰ По-късна датировка на криви железни ножове дава Богдан Николов от погребения чрез изгаряне при с. Софрониево, Врачанско.¹¹

Резултатите от проведените спасителни археологически разкопки на надгробната могила край Ново село потвърждават сведенията на

башата на историята Херодот относно погребалните обичаи на богатите траки¹² и са малък принос към тяхното проучване. Някои автори считат, че могилените погребения през този период, характерни за цяла Европа и Мала Азия, са индивидуални. Погребването на коня на умредия е характерно явление за IV в. пр. н. е.¹³ Поставянето на коне и други животни (в случая куче), както и символи на власт като брадви и изображения на такива и различни други погребални дарове се обяснява с вярата на траките в задгробния живот.¹⁴

От Великотърновския регион произхожда могилен погребение от село Присово, което по материал е близко до това от Ново село и е датирано от разкопвача към IV—III век пр. н. е.¹⁵

Направеният опит за по-точното датиране на надгробната могила край Ново село не даде необходимия резултат. То остава в неговите по-широки граници — V—I век пр. н. е.

БЕЛЕЖКИ

¹ Обхождането е извършено от автора на настоящото съобщение.

² Разкопки на автора през 1976 година.

³ Костите са определени от д-р Лазар Нинов от АИМ при БАН, на когото сърдечно благодаря.

⁴ Цончев, Д. Сивата тракийска керамика в България. С., 1959, виж цитираната там литература; Чичикова, М. Антична керамика, Севтополис, т. I, с. 18—54; Cicicova, M. Developpement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique. Act. antiqu. Philippopolitana, Studia archaeologica, Serdicae, 1963, p. 40, taf. 3, p. 41, taf. 3; Дремонзова-Нелчинова, Цв. Надгробни могили при с. Янково. ИАИ, XIX, 1955, с. 64 и сл.; Могиленият некропол при с. Браничево (Коляровградско). ИАИ, XXV, 1962, с. 165 и сл.; Тракийски погребения от Коляровградско. ИИМ Коляровград, II, 1963, с. 9 и сл.; Могилен некропол при село Друмево, Коляровградско. — Археология, 1965, кн. 4, с. 54 и сл.; Тракийски некропол в с. Кюлевча, Шуменско. — Археология, 1961, кн. 4, с. 40 и сл.; Тракийски могилен погребение край с. Кюлмен, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 207 и сл.; Тракийско селище в чашата на язовир Вилица, Шуменско. — ИИМ, Шумен, II, 1967, с. 57 и сл.; Миков, В., Джамбазов, Н. Деветашката пещера. С., 1960, с. 141; Миков, В. Могилен некропол от Ловчанско и Тетевенско. — ИАИ, VI, 1930/31, с. 153; Стари могилен гробове при Калугерица и Кюлевча, Мадара II, 1936, с. 3—11; Техника на керамичното производство през предисторическата епоха в България. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 182 и сл. и с. 204; Мирчев, М. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. — ИАИ, XXV, 1962, с. 97 и сл.; Тракийски могилен некропол при с. Добрина. — ИИМ, Варна, I (XVI), 1965, с. 33 и сл.; Тракийски могилен некропол при с. проф. Златарски. — ИВАД, XIV, 1963, с. 1 и сл.; Раннотракийски селища при с. Брестак, Варненско. — ИИМ, Варна, V (XX), 1969, с. 96 и сл.; Жуглев, К. Разкопки и проучвания на могила №1 — Копринка, част II. Находки от насипа на могилата. — ГСУФИФ, XIV, 1958, кн. 2, с. 35; Иванов, Т. Античната керамика от некропола на Аполония през 1947—49 година. — Аполония, 1963, с. 77 и сл.

⁵ Цончев, Д., цит. съч., обр. 30, с. 105.

⁶ Дремонзова-Нелчинова, Цв. Тракийски некропол в село Кюлевча, Шуменско. Археология, 4, 1966, с. 49—51. В гроб №4 (обр. 8/1).

⁷ Иванов, Т., цит. съч., с. 77 и сл.

⁸ Дремонзова-Нелчинова, Цв. Тракийски,...

⁹ Цончев, Д., цит. съч., обр. 44, с. 110. Произхожда от Влашко село, Врачански окръг. Датира се IV—III век, обр. 45 — от Пловдив, без датировка, обр. 46, с. 111 кана от с. Извор, Пловдивски окръг.

¹⁰ Милчев, Ат., Н. Ковачев. Материали за археологическата карта на Севлиево. Археология, 2, 1971, с. 45—57.

¹¹ Николов, Б. Тракийски погребения при с. Софрониево, Врачански окръг. Археология, 3, 1981, с. 30—41. Крив железен нож от погребения с изгаряне № 3. В същото погребение е намерена каничка сива тракийска керамика, подобна на тази от Ново село, но със заоблен среден ръб; крив железен нож от погребение № 4 (обр. 5, д), датиран от II—I век, и от погребение № 5, намерен заедно с юзда от I век.

¹² Herodot, V, 8.

¹³ Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Тракийското изкуство, С., 1973, с. 25.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Непубликувани материали от фонда на Исторически музей във Велико Търново. Разкопки на Богдан Султов. Сведенията дължа на него.

ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE VILLAGE OF NOVO SELO, NEAR VELICO TURNOVO

Vulka Ilcheva

(résumé)

The territory of the village of Novo selo has been examined carefully; archeological excavation work has been carried out on a burial mound near a place called „The Mound“, in 1976; the results are now being published for the first time.

A medieval settlement has been located near a place called „The Settlement“ situated 4 km to the North from Novo selo. The medieval settlement dates back to 12—14 centuries. A necropolis, with dead bodies, from the early middle ages 9—10 cc., was found out to the East of the medieval settlement. At one kilometer to the North-East from the present day village a Roman settlement was found. There is a double-rite necropolis from the early middle ages, 9—10 cc., situated 3 km to the North-West from the present day village.

The burial mound is situated at a distance of 3 km to the North-West from the village. It was partially destroyed; later on urgent excavation work was carried out. The diameter at the foundation is 22 m and the mound is 3 m high. A burial, with 2 burnt bodies,

A man was cremated in tomb No 1. The burnt bones are situated on a place 0.70 m (East-West direction) by 1.40 m (North-South direction) and are 2 cm broad. There were a clay pot and a jud (gray Thracian ceramics) in the tomb; there also some iron objects (armament): 2 crooked iron knives, part of a handle, concave iron object, iron object — circular section, small iron object and an axe.

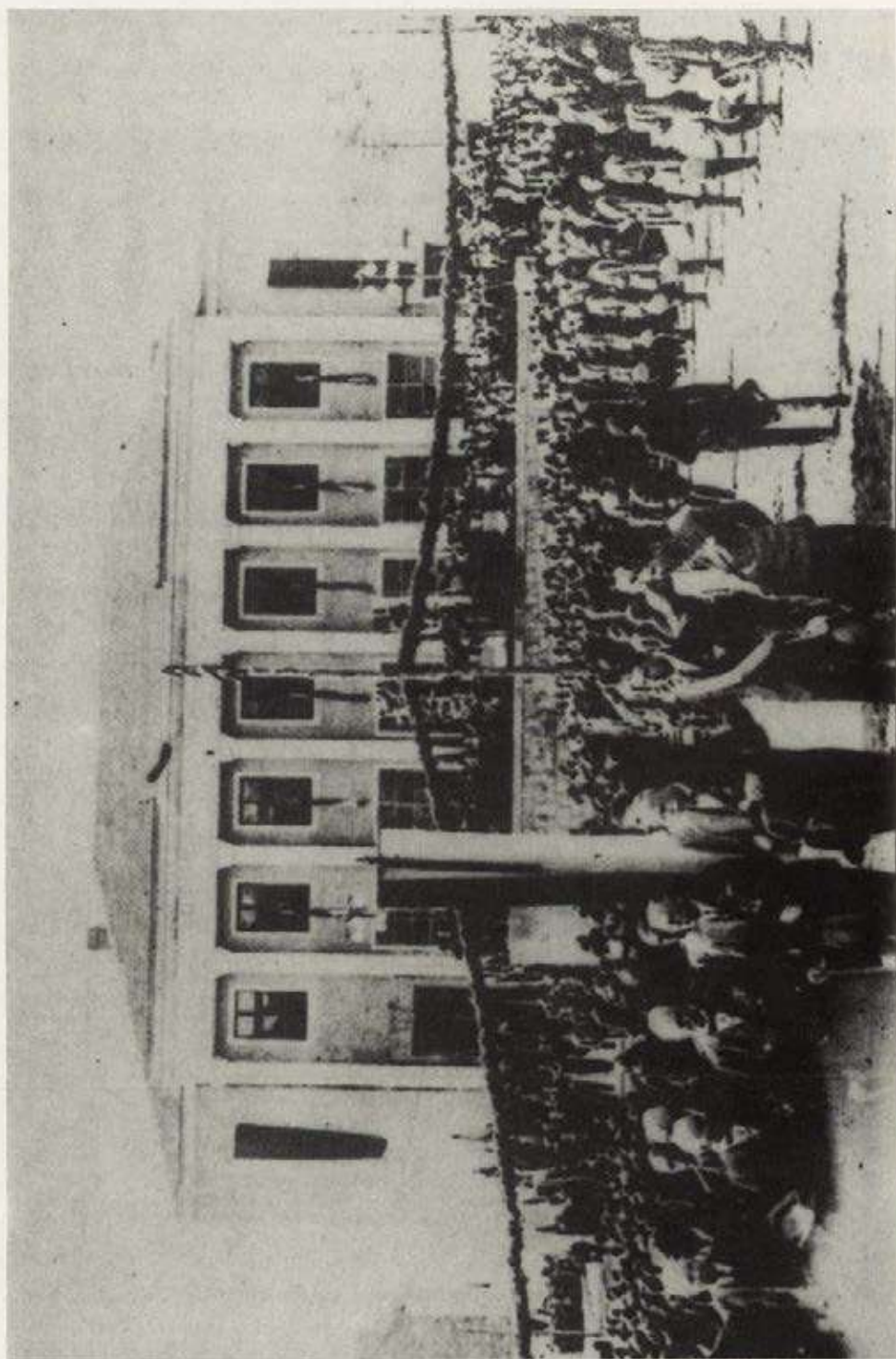
An animal, most probably a horse, was buried in tomb No 2. The burnt bones are situated on a place 2.30 m (East-West direction) by 0.90 m (North-South direction) and are 5 cm broad. After the cremation, a dog was buried near tomb No 2. The burnt spot was surrounded by flat stones and only then soil was piled upon it.

Since no dating material with specific reference was found in the mound, the burial mound itself can not be dated precisely, therefore it should be referred to a broader period of time, namely the second period of the Iron Age, i. e. 5—1 cc. B. C.

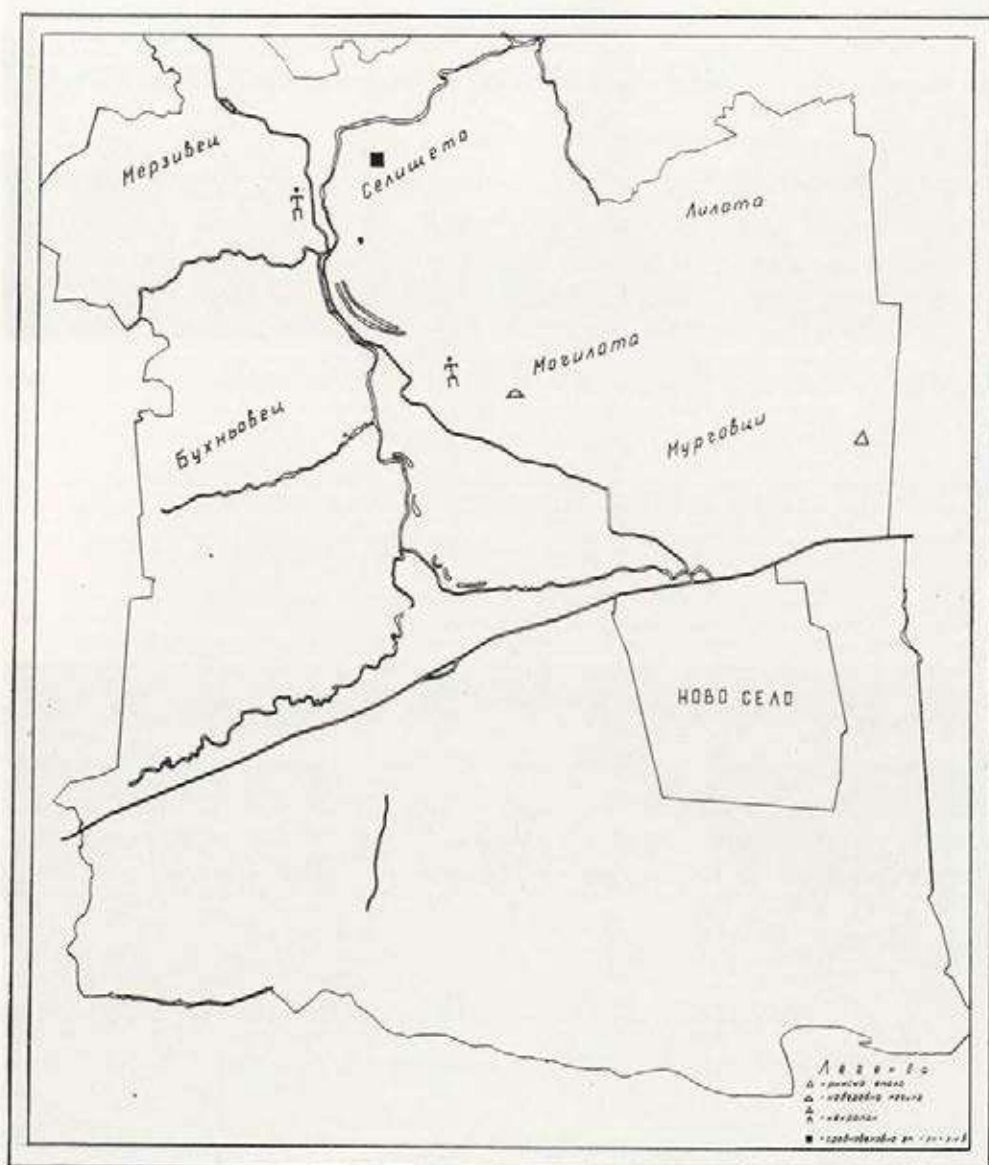
РАДКА ЦОНЕВА — Принос към историята за изграждане на военен клуб във Велико Търново

Обр. 1 и 2. Тържество за полагање на основния камък на военния музей читалище и дом. Велико Търново, 24 май 1933 г.

Обр. 3. Тържество за откриване и освещаване на военния дом-музей. Велико Търново, 18 ноември 1934 г.

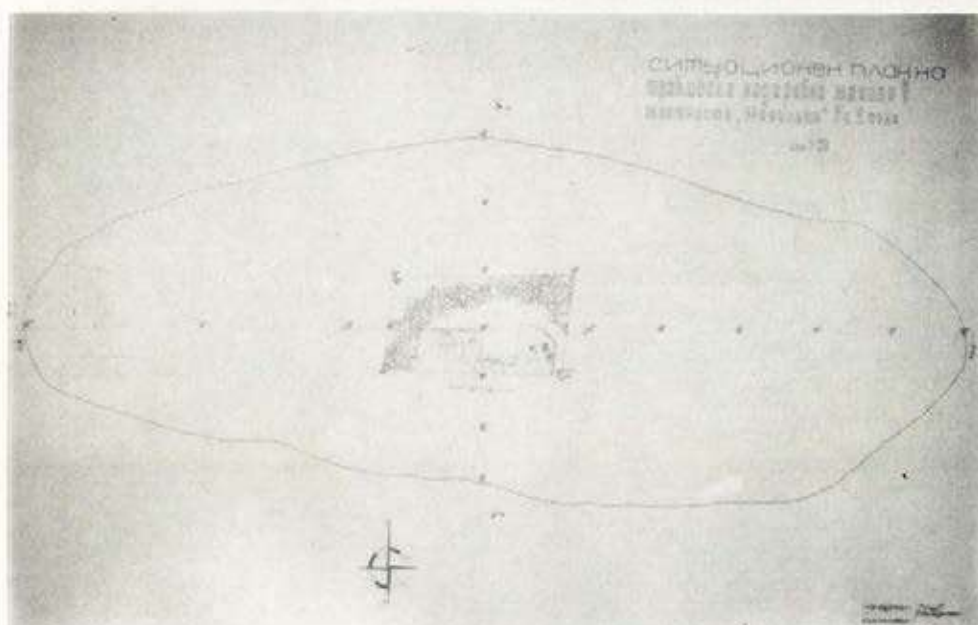
Обр. 1. Археологическа карта на Ново село

Обр. 2. Общ изглед на надгробната могила преди разкопките

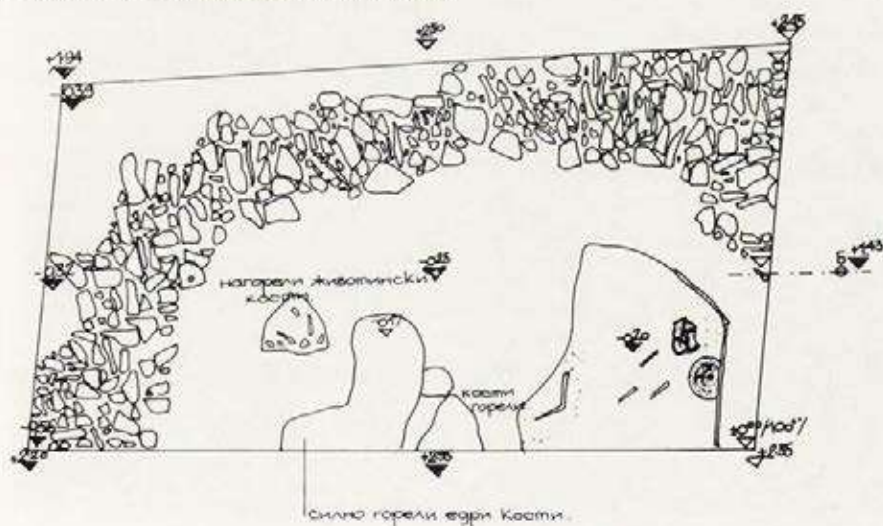
Обр. 3. Общ изглед на разкопаната част на могилата

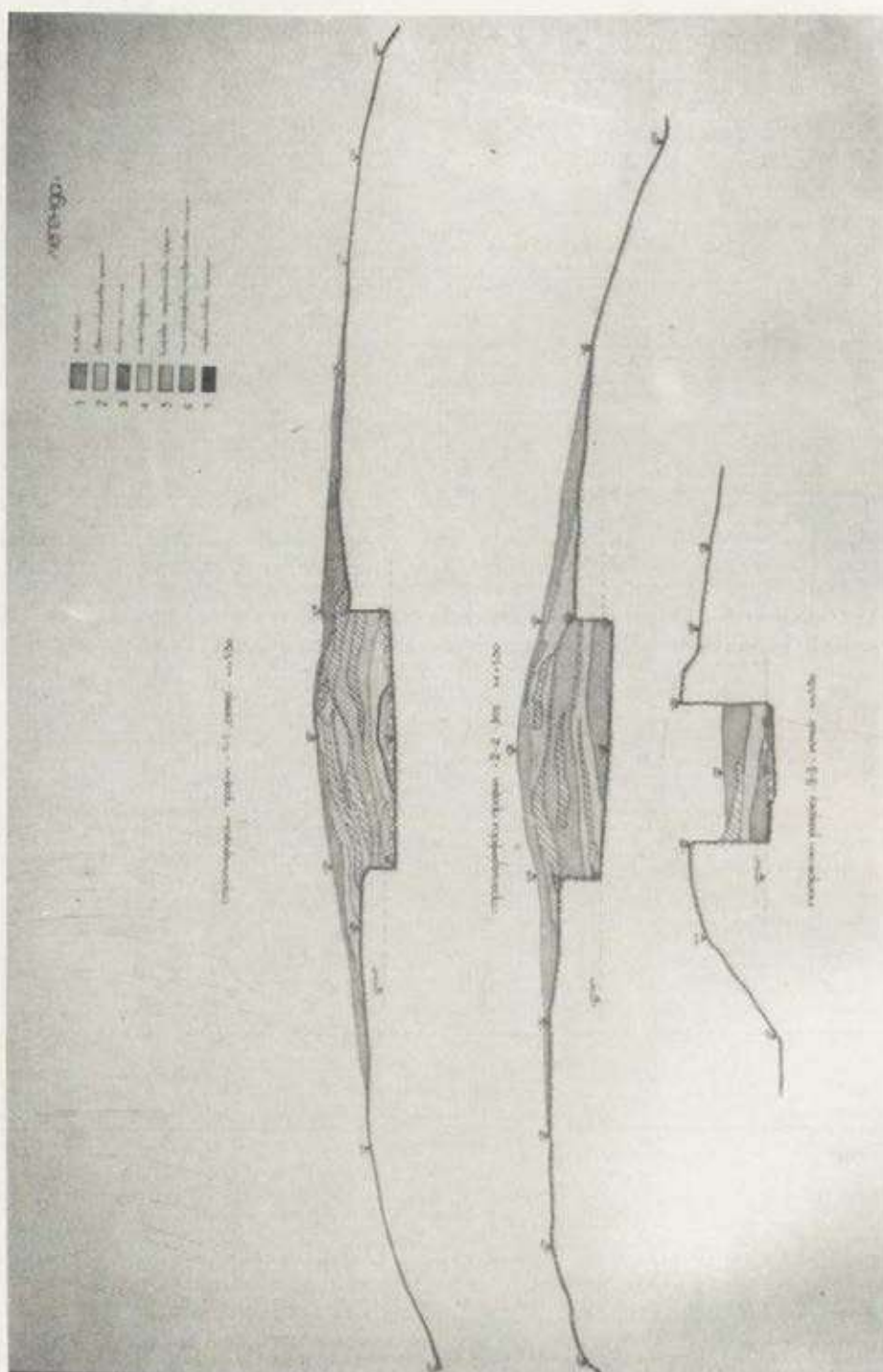

Обр. 4. План на могилата

Обр. 5. План на разкопаната част на могилата

а

б

в

г

д

е

ж

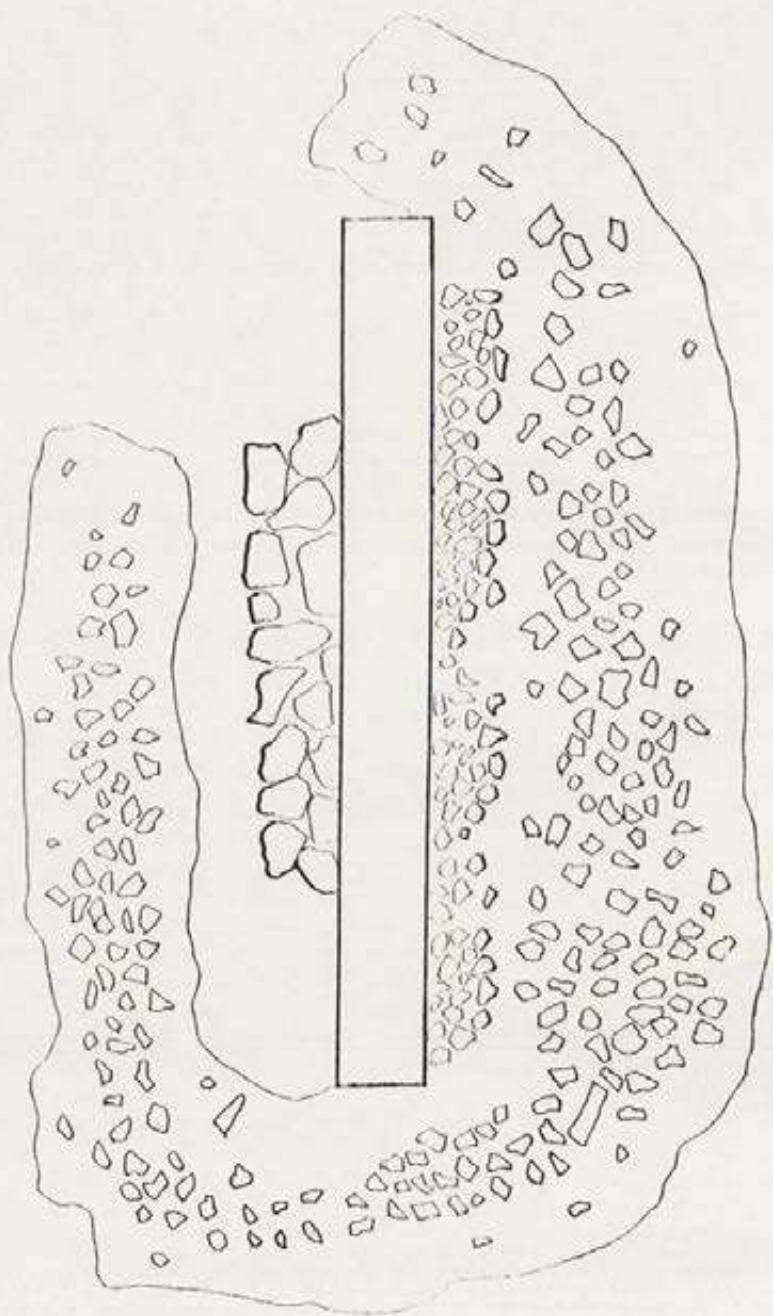
з

и

Обр. 7. Гробен инвентар от гроб № 1

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА, ПЕПА ЛУНГАРОВА — Двуетичен надгробен паметник от римската епоха от Горна Оряховица

Обр. 1. Ситуация на откриване на надгробната плоча

Обр. 2. Надгробна плоча от Горна
Оряховица

Обр. 3. Надгробна плоча от Горна
Оряховица — надписно поле

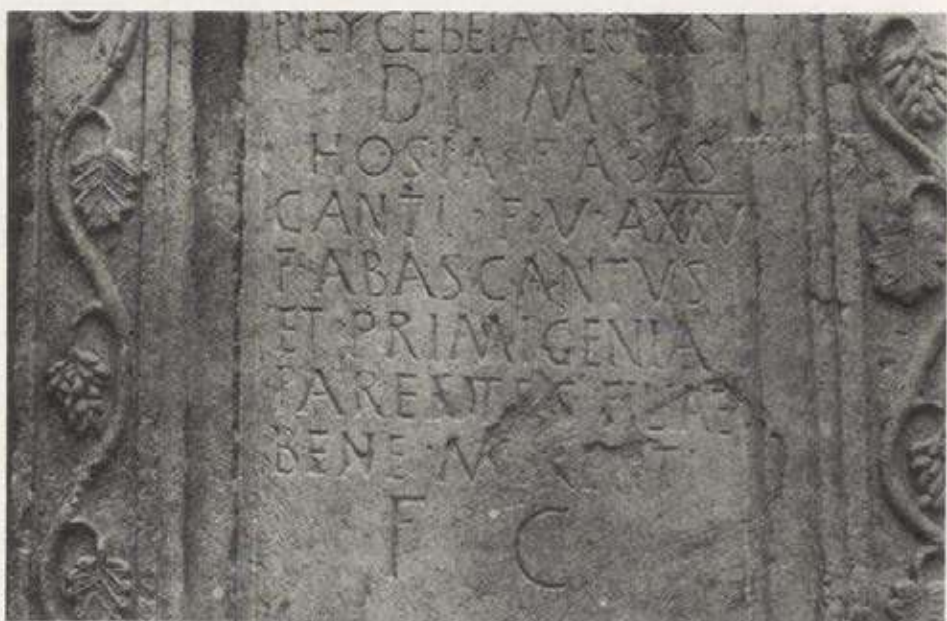
Обр. 4. Надгробна плоча от Горна Оряховица — сцена "погребално угощение"

Обр. 5. Надгробна плоча от Горна Оряховица — старогръцки надпис

Обр. 6. Надгробна плоча от Горна Оряховица — латински надпис

ИВАН ЦЪРОВ — Мраморна глава на Пан от Никополис ад Иструм

Обр. 1. Анфас

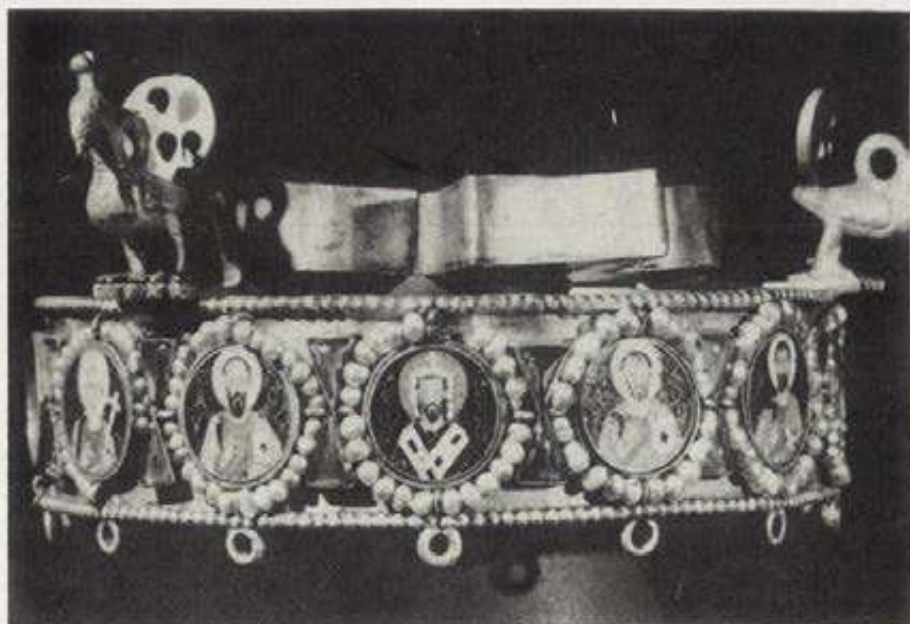
Обр. 2. Десен профил

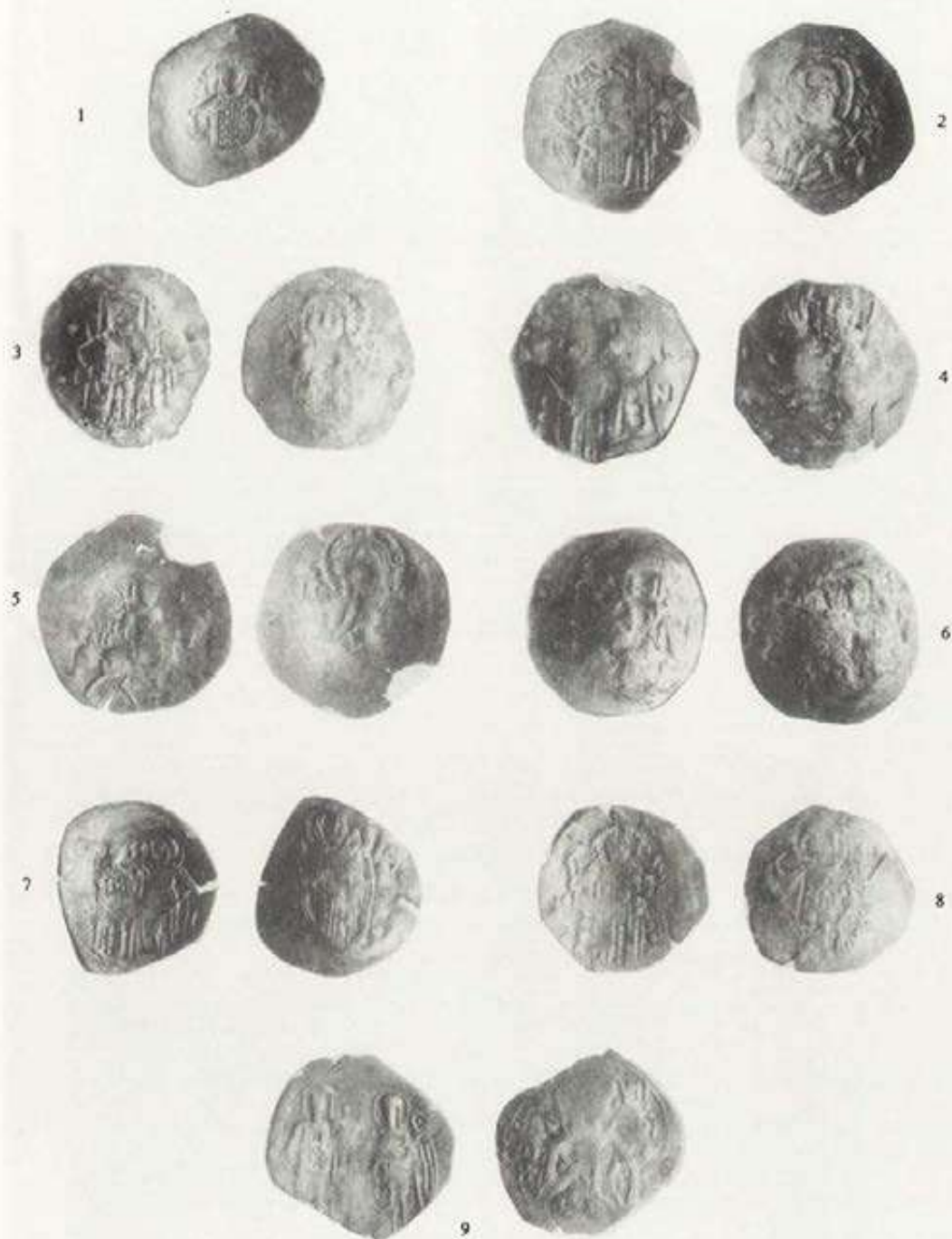
Обр. 3. Ляв профил

КОНСТАНТИН ТОТЕВ — Рядък медальон от клетъчен емайл, открит на Царевец

КОНСТАНТИН ДОЧЕВ — Колективна находка с медни монети (XIII в.)
от манастира "Св. Димитър", В. Търново

Обр. 1. Латинска имитация с малък модул, тип D. 2. Мицо Асен (1256—1263).
3—6. Константин Асен (1257—1277). 7—9. Михаил VIII Палеолог (1258—1282).

ХИТКО ВАЧЕВ — Бележки върху архитектурата и датата на църквата
"Св. Атанас" в Г. Оряховица

Обр. 1. Разрушената галерия на църквата "Св. Атанас" — поглед от запад

Обр. 2. Разрушената галерия на църквата "Св. Атанас" — поглед от изток

Обр. 3. Основа на разрушена осемстенна колонка от галерията

Обр. 4. Сантрачна система на църквата
"Св. Атанас"

Обр. 5. Псевдоконструктивни ниши на
църквата "Св. Атанас" — ситуация по
време на археологическото проучване

ВАСИЛ МУТАФОВ — Традиционна народна керамика (XIX—XX в.)
от фонда на Исторически музей — Велико Търново

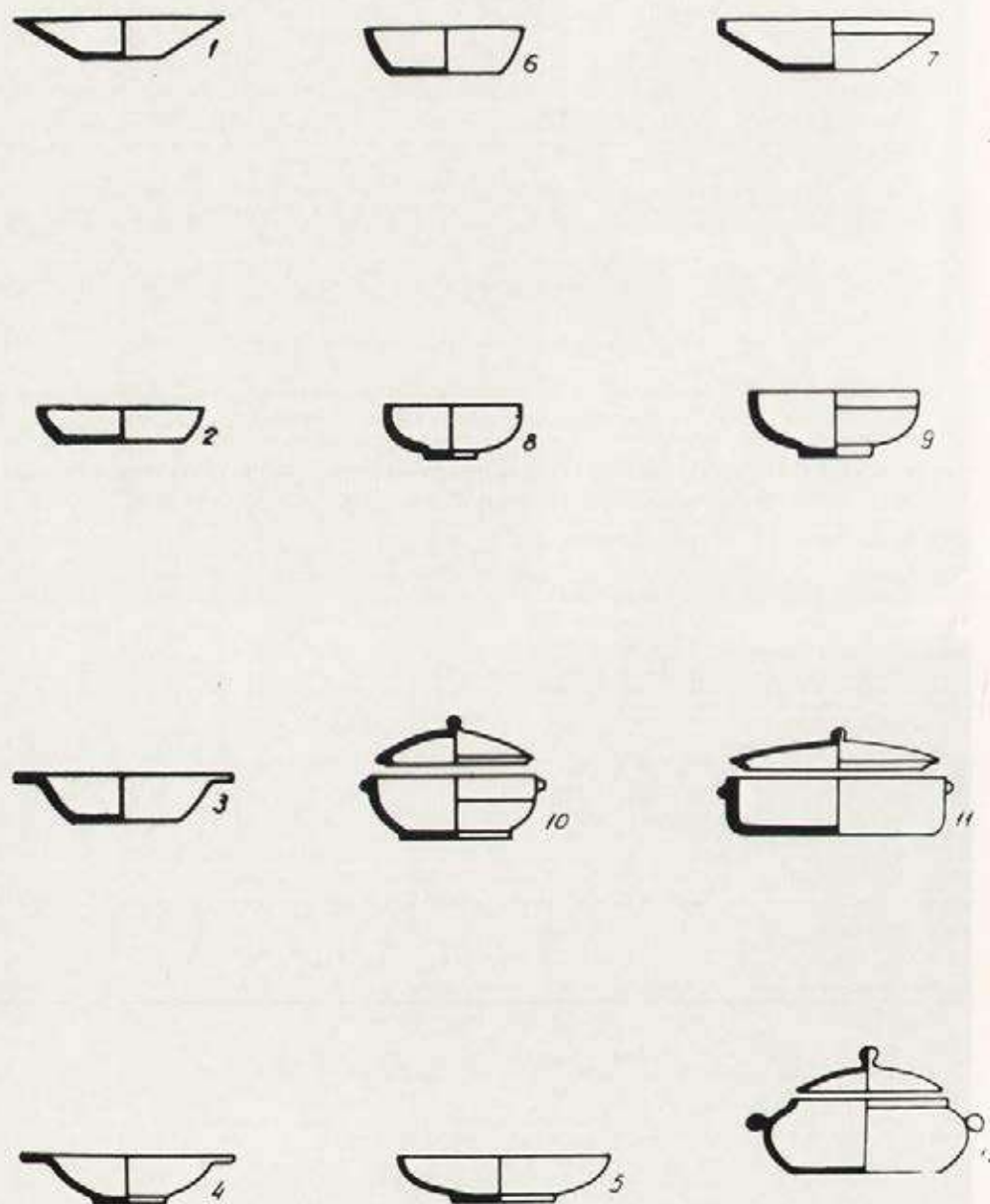

Табл. I. Типове керамични съдове — чинии, паници, гювечи

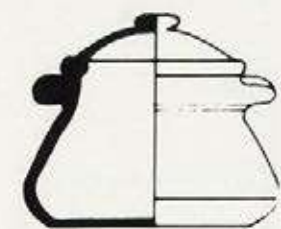
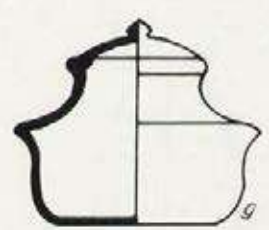
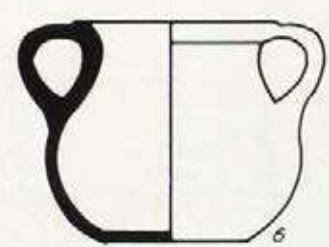
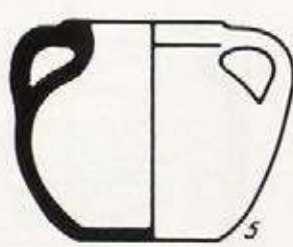
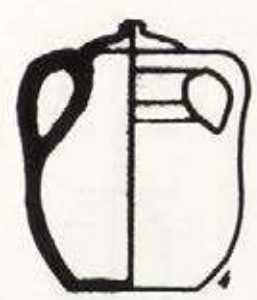

Табл. II. Типове керамични съдове — гъриета, гювечи (тенджери)

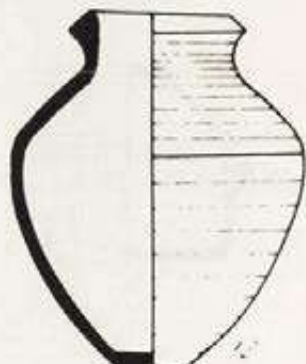
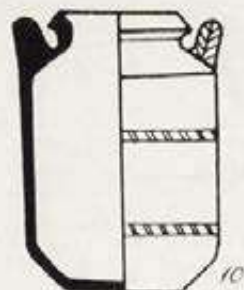
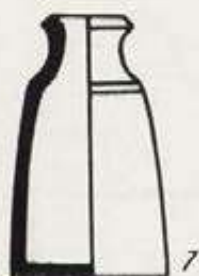
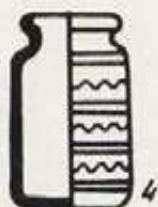

Табл. III. Типове керамични съдове — армаги, делви, кюпове, буркани

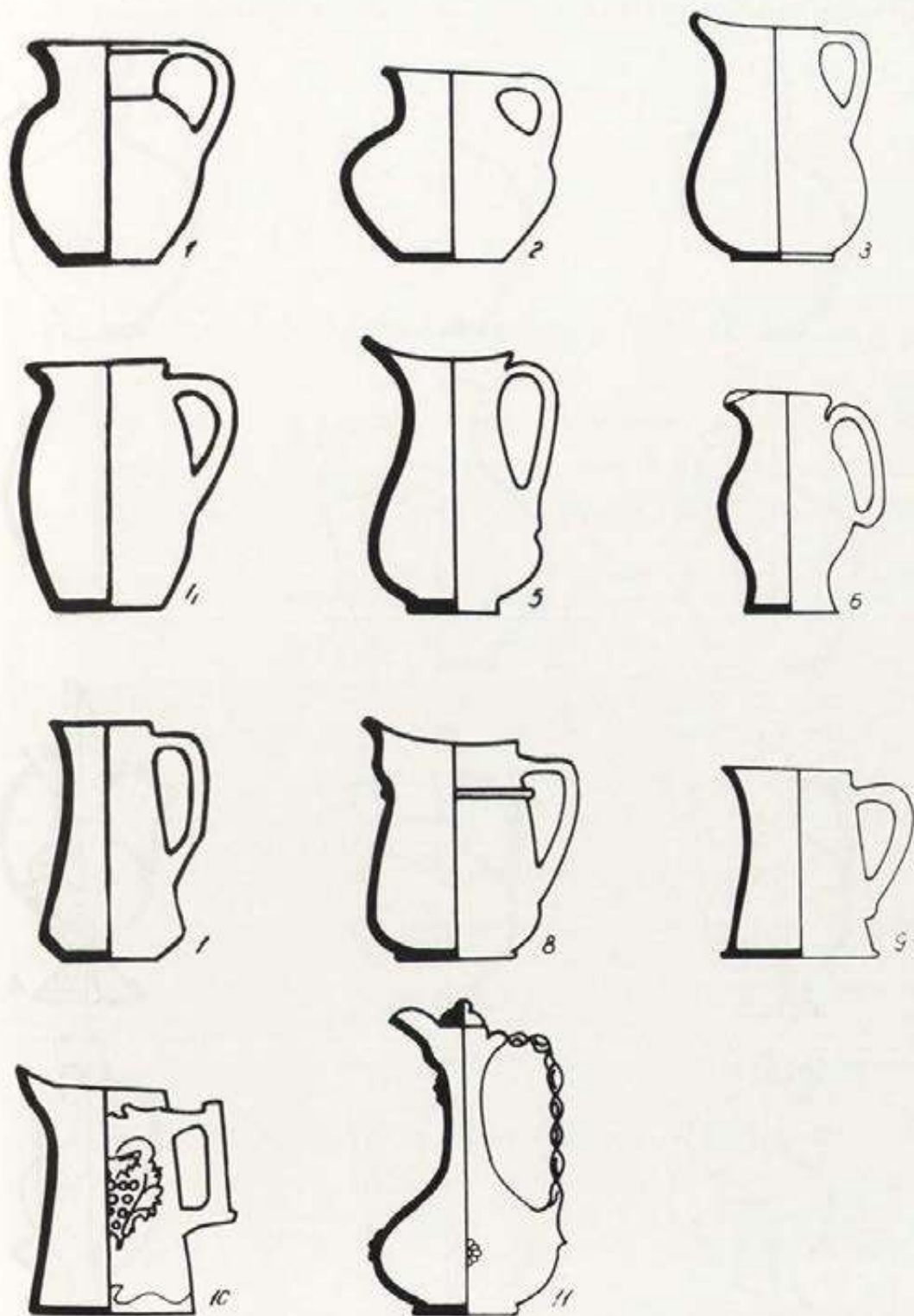

Табл. IV. Типове керамични съдове — кани

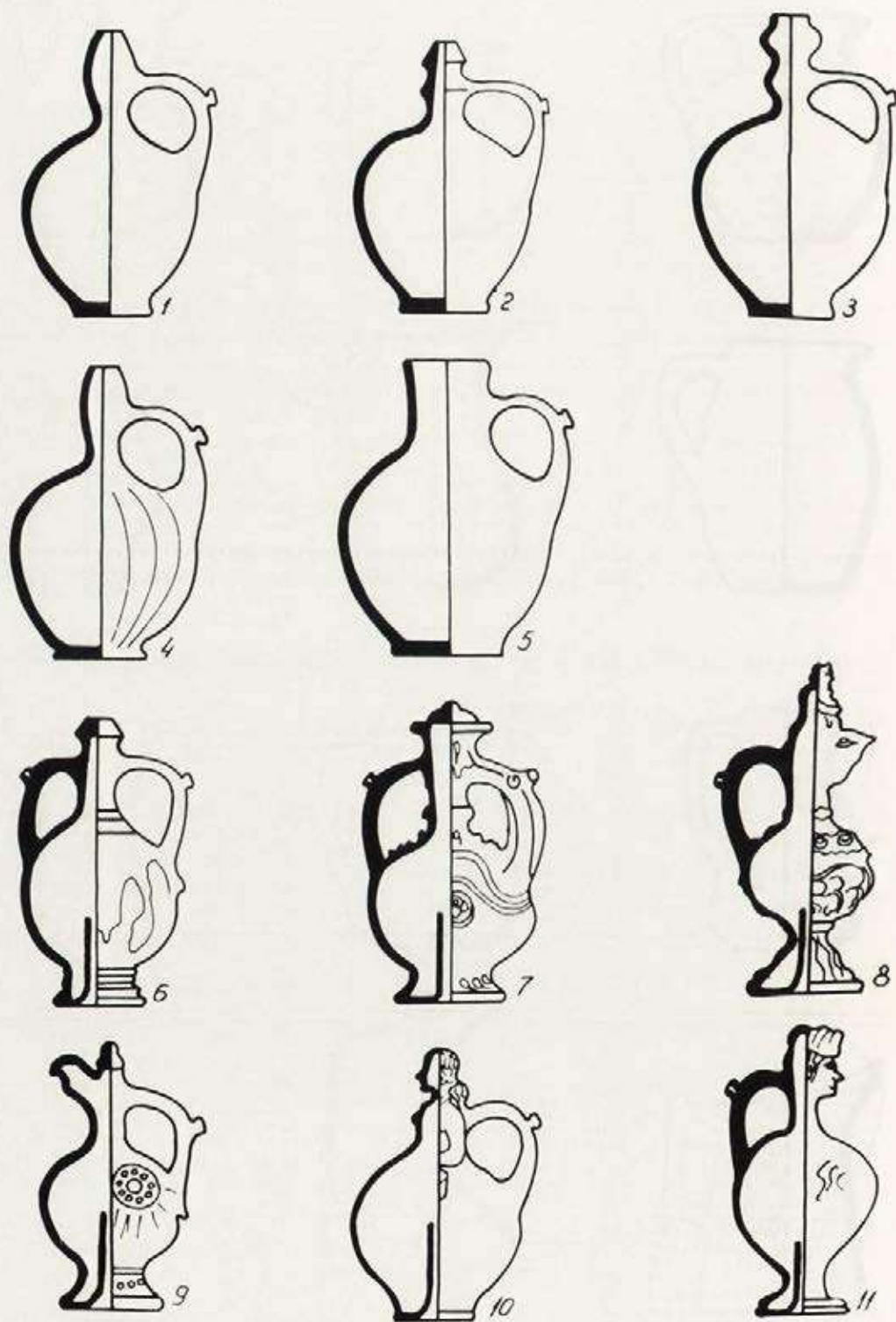

Табл. V. Типове керамични съдове — стомни

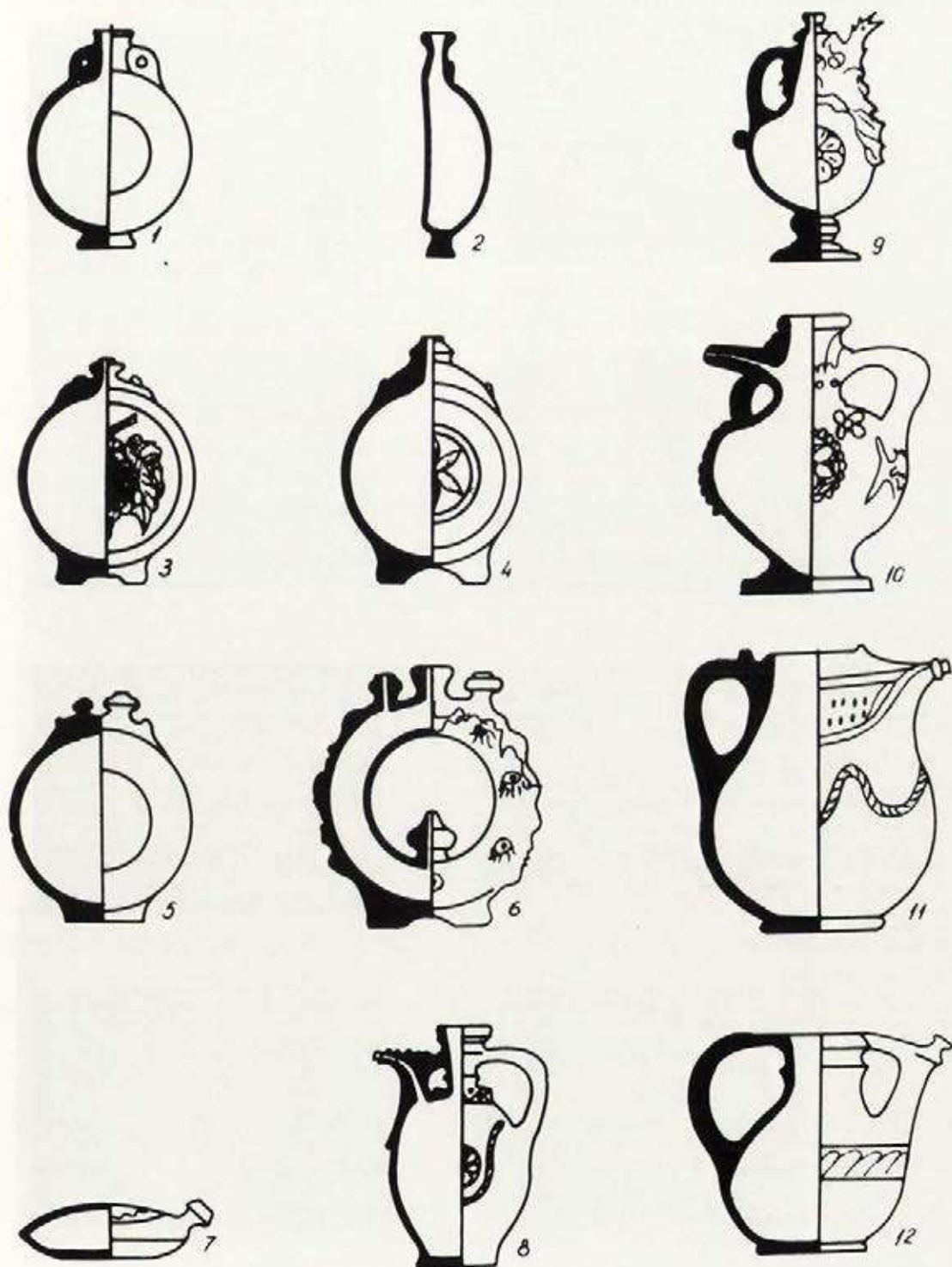

Табл. VI. Типове керамични съдове — бълкици

1

5

2

6

3

7

4

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

31

30

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

41 — свещник 42 — тарабука 43 — гърне 44 — кахли 45 — катраник 46 — солница
47 — кадилница 48 — саксия

ЮЛИЯ ГЕНЧЕВА, ПЕТЪР СТАНЕВ —Технология на орнамента на фината керамика от селищата Качица — Велико Търново и Клисе баир до с. Шемшево от прехода на енеолита към бронзовата епоха

Обр. 1. — Фрагмент от стена на глинен съд с шахматен орнамент

Обр. 2. Фрагмент от стена на глинен съд с черна коса ивица

Обр. 3. Фрагмент от устие на глинена купа с орнамент от пресичащи се успоредни ивици върху хоризонтална канелюрна украса

Обр. 4. Фрагменти от глинени съдове с червена украса

Обр. 5. Фрагмент от стена на глинен съд със спираловиден орнамент

Обр. 6. Фрагмент от устие на глинен съд с пресичащи се успоредни, коси черни ивици

Обр. 7. Фрагмент от устие на глинен съд с коси черни ивици

Обр. 8. Фрагменти от глинени съдове с орнаменти от хоризонтални и коси черни ивици

Обр. 9. Фрагменти от глинени купи с хоризонтални и коси черни ивици

РУМЯНА НАЧЕВА — Мариана Паунова

Мариана Паунова с почетния знак на Велико Търново

Мариана Паунова в ролята на Азучена от "Трубадур" на Верди

Николай Астарджиев представя новооткритата изложба "Велико Търново и българската държавност", 20 март 1992 г.

ДВУЕЗИЧЕН НАДГРОБЕН ПАМЕТНИК ОТ РИМСКАТА ЕПОХА ОТ ГОРНА ОРЯХОВИЦА

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА, ПЕПА ЛУНГАРОВА

При изкопни работи в двора на Енергосекция — гара Горна Оряховица, беше разкрита надгробна плоча. Спасителните разкопки имаха за цел да установят дали се касае за гробно съоръжение, или паметникът е попаднал случайно на това място.¹ Надгробната плоча беше открита на дълбочина 1,00 м под нивото на съвременния терен. Лежеше на тясната си страна, с фронтон в северна посока. Източно от нея, на разстояние 0,50 м, се очерта челото на зид, лежащ на дълбочина 0,40—0,60 м под повърхността. Запазената дължина на зида е 0,90 м, ширината — 0,30 м. Основите на зида достигнаха до 1,30 м дълбочина. Градежът е от камъни на хоросанова спойка. Хоросанът е с розов цвят. На нивото на разкрития паметник се очерта ред камъни, които оформят почти правилен четириъгълник около надгробната плоча. Разрушенията са само югоизточно от паметника. Пръстта беше наситена с фрагменти строителна керамика (обр. 1).

След вдигането на плочата, под нея на дълбочина 1,85 м от повърхността (т. е. 0,85 м под нивото на плочата), се очерта ред полуобработени камъни с посока север—юг. Формата на открития градеж е трапецовидна с дължина 1,50 м и ширина 0,45—0,50 м.

Въпреки направените сондажи около разкрития паметник други следи от градеж, гробна яма или движим материал не бяха открити. Изключение правят само няколко фрагмента римска керамика, местно производство. Запазените фрагменти от устия и дъна на глинени съдове са с форми, типични за II—III век.²

Все пак разкритите части от зидове дават основание да предположим, че тук се е намирало гробно съоръжение, разрушено и ограбено през античността или в по-ново време.

Разкритата надгробна плоча е изработена от доломитизиран варовик. Има следните размери: височина 3,20 м, ширина 0,85 м и дебелина 0,30 м. Лицевата ѝ повърхност е разделена на три части: поле на релефната украса, оформено в едикула, надписно поле и цокъл (обр. 2).

Поле на релефната украса. Фронтонът е с формата на равнобедрен триъгълник, легнал на хипотенузата си. Раменете са про-

филирани. Върху тимпана релефно е представен щит, фланкиран от по една шестлистна розета.

В правоъгълното поле под фронтонa е изобразена т. нар. сцена „соена funebris“ (погребално угощение). Централната част на релефа е заета от мъжка фигура, полуизлегнала се на легло. Лицето не е запазено добре, но все пак личи, че главата е в профил. Мъжът е вдигнал високо дясната си ръка, в която държи венец. Върху лакътя на лявата се е облегнал и държи в нея неясен предмет (вероятно чаша). Краят на хитона е праметнат през лявата ръка на фигурата и пада по крака на леглото. Самото легло е с висока облегалка и профилирани крака. Пред него, точно в средата, е разположена ниска трикрака масичка, отрупана с предмети, които са заличени. Личи само, че те са разположени на отделни купчинки, без да се открояват детайлите. Краката на масичката, така както и на леглото, са сложно профилирани. Крайните два са извити навън и оформени като лапа на животно. Вляво от централната сцена, до колоната, е представена втора фигура в умален размер — адорантка. Тя е обърната фронтално и е облечена в дълга, двойно препасана дреха (обр. 3).

Сцената „погребално угощение“ се среща често върху надгробните паметници от римската епоха от Черноморското крайбрежие.³ Порядко я откриваме върху надгробните плочи от Долна и Горна Мизия,⁴ Тракия⁵ и Македония.⁶

Надписно поле. То е с височина 1,07 м и ширина 0,48 м (обр. 4). Обградено е с рамка със сложно профилиран ръб. Крайната гладка ивица на рамката е покрита със стилизирани лозови клонки. Листата и гроздовете са прецизно изработени. Двата клона тръгват от долната част на рамката и завършват в горната централна част с волути, без да се съединяват. Този тип украса на надгробните плочи е характерна за паметниците от Долна Мизия.⁷ В случая рамката опасва само надписното поле, без да включва полето на релефната украса.

Надписът на надгробната плоча е на старогръцки и на латински език. Старогръцкият текст е в 7 реда (обр. 5) и гласи:

1	Θ	Κ	Θεοῖς Καταχθονίοις
	ΟΣΙΑΓ'Φ'ΑΒΑΣΚΝ		Οσίου Φ'Αβασκ(α)ν
	ΤΟΥΘΓΤΑ ΤΡΙΖΗΣΑ		του θυγατρὶς Τρίζα
	ΣΑΕΓΗ'ΚΕ'Φ'ΑΒΑΣ		αὐ ἐπὶ κεφαλῇ Αβασ
5	ΚΑΝΤΟΣΚΑΠΡΙΜΙ		κάντην καὶ Πριμι
	ΓΕΝΙΑΓΟΝΕΙΣΘΓΓΑΤ		γένια γονεῖς θυγατ
	ΡΙΕΓΕΕΒΕΙΑΝΕΘΗΚΝ		ρί εὐσεβεῖ ἀνέγγιχ(α)ν

Превод: На подземните богове! На Хосия, дъщерята на Ф. Абасканти, живяла 25 години. Ф. Абасканти и Примигения, родителите, издигнаха на благочестивата им дъщеря.

Височината на буквите е 0,05 м. Във втори, трети и четвърти ред на надписа буквите са изчукани по-прецизно и между думите има разграничителни знаци. В пети, шести и седми ред думите не са разграничени една от друга.

Латинският текст (обр. 6) е в 8 реда.

1	D(is) M(an)ibus	
	Hosia F. Abas-	

canti f(ilia) v(ixit) a(nnos) XXV.

F. Abaskantvs

5 parentēs filiae

parenles filiae

bene merenti

f(aciendum) c(uraverunt).

Превод: На подземните богове! Хосия, дъщерята на Ф. Абаскант, живя 25 години. Ф. Абаскант и Примигения, родителите, се погрижиха да издигнат на достойната си дъщеря.

Височината на буквите от първи ред е 0,06 м, от осми ред — 0,08 м, а всички останали букви са с височина 0,05 м. Някои от буквите от шести ред и седми ред са повредени, но лесно се възстановяват. В латинския текст между всички думи са поставени разграничителни знаци. При последната дума от шести ред знакът е поставен неправилно.

Така описаният надгробен паметник поставя няколко проблема. Плочата според формата и украсата на надписното поле е типична за територията на Никополис ад Иструм.⁸ Двуетични надписи, макар и рядко, също не са изключение. Такъв от територията на античния град е известен от Бутово и се датира към края на II век.⁹

Сцената „погребално угощение“ обаче не е характерна за надгробните паметници от Долна Мизия, а още по-малко за тези от територията на Никополис ад Иструм. Досега са известни две надгробни плочи, открити в близост до града, чиято украса включва сцена „погребално угощение“.¹⁰ Надписът върху плочата от с. Обединение е на латински език. Името на посветителя е рядко срещано и е типично италианско. Паметникът се датира от втората половина на II век. Втората надгробна плоча произхожда от Търново. Надписът е на старогръцки език и се датира към края на II век. На запад от Никополис ад Иструм най-близко надгробни плочи с посочената сцена се откриват в Ловеч¹¹ и Плевен¹², а на изток — в Плиска.¹³ И трите посочени паметника са с характерни особености, които доказват, че не са работени в скулптурните ателиета на Никополис ад Иструм.

Двата паметника със сюжет „погребално угощение“, открити по-рано на територията на Никополис ад Иструм, се доближават много до тези от Черноморието. Особено типично е изобразяването на венеца и седналата жена до леглото. Формата на плочите и рамката, обграждаща надписното поле, обаче са типични за надгробните плочи от региона. Не е изключено и двете надгробни плочи да са работени в едно и също ателие. При описването от нас плоча от Горна Оряховица релефната сцена е представена нетрадиционно, но пък украсата на надписното поле не се различава от тази на описаните по-горе паметници. Възможно е тя да е дело на същото ателие. За съжаление въпреки многобройния натрупан с годините материал все още няма изследване, посветено на каменоделските работилници и скулптурни ателиета на територията на Никополис ад Иструм.

Изказани са различни мнения за тълкуването на сцената „погребално угощение“.¹⁴ Някои автори смятат, че е представено обикновено семейно угощение, което няма погребален характер. Други свързват сцената с наградата, която се дава на праведните след смъртта им. Трети предполагат, че се изобразява сцена от помените, на които близките на починалия поднасят дарове и храна. Интересно е мне-

нието на E. Potier.¹⁵ Според него това не е обичайното угощение, свързано с помените, а се представя угощение на божеството, в което се е превърнал починалият. У нас темата, свързана със сюжета „погребално угощение“, е най-добре разработена от Горана Тончева, която проучва надгробните релефи от Одесос.¹⁶ Според нея основната идея, която е представена чрез този тип релефна сцена, е тази за прощаване на починалия с близките от семейството. Тя смята, че починалият е представен като херой. Често изобразяваната седнала жена също е хероизирана. Като доказателство авторът посочва факта, че централните фигури се изобразяват в по-големи размери и че понякога върху релефите се представя кон, негова глава или Тракийският бог-конник. Тези доводи според Г. Тончева са достатъчни да ни убедят, че сцената представя хероизиране на починалия. Възниква въпросът обаче как да се тълкува изображението, когато починалата е жена, така както е в надгробния паметник от Горна Оряховица. И дали е случаен фактът, че в описвания от нас паметник полето на релефната украса е в едикула? Според нас е много вероятно изображението върху този тип надгробни паметници да са свързани с божествата на подземния свят — Хадес, Асклепий, Херакъл, Херос, т. е. с тези божества, под чието покровителство преминава починалият. Тук възниква и още един въпрос — трябва ли да търсим индивидуални черти в представената централна мъжка фигура. По-скоро върху надгробните паметници ние откриваме отражение на модата на епохата — в облекло, прическа, брада. Портретно изображение можем да търсим при друг тип надгробни релефи, за които е писано не малко.¹⁷

Макар и малоброен, материалът от Мизия, Тракия и Македония се различава твърде много от този от Черноморието. Неговата обработка, систематизация и прецизиране на датировките може да доведе до интересни изводи. Възможно е началната идея, изразявана чрез сцената „погребално угощение“, през по-късната епоха да е избледняла. Най-вероятно през римската епоха паметниците с такъв тип релеф да са изработвани по традиция, без да се търси дълбок религиозен и философски смисъл.

Надгробната плоча от Горна Оряховица поставя въпроса и за социалната и етническа принадлежност на починалата и нейната фамилия. Фактът, че родителите издигат на починалата си дъщеря такъв голям по размери и богато украсен надгробен паметник, доказва финансовите възможности на фамилията. Повече информация можем да извлечем от надписа и релефа за етническата принадлежност на дъщерята и нейните родители. Иконографският сюжет, двуезичният надпис и имената на починалата и нейният баща са сигурно доказателство за източен произход. Интересно е името на майката — Примигения. Това е едно от типичните римски наименования на съдбата като богиня, която съпровожда човек още от неговото рождение. От нашите земи не е известен епиграфски паметник с това име. Възможно е да става въпрос за смесен брак между лице от гръцки или малоазийски произход, взело за съпруга римска гражданка или романизирана тракийка. Тук ни се иска да направим и едно предположение. Ако приемем, че една простосмъртна не може да носи името на съдбата, то тогава бащата, по чиято поръчка е изработен надгробният паметник, е добавил името на майката символично. Не е имал предвид конкретното лице, а Примигения, богинята на съдбата, съпровождала дъщеря му в земния свят и пожелала да я изпрати в отвъдния.

Разбира се, това е само една хипотеза. Най-вероятно е майката да е освободена робиня.

Датирането на надгробната плоча от Горна Оряховица може да бъде направено на основата на релефната сцена и украсата на надписното поле, на някои данни от надписа, на основата на палеографските особености при изписването на отделни букви и по аналогия с други паметници от Долна Мизия.

Релефната сцена „погребално угощение“, както вече отбелязахме, е най-характерна за паметниците от черноморските градове. Тук тя се появява върху надгробните плочи още през елинистическата епоха. Такъв тип надгробни плочи започват да се работят през римската епоха от края на I век. Най-добрите образци са от II век, а през III век сюжетът се разработва механично и небрежно.¹⁸ Публикуваните надгробни плочи с този сюжет от Мизия се датират от средата на II до III век.¹⁹ И двата паметника от територията на Никополис ад Иструм се датират от втората половина на II век.²⁰

Украсата върху рамката на надписното поле от лозови листа и гроздове е често срещана върху надгробните паметници от региона от I до IV век.²¹ При надгробната плоча от Горна Оряховица личи стремежът към реалистично и едновременно с това пластично предаване на мотива. Листата и гроздовете са разположени естествено, в нормалното си положение. Каменоделецът се е стремил да украси художествено рамката, а не само да запълни празните полета с растителни мотиви. Това навежда на мисълта за една по-ранна дата на изработка на паметника. При някои от надгробните плочи този тип украса обхваща цялата плоча²², а в други случаи, както и при разглеждания паметник — само надписното поле.²³

Посвещението на подземните богове (DM) се явява върху надгробните паметници от нашите земи още от края на I век, а през II и III век употребата му е всеобща.²⁴ В надгробните гръцки надписи посвещението на подземните богове се среща изключително рядко.²⁵ На основата на тази формула със сигурност може да се каже, че надгробната плоча от Горна Оряховица е от II—III век.

Изразът *bene merenti* (BM) и *Faciendum curavit* (FC) са формули, които самостоятелно или заедно се срещат често върху надгробните паметници. FC през II век се среща самостоятелно, а през III век изчезва напълно от сигурно датирания паметници.²⁶ BM (съкратено или не) липсва при паметници, датирани I век, през II век се среща и самостоятелно, а през III век вече се налага повсеместно новата формула *BMP* (*bene merenti posuit*).²⁷

Палеографските данни (изписването на буквите E, F, M) дават основание да приемем, че надписът е работен през II век.

Като се вземат предвид всички изказани по-горе съображения, може да датираме надгробната плоча от Горна Оряховица след средата на II до края на II век. Паметникът е още едно доказателство за дълбоките корени, които пуска гръцката традиция на територията на Никополис ад Иструм. Съчетаването на източнотръцкият иконографски сюжет с типични римски особености и орнаментални мотиви доказва художествения синкретизъм върху основата на римската традиция.

¹ Разкопките се проведоха през 1979 год. под ръководството на и. с. к. и. и. Богдан Султов и с участието на Павлина Владкова. От работниците пенсионери получихме информация, че при изкопни работи за жп линия, отстояща на 4—5 м източно от разкритата надгробна плоча през 1956 год., са били открити части от колонии.

² Sullov, B. Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (2nd—4th Century) — *Terra Antiqua Balcanica*, 1, S., 1985, p. 69, tabl. XXXII, 1, 4; tabl. XXXV, 2, 6.

³ Тончева, Г. Хронологическо развитие на плочите с „погребално угощение“ от Одесос. *Археология*, 1964, 4, с. 37—46; Сюжетът „погребално угощение“ върху паметниците от Одесос. *Археология*, 1961, 4, с. 18—23. К. Шкорпил. Антични паметници от западното черноморско крайбрежие. ИАН, XIII, 1940/42, с. 32 и сл. М. Мирчев. Гръцки епиграфски паметници от Черноморското крайбрежие. ИВАД, VIII, 1951, с. 5 и сл.; Нови епиграфски паметници от Варна и Вариенско. ИВАД, X, 1956, с. 126—139 и сл.

⁴ Димитров, Д. П. Надгробните плочи от римско време от Северна България. С., 1942, кат. № 17, 23, 64, 54, 66, 85, 86, 103 (обр. 45, 62, 68, 89, 90, 95, 91, 80). Г. Табакова-Цанова. Римски надгробни плочи от Плевенски окръг. *Археология*, 1970, 1, с. 38—40.

⁵ Ботушарова, Л. Надгробни плочи от Пловдив. ГНАМП, IV, 1960, с. 178, обр. 3. *IGBulg.*, vol. III, N 1741 (a), N 1741 (b).

⁶ Димитров, Д. П. Портретът върху античните надгробни плочи от Северозточна Македония. ИАН, XIII, 1939, с. 8—18, обр. 2, 4, 6, 13, 15.

⁷ Димитров, Д. П. Надгробните плочи... с. 65—72.

⁸ Пак там, с. 52—62.

⁹ *IGBulg.*, vol. II, n. 600.

¹⁰ Димитров, Д. П. Надгробните плочи... кат. № 23, обр. 62. Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ГСУ иф, XIVIII, 1952/53, с. 386, № 527.

¹¹ Димитров, Д. П. Надгробните плочи... кат. № 64, обр. 68.

¹² Табакова-Цанова, Г. Цит. съч., с. 38—40.

¹³ Димитров, Д. П. Надгробните плочи... кат. № 109, обр. 80.

¹⁴ Тончева, Г. Сюжетът... с. 18 и посочената там литература.

¹⁵ Potier, E. Fouilles dans le nécropole de Myrina. BCH, X, 1886, p. 437.

¹⁶ Тончева, Г. Сюжетът... с. 21—22.

¹⁷ Димитров, Д. П. Портретът върху... 1—128.

¹⁸ Тончева, Г. Хронологическо развитие... с. 45—46.

¹⁹ Геров, Б. Цит. съч., 363, № 118.

²⁰ ГНМП, II, 1950, с. 87, № 2.

²¹ Димитров, Д. П. Надгробните плочи... кат. № 23, 77, 92, 93.

²² Gerov, B. Inscriptiones laefine in Bulgaria repertae. S., 1989, n. 168, n. 391, n. 435.

²³ Ibid., n. 82, n. 92, n. 163, n. 326, n. 339, n. 394.

²⁴ Димитров, Д. П. Надгробните плочи... с. 13—15.

²⁵ Добруски, В. МСб. XVIII, 1901, 805, № 20. Britschkof, M. AM, XLVIII, 1923, 115.

²⁶ Димитров, Д. П. Надгробните плочи... с. 18.

²⁷ Пак там, с. 18—19.

BILINGUAL TOMBSTONE FROM ROMAN TIMES, FOUND NEAR
THE TOWN OF GORNA ORYAHOVITSA

Pavlina Vladkova, Pepa Loungarova

(résumé)

The present paper introduces an interesting monument from Roman times, found on the territory of Nicopolis ad Istrum. The tombstone was fractured into three parts: a decorative relief in the ediculum, inscription and a pedestal. The scene presented „coena suebris“ is not typical of the region. Its iconographic characteristics are considerably different from those of the Black sea monuments found so far. The decoration of the inscription, vine leaves and grapes, is often come across on tombstones from the stone-cutter's workshops in Nicopolis ad Istrum. The inscription is bilingual — in Old Greek and in Latin. This is the second bilingual inscription to be found in the region so far. The name of the deceased woman, Hosia, and of her father, F. Abaskant, point at their Greek background. Most interesting of all is the name of the mother — Primigenia. This name is not to be found in the other epigraphic monuments; The mother must have been a freed slave.

The iconographic plot on the relief, the bilingual inscription, the data from the inscription and the paleographic characteristics in the way some of the letters were cut, give grounds for the assumption that the tombstones dates back to II B. C. It is one of the many proofs about the syncretism between the Roman and the Eastern-Greek civilization flourishing on the territory of Nicopolis ad Istrum.

МРАМОРНА ГЛАВА НА ПАН ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

ИВАН ЦЪРОВ

След 1985 г. значително бяха увеличени темповете на археологическите проучвания в римския и ранновизантийския град Никополис ад Иструм. Наред с изясняването на градоустройството в централната част започна проучване и на крайните квартали¹. Това доведе до откриването на нови интересни и значими находки.

Секторът „Жилищна сграда I“ е разположен в северозападната част на античния град. Това е първото жилище, което се проучва системно. Досега са разкопани две помещения. Установено е, че сградата е пострадала и получила значителни разрушения през 377–378 година. По-късно, в първата четвърт на V век, някои от нейните запазени части отново са били пригодени за жилище.

При разчистването на помещение № I, в северната му част, на площ от приблизително 300 кв. м бяха открити седем фрагмента, принадлежащи на един скулптурен паметник. Те представляват: глава на мъж; част от ръка с праметната през нея надиплена дреха; част от елипсовидна профилирана поставка с животински крак с нокти, вероятно на пантера; четири други, които не могат да се идентифицират. На мястото на счупванията добре се вижда дребнозърместата структура на мрамора, използван при изработването на скулптурата. Цветът му е млечнобял.

По всяка вероятност скулптурата е била умислено разрушена и разпиляна. Това трябва да е станало след налагането на християнството като единствена религия в Римската империя, когато разрушаването на езически паметници е било обичайно следствие на верската нетърпимост. По тая причина е било унищожено светилището на Диана и Аполон при Монтана². Констатирано е и на други места³.

Най-добре запазеният фрагмент представлява глава на мъж в средна възраст с атрибут на Пан. Нейните размери са: височина 9.3 см, ширина на лицето 5.4 см, ширина от върха на носа до тила 7.1 см (инв. № 2940A/ТОМ). Прави впечатление, че при третирането на лявата половина на лицето е вложено майсторство, което не се наблюдава при дясната, където подробностите са само маркирани. Това ни дава основание да допуснем, че разглежданата глава е част от статуарна група, подобна може би на известните от Павликени⁴, при

което останалите фигури от композицията не позволяват пряка видимост на десния профил. Едва ли може да има друга причина за това незавършено състояние на творбата.

Косата е превързана с лента. На темето е прилепнала, а около слепоочията и тила е на буйни кичури. По същия начин е интерпретирана и брадата, която завършва с два добре оформени кичура и заедно с мустаците покрива долната част на лицето. Кичурите са оформени пластично и допълнително подчертани чрез насечки с длето и вдлъбвания със свредел. Краят на десния кичур е отчупен. Двамата малки рога са в средата на косата, над пояс от вдлъбнатини, също направени със свредел. Дебелите, дълговидно извити вежди се сключват в основата на правия нос и предават съсредоточена строгост и самовглъбеност на изражението на продълговатото лице. Очите са леко издължени, с дебели горни клепачи, без зеници. Лявото ухо има животинска форма, а дясното не е изобразено. Устните са дебели, прави, като горната е полускрита под мустаците. От шията е запазена съвсем малка част под брадата. Не се наблюдава фино полиране.

Археологическата среда, в която е открита главата на Пан, не дава възможност за прецизна датировка. Ще се опитаме да направим това по иконографски и стилови белези.

Като същество от по-нисш ранг в гръцкия пантеон Пан не е популярен така, както висшите богове, но въпреки това паметници, на които е изобразен, са познати от целия период на античността⁵. И макар иконографските дадености на разглежданата глава да не будят съмнение относно нейното идентифициране, то прави впечатление нехарактерната превръзка на косата. Лентата може да се приеме като елинистическа владетелска диадема. В елинистическата кръгла пластика завързването и краищата ѝ често не се изобразяват, както е и в нашия случай⁶. По такъв начин е превързана косата на статуетката на Пан в Берлин⁷.

В ранната античност в иконографията на Пан преобладават животински черти⁸. През римската епоха тя се доближава до портретното изобразяване на човешко лице, като запазва характерните атрибути⁹. Едва ли разглежданата от нас глава притежава портретни черти на конкретна личност, както например е при статуята от Тралес, на която е изобразен Комод като Дионис¹⁰, въпреки че представянето на брадата, както и превръзката диадема са твърде близки. Подобни са брадата и косата на бюст на Септимий Север, вероятно от Бейрут¹¹. Сходства се откриват и при интерпретацията на част от косата и брадата на Каракала от Нове¹². Въпреки наличието на диадема, която с уговорки може да се приеме и като владетелска, както и останалите изброени сходства би било много смело в разглежданата мраморна глава да се търсят портретни черти на един от тримата императори.

Разглежданата тук глава представя един иконографски тип, оформил се, изглежда, през епохата на елинизма в гръцките ателнета, който добре се илюстрира с главата на Пан от Корони, Атика¹³. През втората половина на II в. сл. Хр., от Марк Аврелий нататък, строгостта на стила отстъпва място на „бароковото“ представяне, което се запазва до първото десетилетие на III век¹⁴. За него са характерни буйната коса и брада, контрастиращи с гладкото лице, а сведеният поглед придава философска самовглъбеност на изражението. Отлична илюстрация на този стил е главата на Пан от с. Калугерово, Ха-

сковско, която се датира през II век¹⁵. Интерпретацията на разглежданата от нас глава е твърде близка до нея, ала в никой случай не може да се сравнява със статуята на Пан от Ескус, датирана също II век¹⁶. „Твърдото“ скулптиране при нашия случай показва единствено работата на немного сръчен майстор, работил по времето на Северите. Използването на свредел също е аргумент в подкрепа на това датиране¹⁷.

БЕЛЕЖКИ

¹ За резултатите от проучванията вж.: Археологически открития и разкопки, 1986, с. 121—127; 1987, с. 85—89; 1988, с. 67—72; 1989, с. 65—68; 1990, 101—106.

² Огненова-Маринова, Л., В. Божилова, Г. Александров. Разкопки при светилището на Диана и Аполон (1968—1978). Монтана, Г. С., 1987, с. 17.

³ Непубликувани резултати от проучванията на обект „Лесичерски сълбове“.

⁴ Филов, Б. Антични паметници в Народния музей, ИБАД, 1912, III—I, с. 25—30, обр. 22—24.

⁵ Herbig, R. Pan, der griechische Bocksgott. Frankfurt am M., 1949; Tsontchev, D. RA, 1954, XLIV, p. 15, ss. e 1958, I, p. 33, ss.

⁶ Laubscher, H. P. Hellenistische Herrscher und Pan. AM 100, 1985, s. 334.

⁷ Ibid., s. 333—334.

⁸ Rolley, Cl. Greek Minor Arts. The Bronzes. In: Monumenta Graeca et Romana. Vol. V, 1, p. 20; Blusch, H. Antike in der Schweiz. Erlenbach — Zürich, 1943, s. 133, taf. 78—79; Мънзова, Л. Антична скулптура в България. С., 1978, с. 34.

⁹ Rehnach, S. Repertoire de la Statuaire grecque et romaine I. Paris, 1897, p. 415, f. 4; Филов, Б. Цит. съч., фиг. 22.

¹⁰ Vermeule, C. C. Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor. Cambridge, Mass. 1968, p. 289, fig. 153.

¹¹ Ibid., p. 229, fig. 157.

¹² Сарновски, Т. Мраморна глава на Каракала от Нова. Археология, 1980, 3, с. 35—36, фиг. 2 б-в.

¹³ Британски музей, inv. № 1931 6—151.

¹⁴ Wegner, M. Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Berlin, 1939.

¹⁵ Кожухаров, А. Антични паметници в Старозагорския музей. ИБАН, II, 1923—1924, с. 218, обр. 87; In: Traci arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda romanità. Milano, 1989, 355.

¹⁶ Гергов, В., Т. Ковачева, М. Аспарухов. Археологически находки от Плевенски окръг (албум). Д-21219. С., 1982.

¹⁷ Димитров, Д. П. Особениости на римския портрет в Тракия и Македония. ГСУ ИФФ, XXXIX, 1942/43, с. 10.

A MARBLE HEAD OF A PAN FROM NICOPOLIS AD ISTRUM

Ivan Tsarov

(résumé)

During regular archeological excavation work in the Roman town of Nicopolis ad Istrum, in the section of „residential building I“, fragments of a three-dimensional marble sculpture were found. One of the fragments presents a head of a middle-aged man, bearing the attributes of a.

The left, unlike the right, profile was treated very well, while the details were barely marked on the right profile. There is the assumption the head in question is actually a part of a statuary group, where the other figures obstructed the direct visibility of the right profile.

The iconographic and stylistic features give grounds for the conclusion that the forementioned head of a was made by a not quite skilful master, who must have lived in the time of the Severi.

ПРОУЧВАНИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИ ОБЕКТИ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО И РЕГИОНА (ИСТОРИЯ, РЕЗУЛТАТИ, ПРОБЛЕМИ)*

ПОРДАН АЛЕКСИЕВ

Началото на археологическите проучвания във Велико Търново се свързват с дейността на първото в страната археологическо дружество, основано по инициатива на проф. Марин Дринов и с дейното участие на родолюбиви търновци на 18. III. 1879 г.¹ Дружеството си поставило главна задача „да издирва всячески разновидните старини, които би се намерили в града Търново, в околността му или въобще в цяла България“.² В изпълнение на тази задача още същата година дружеството провело първите в страната археологически разкопки на хълма Трапезица, където д-р В. Берон с помощта на две роти войници разкрил основите на две църкви.³ След утвърждаването на Устава на дружеството от Министерството на народното просвещение през 1884 г. председателят на дружеството д-р Берон подновил разкопките и разкрил основите на още една голяма църква. Намерението на дружеството да се проучат „системно и с научни средства“ Трапезица⁴, Царевец и Моминна крепост не се осъществили главно поради липса на средства и срещаното неразбиране — нещо повече, дружеството прекратило дейността си през 1885 г. Според М. Москов то „умряло, както мрат всички културни дружества у нас от парична анемия или от икономическо малокръвие“.⁵ По-късно, през 1900 г., Ж. Съор провежда разкопки „за сметка на интендантството на цивилната листа на Н. В. Царя (Фердинанд — б. м. П. Ал.)“⁶ и заедно с разкритите порано броят на църквите достигнал седемнадесет. По същото време Съор работил и на т. нар. Чан тепе на Царевец, където разкрил част от основите на Патриаршеската църква.⁷ През 1903 г. командированият от Министерството на просвещението В. Димов направил копия на разкритите стенописи от църквите на Трапезица, а наблюденията си с план на разкритите основи публикувал в обширна студия „Раз-

* За историята и резултатите от праисторическите проучвания вж. Станев, П., Резултати и перспективи на праисторическите изследвания във Великотърновски регион, ИИМ — Велико Търново, VI, 1991, с. 99—107; за проучванията от римската и ранновизантийска епоха вж. Владкова, П., Проучвания на римската и ранновизантийската култура във Великотърновски регион. Резултати и проблеми, ИИМ — Велико Търново, VII, 1992, с. 135—146.

копки на Трапезица в Търново⁸. Кратки бележки за резултатите от разкопките на Сьор и плановете на църквите, както и общ план на хълма направил търновският инженер П. Абаджиев (заедно с Г. Михайлов).⁹ Точно и подробно описание на търновските старини прави К. Шкорпил в студията „План на старата българска столица Велико Търново“, която и до днес не е загубила значението си.¹⁰ По същото време търновският архитект Г. Козаров публикува описание на един интересен търновски паметник т. нар. „Шишманова баня“.¹¹

През 1905 г. била възобновена дейността на Търновското археологическо дружество. Същата година под ръководството на М. Москов дружеството разчистило някои от дворцовите сгради на Царевец, кладеница северно от Патриаршеската църква и кулата кладенец на левия бряг на река Янтра. Същата година М. Москов започнал разкопки в църквите „Св. Димитър“ и „Св. 40 мъченици“, а резултатите от тези проучвания публикувал през 1912 г.¹² Разчиствания и частични разкопки М. Москов правил на Царевец, Трапезица и Асенова махала през 1910–1911 г. Археологическото дружество организирано и провело във В. Търново Първата археологическа конференция, която се състояла на 6, 7 и 8 юни 1910. Тя решила важни въпроси, свързани с бъдещата дейност на археологическите дружества в страната.¹³ От 1914 г. дейността на дружеството е тясно свързана с читалище „Надежда“, към което се създава Археологически комитет и сбирка. По-късно нейн уредник е учителят по история Тодор Николов. През същата година проф. Б. Филев провежда разкопки в южната галерия и апсидата на църквата „Св. 40 мъченици“ във връзка с укрепителните работи след земетресението през 1913 г.¹⁴ През 1930 г., по инициатива на Министерството на благоустройството и Търновската община започнали възстановителни работи на Балдуиновата кула, предшествувани от археологически разкопки.¹⁵ Според Ал. Рашенов реставрираната Балдуинова кула възбудила интереса на търновци и посетителите на Търново и бил образуван общограждански комитет¹⁶ със задача „да възстанови цялата крепост“.¹⁷ Работата започнала с предварителни проучвания на мястото на Първата порта на главния вход.¹⁸ Там през 1933 г. разкопките провел Т. Николов, а реставрацията на портата била извършена по проект на арх. Ал. Рашенов.¹⁹

През 1934–36 година през т. нар. летни и есенни трудови седмици под ръководството на Тодор Николов ученици от търновската гимназия поправили алените на Царевец, поддържали църквите на Трапезица. През 1942–1943 г. д-р Иван Велков провежда разкопки на хълма Момина крепост.²⁰

Независимо от ограничения характер на археологическите разкопки проучванията допринасят за изясняване на важни въпроси от историята на столичния Търнов и на някои от представителните паметници.

От 1946 г. започва нов етап в проучванията на столицата. Ръководството на разкопките се поема от Софийския музей (отначало под ръководството на проф. Н. Мавродинов, а след това от акад. Кр. Миятев, който оглавява колектива до смъртта си през 1966 г.) Започват разкопки на царския дворец на Царевец.²¹ През 1958–59 г. Н. Ангелов и Я. Николова проучват крепостната стена, северно от Малката порта, като за пръв път установяват стратиграфията на културните напластявания.²² Отново двамата през 1960 г. проучват южна-

та напречна крепостна стена на Царевец.²³ От 1960—1964 г. Н. Ангелов проучва Патриаршията.²⁴ През 1963 г. същият разкрива малка църквица, северно от царския дворец, а под нейните основи — ранновизантийска базилика с кръстовидна сграда-мартирий,²⁵ както и Малката порта на западната крепостна стена.²⁶

През 1959 г. Я. Николова и Н. Ангелов проучват част от квартала на западния склон на хълма Момина крепост, където е разкрит малка едноапсидна църква и жилища полуземлянки. Този квартал те определят като квартал на бедното столично население.²⁷ През 1960 г. Н. Ангелов проучва един от столичните квартали, северозападно от гара Трапезница и некропола.²⁸

Активизиране на проучването в столицата Търновград настъпва след издаването на Постановлението на МС за развитието на Велико Търново като исторически, туристически и културен град, както и създаването на Общонароден комитет през 1965 г.²⁹ От пролетта на следващата година (1966) започват мащабни археологически проучвания в старата българска столица. Колектив от проучватели, оглавен след смъртта на акад. Кр. Миятев от проф. Станчо Ваклийов, започна разкопаването на крепостните стени и терените по западния склон на Царевец. От 1975 г. ръководството на разкопките бе поето от създадения през 1974 г. Филiaal на Археологическия институт при БАН.³⁰ Задачите бяха подчинени на програмата „България 1300“ и включваха проучвания на хълма Царевец, основната столична крепост, манастира „Великата лавра“ и църквата „Св. Димитър“.

На Царевец бяха проучени южната и западна крепостни стени и прилежащите им съоръжения — порти, кули, контрафорси и потерни, както и жилищата край тях. При югоизточната бойна кула, известна като Балдуинова, бе разкрито стълбище, което води до кулата кладенец на левия бряг на реката. Проучиха се подходите към Царевец: главният вход с трите последователни порти, Френкхисарската и Малката (Асенева) порта. Разкриха се потерни в южната и западна крепостни стени, някои от които са използвани за резервни изходи при продължителна отбрана.

Разширена бе работата по вътрешните терени. През този период завърши проучването на Царския дворец.³¹ Изясни се плановата му схема, периодите на изграждане, обяснението и тълкуването на отделните сектори, сгради и помещения. Завърши проучването и на другия важен обект на Царевец — дворецът на българската Патриаршия. Изясни се плановата схема на комплекса, архитектурния тип на църквата, строителната история, датировката и предназначението на постройките.³² Тези ансамбли са изиграли важна роля в живота на средновековната българска държава, тъй като там са резидирали представителите на светската и духовна централна власт. Дворецът и Патриаршията са били акценти в оформянето на градоустройствената структура и облика на Царевец.³³ Съществен принос в проучването на Царевец през последните десетилетия представляват изясняването на въпросите, свързани с градоустройството и неговите елементи: квартали, улици, площадни пространства.³⁴ Бяха разкрити основите на около 500 жилища, основите на 23 църкви, от които четири се свързват с малки градски манастири. Придобиха се много важни резултати и наблюдения за жилищната и църковна архитектура през Второто българско царство. Значителен принос представлява и решаването на въпросите, свързани с бита, производствената дейност

и социалната характеристика на столичното население.³⁵ Придобитите материали, свързани с производствената дейност на населението (останки от съоръжения, отпадъчни продукти, полуфабрикати и дефектна продукция, инструменти и др.), сочат, че на Царевец освен представителите на столичната аристокрация е живяла значителна част от занаятчийско-търговското население. Открити са материали, свързани с керамичното производство, железаро-ковачеството, обработката на цветни метали и златарството, стъклопроизводство, обработка на кост и други, преди всичко градски занаяти.³⁶ Откритите епиграфски паметници са добра основа за проучване на образованието и грамотността на столичното население.³⁷ Намерените в четирите градски манастира находки ги определят не само като духовни центрове, но и като важни просветно-културни огнища, в които ставало обучението на четмо и писмо. Монетите и монетните находки, чийто брой непрекъснато се увеличава, свидетелствуват за развити стоково-парични отношения и оживен външен обмен през Второто българско царство.³⁸

От 1970—1973 г. под ръководството на В. Вълков се провеждат археологически разкопки в църквата „Св. 40 мъченици“, които доведоха до изясняване на строителната история и архитектурния тип на църквата.³⁹ През 1974 г. Ат. Попов започна проучването на известния само по писмени извори манастир „Великата лавра“. В процеса на разкопките се установи планът на манастирския ансамбъл, уточни се хронологията на сградите и се разкри трасето на крепостна стена, успоредна на бреговата ивица на Янтра, датирана от Попов към началото на XII в.⁴⁰ Важен резултат при проучването на манастира бе откриването на металургични пещи за получаване на желязо и работилници за неговата обработка.⁴¹ Многобройните епиграфски паметници от манастира го определят като крупно културно-просветно средище на столицата.⁴² Разкри се проход-стълбище, свързващо манастира с крепостта Царевец.⁴³

Особено резултатно бе проучването на друг важен обект в поречната ивица на р. Янтра — църквата „Св. Димитър“, паметник, който е най-тясно свързан с освободителното движение на Асеновци и възобновяването на българската държава. В резултат на разкопките е изяснен архитектурният план на църквата, а през последните години и на разкритите манастирски сгради около нея.⁴⁴

Като обобщаваме резултатите от проучванията през този период, трябва да отбележим, че те доведоха до съществени открития, които допълниха и обогатиха представите ни за старата българска столица. Установи се градоустройствената структура на основното столично ядро, разположено на хълма Царевец. Разкриха се и се проучиха отделните елементи на градоустройството: улична мрежа, жилищни квартали, площадни пространства, църковни и жилищни сгради, манастирски ансамбли. Придобити са значителни по брой и разнообразие находки, които заедно с осъществените наблюдения представяват добро градиво за изясняването на значими въпроси на нашата средновековна култура, както и за крепостното строителство, жилищната и църковна архитектура, производствена дейност и бит.⁴⁵ Сред резултатите през последните години трябва да отбележим и разкритите по южния склон водосборни съоръжения, чиито планови решения и изпълнения свидетелствуват за знанията и уменията на

средновековния строител — доказателство за високата битова култура на столичното население.⁴⁵

Важен резултат от археологическото проучване на столичните обекти бе изясняването на поселищната история и стратиграфията на културните напластявания. Най-значими са резултатите от проучването на ранновизантийския град, ранносредновековното селище и предстоличния Търнов.⁴⁷ Ранносредновековното селище на Царевец е разположено по централната част на хълма и сравнително по-равния и удобен западен склон.⁴⁸ Началото на живота се отнася към началните десетилетия на IX в. По време на византийското владичество Царевец (и Търново) е бил значителен стопански, военен и религиозен център. Доказателство за това са разкритите основи на църкви и жилищни сгради (такива са разкрити и на Трапезица), оловни печати на византийски сановници, оловна ампула, стеатитови икони и др.⁴⁹ Първият период на двореца и средновековното крепостно строителство също се отнасят към тази епоха.⁵⁰

ПРОУЧВАНИЯ В ТЪРНОВСКИЯ РЕГИОН

През 1936 г. Васил Миков съобщава за разкрит некропол в м. Ванковица при с. Върбовка, определен от него като славянски и датиран към VIII в.⁵¹ През 1959 г. при обхождане на Търновския район д-р Ж. Въжарова попада на друг некропол в м. Ломята при с. Върбовка. Според формалните и технологически белези на откритите гърнета и някои други находки тя отнася некропола към края на VIII—началото на IX в., като отбелязва, че керамиката и погребалният обряд свидетелствуват за силно изяви славянски традиции.⁵² През 1965 г. в м. Кая бунар (Извора) при с. Хотница Б. Султов разкрива грънчарска пещ, която според намерената в нея продукция отнася към IX—X в. Според Султов там е съществувал старобългарски керамичен център, който принадлежи на селище от същата епоха.⁵³ През 1973—1974 г. И. Алексиев проучва грънчарски пеши и жилища полуземлянки в м. Барата при с. Хотница. Керамиката от пещите е от двата основни типа ранносредновековна керамика, като количествено преобладава керамиката с матовосив цвят и излъскани ивици. Наличието на двата вида керамика при едни и същи пеши показва, че двата етноса съхраняват традициите в керамичното производство независимо от ускорения етногенетичен процес на формиране на българската народност и свидетелствуват за едно значително прабългарско присъствие.⁵⁴ През 1972—1974 г. в м. Извора (Кая бунар) И. Алексиев проучва средновековна църква и малък некропол към нея. Изграждането на църквата се отнася към първите десетилетия на XIII в. Тя навярно е обслужвала няколко малки, разпръснати по долината на р. Бахот селища от Второто българско царство.⁵⁵ През 1972—1974 г. в м. Досело при с. Хотница И. Алексиев проучва значително средновековно селище. Разкрити са 35 жилища, 6 ями, грънчарски пеши и част от некропола на селище.⁵⁶

През 1971—72 г. Ат. Писарев провежда спасителни разкопки на средновековен некропол върху надгробна могила край с. Крушето.^{56a}

През 1973 г. Л. Квинто провежда спасителни разкопки на средновековна църква и некропола към нея при с. Леденик, Великотърновско. По архитектурния тип на църквата и запазените части от стенописите тя я отнася към XII в.^{56b}

От 1974 г. в изпълнение на програмата на Общонародния коми-

тет за развитие на Велико Търново под ръководството на Я. Николова започна проучването на стария Килифаревски манастир, свързан с дейността на Теодосий Търновски и началото на Търновската книжовна школа. Изяснена е строителната история и планът на манастирския ансамбъл както и предназначението на някои от постройките. За исихасткия характер на манастира свидетелствуват и разкритите извън крепостната стена килии на монаси.⁵⁷

През 1983–1984 г. К. Ботов провежда сондажни разкопки в м. Имането при с. Джулюница, където установява материали от Първото българско царство, византийското владичество и Второто българско царство.⁵⁸ През 1984 г. Ботов разкрива архитектурни останки, които според него принадлежат на манастирска сграда от Второто царство.

През 1985 г. започна археологическото проучване на средновековната крепост Ряховец при Горна Оряховица, като усилията бяха съсредоточени в проучването на крепостните стени и южното подградие. Разкриха се главната порта, северната крепостна стена с портата и западната крепостна стена.⁵⁹

През 1988 г. Х. Вачев провежда сондажни разкопки на църквата „Св. Атанас“ в Горна Оряховица. Разкопките позволиха да се изясни строителната ѝ история. Откритите материали отнасят изграждането на църквата към първата половина на XVII в., а южната галерия към същото време или малко по-късно.⁶⁰

В землището на с. Янтра Ив. Бъчваров (ГИМ, Г. Оряховица) провежда през 1989–1990 г. спасителни разкопки на богат средновековен некропол, от който произхождат златни и сребърни накити.⁶¹

От 1990 г. К. Попконстантинов и П. Алексиев започват археологически разкопки на стария Преображенски манастир. Разкрита е малка църква-крипта, разположена в южната част на манастира. Върху западната, северната и южната страна се разкриха стенописи, върху които са представени в естествена големина фигурите на светци пустинници, свързани с раннохристиянското отшелничество. Те навярно принадлежат на Онуфри Велики, Павел Тивейски, Антоний Велики. Изграждането на манастира се отнася към средата или първата половина на XIV в.⁶²

Трябва да се посочат и няколко експедиции, проведени от археолозите на ИМ — В. Търново във връзка с изготвянето на археологическа карта на Великотърновския регион. През 1979 г. е проучено землището на Стражишка община, където са регистрирани няколко средновековни селища.⁶³ През 1977 г. е проучено землището на Златаришката община,⁶⁴ а през 1984 г. — землището на Сухиндол.⁶⁵

От направения преглед на проучванията на средновековни обекти в столицата Търнов и Великотърновския регион се налагат следните изводи, които според мен определят и насоката на бъдещите проучвания.

Проучването в Търновград е съсредоточено на основната столична крепост, разположена на хълма Царевец, и на двата важни обекта в новия град: църквата „Св. Димитър“ и разкрития към нея манастир и манастира Великата лавра „Св. 40 мъченици“.⁶⁶

Извън вниманието са останали другите столични квартали: Трапезица — втората по значение крепост⁶⁷, кварталът на чуждестранните търговци⁶⁸, Момина крепост (средновековният Девинград)⁶⁹, манастирите в близката столична околност („Св. Богородица Пътево-

дителка" на Света гора, старият манастир „Св. Троица“, тясно свързан с книжовната и просветна дейност на патриарх Евтимий), Арбанаси, където едно бъдещо археологическо проучване ще даде отговор на въпросите за произхода на селището, на жилищната и църковна архитектура.⁷⁰

Изпълнението на една такава дългосрочна програма⁷¹ и резултатите от проучването ще доведат до изясняване на историята и градоустройството на отделните квартали и столичния град като цяло. Ще доведе до възстановяване на архитектурния образ на столичния град, на неговото градоустройство, строителна история, обществено-икономически облик и социална структура.

Проучването на обекти от Първото българско царство ще запълни една съществуваща празнина в историческото развитие на региона, а изучаването на градове, селища и крепости от Второто българско царство ще разкрие връзките им със столицата, ще бъде важно градиво за поселищния живот на региона, ще даде възможност да се очертае по-пълно мястото на Търновград като политически, икономически и културен център на средновековната българска държава.⁷²

БЕЛЕЖКИ

* Вж. Станев, П., Резултати и перспективи на праисторическите изследвания във Великотърновския регион, ИИМ — Велико Търново, VI, 1991, с. 99—107.

¹ За историята на Археологическото дружество вж. Москов, М., История на Археологическото дружество в Търново. Библиотека на Археологическото дружество № 1, Търново, 1912, 16 с.; Д. Овчаров, Към историята на първото Археологическо дружество в България, Археология, IV, 1962, 3, с.; Н. Домусчиев, За датата на основаването на първото Археологическо дружество в България, Археология, IX, 1967, 2, с. 61; Н. Алексиев, Още за историята на Археологическото дружество във Велико Търново, ИОИМ — ВТ, V, 1972, с. 5—18.

² Устав на Археологическото дружество в Търново, ДВ год. VI, бр. 16, 16. II, 1984 г.

³ Берон, В., Археологически и исторически изследвания, Търново, 1886.

⁴ Навярно интересът към Трапезица се определял от мнението на председателя на дружеството д-р В. Берон, че там се намирали „царските палати“, вж. Берон, В., Археологически и исторически... с. 41.

⁵ Москов, М., История на археологическото дружество... с. 11.

⁶ Димов, В., Разкопките на Трапезица в Търново, ИБАД, V, 1915, с. 120.

⁷ За разкопките на Ж. Сър в литературата има сериозни обвинения в недобросъвестност и злоупотреби, но навярно повечето от тях са неоснователни. Специалист епиграф. Сър е давал предпочитание на епиграфските си интереси. По-подробно по този въпрос вж. Я. Николова, Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г., ИОМВТ I, 1962, с. 40.

⁸ Димов, В., Разкопките на Трапезица в гр. Търново, ИБАД, V, 1915, с. 112—169.

⁹ Аббасджиев, П. Ц., По разкопките на „Хисаря“ и „Трапезица“ в Търново, Св. на БНАД, VII, 1902, 5, с. 69—73.

¹⁰ Шкорниел, К., План на старата българска столица В. Търново, ИБАД, I, 1910, с. 121—154 с планове на кварталите.

¹¹ Козаров, Г., Цар Шишмановата баня в гр. В. Търново, ПСп на Българското книжовно дружество, С., год. XVIII, 1907, с. 111—115. През 1983 и 1984 г.

„банята“ бе проучена от П. Алексиев. За резултатите вж. Алексиев, П. Разкопки на обект „Шишманова баня“ в Асенова махала, Велико Търново, В: Археологически открития и разкопки през 1983 г., Смолян, с. 134—136.

12 Москов, М., Разкопките на черквите „Св. Димитър“ и „Св. 40 мъченици“, Библиотека на Археологическото дружество № 2, В. Търново, 1912.

13 Първа археологическа конференция във Велико Търново (6—8 юни 1910), Варна, 1910; П. Алексиев, Още за историята..., с. 11—12.

14 Филлов, Б., Търновските старини и землетресението, ИБАД, III, 1912/1913, с. 305—306.

15 Рашенов, Ал., Възстановяването на крепостта Царевец в град Велико Търново, ГНМ, VI, 1932/34, с. 381—400.

16 Идента за създаване на общограждански комитет за възстановяване на търновските старини възникнала преди войните (според Я. Николова около 1910 г.) по идея на царица Елеонора. Имала събрани 60 000 лв. най-напред за черквите. Тогаво се прави дворът на църквата „Св. 40 мъченици“ и стълбите. Дейността на това дружество била прекъсната от войните (вж. М. Москов, Дружество за реставрация на старините във Велико Търново, Общински в-к Велико Търново, бр. 3, 13 май 1934, с. 18). По-късно, през 1933 г., бил създаден комитет за възстановяване на старините, който си поставя „задача високо благородна и заслужаваща най-голямо внимание цел — да възстанови някои от най-важните (ако не всички) старини“. В този комитет влиза окръжният управител Д. Смилов, началникът на гарнизона Раден, кметът на града Давидов. Като сътрудници на този комитет и научни ръководители са г. г. проф. В. Н. Златарски, проф. Б. Филлов, д-р Кр. Миятев, арх. Ал. Рашенов (в-к „Велико Търново“, 20. III, 1934 г.).

17 Рашенов, Ал. Възстановяване на крепостта..., с. 281.

18 Разкопките се провели „под непосредствения надзор на уредника на търновския музей Тодор Николов“ през м. юли 1933. Вж. Ал. Рашенов, Възстановяване на крепостта..., с. 389.

19 Пак там, с. 389 и сл.

20 Велков, Ив., Разкопките на Момината крепост до Търново, ГНМ, VII, 1942, С., 1943, с. 70 и сл.; същият, Старото Търново, Разкопките на Момината крепост през 1942—1943 г., ИПР, 1945, I, с. 96—102.

21 Николова, Я. История на археологическите проучвания на Царевец, В: Царевград Търново, I, С., 1972, с. 33.

22 Ангелов, Н., Я. Николова, Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново, ИОИМ — Търново, I, 1962, с. 57—72.

23 Николова, Я., Н. Ангелов, Южна напречна крепостна стена на Царевец, ИОМ — В. Търново, 2, 1964, с. 35—43.

24 Ангелов, Н., Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в., (Царевград Търново, т. 3) С., 1980.

25 Ангелов, Н. Спасителни разкопки на Царевец през 1961 год., Археология, 1962, 4, с. 20—29.

26 Ангелов, Н., Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. Велико Търново. Разкопки и проучвания през 1963 год., ИОМ — В. Търново, 3, 1966, с. 1—20.

27 Николова, Я., Н. Ангелов, Средновековен квартал на хълма Момината крепост във Велико Търново, Археология, 1963, I, с. 53—56; същите, Средновековен некропол на хълма Момината крепост, Николова, Я. Средновековна църква в западния склон на хълма Момината крепост в Търново, ИОМ — В. Търново, 2, 1964, с. 19—28. През 1989 г. при изкопни работи за разширяване на ф-ка за пластмасови изделия „Момината крепост“ се разкриха останки от същия квартал в северна посока. Проведеха се спасителни разкопки под ръководството на Мирко Робов.

Разкриха се останки от жилища, гърнчарска пещ, останки от средновековна църква (втора за квартала) с малък некропол към нея, както и останки от две ранновизантийски сгради. Вж. М. Робов, Археологическо проучване в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново, Археологически открития и разкопки, Кюстендил, 1990, с. 166—168.

²⁸ Ангелов, Н., Средновековен некропол в Търново, ИОМ — В. Търново, 1, 1962, с. 23—34.

²⁹ Постановление на МС за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град и Възвисяване към българския народ, В: Прослава на Велико Търново, С., 1978, с. 23—29.

³⁰ Ръководството на проучванията се пое от тогавашния ръководител на Филиала на АИМ при БАН ст. и. с. С. Георгиева.

³¹ Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов, Дворецът на българските царе през Втората българска държава (Царевград Търнов, т. 1), С., 1973; С. Георгиева, Я. Николова, Дворецът на българските царе през Втората българска държава (Царевград Търнов, т. 2), С., 1974.

³² Ангелов, Н., Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. (Царевград Търнов, т. 3), С., 1980.

³³ Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов, Дворецът на българските..., с. 66—67; Ат. Попов, Търновград, В: Стари български столици, С., 1980, с. 135—151; същият, Природна среда, градоустройствена и обемно-планировъчна структура на средновековния град на хълма Царевец, XII—XIV в., ГМСБ, 6, 1981, с. 61—70; Ат. Писарев, Още за новооткрития занаятчийски квартал на хълма Царевец, В: Средновековният български град, С., 1980, с. 197—204; М. Долмова-Лукановска, Уличната мрежа на Царевец през XIII—XIV в., Векове, 1981, 4, с. 68—75.

³⁴ Алексиев, Я., Столицата Търновград през втората половина на XIV в. със светлината на последните археологически проучвания, В: Търновска книжовна школа, 2, С., 1984, с. 293—301; Я. Николова, Градоустройство и архитектура, В: История на Велико Търново, 1, С., 1986, с. 231—282.

³⁵ Попов, Ат., За социално-икономическия облик на Търновград през XII—XIV в., В: Средновековният български град, С., 1980, с. 153—165; Долмова, М., За производството на накити в средновековния Царевград Търнов, Археология, 1979, 4, с. 45—52; Я. Алексиев, Проучване на занаятите в столицата Търновград, В: Велико Търново и Великотърновският край през вековете, 1, В. Търново, 1983, с. 137—144; същият, Поминък и занаяти В: История на Велико Търново, т. 1, С., 1986, с. 153—165.

³⁶ Вж. Статиите в сборниците Царствувалният град Търнов, С., 1985, Културата на средновековния Търнов, С., 1985 и История на Велико Търново, т. 1, С., 1986.

³⁷ Алексиев, Я., За грамотността на населението в Търново, Средновековният български град, С., 1980, с. 205—213; Ат. Попов, Палеографска характеристика на археологически находки от Търновската „Велика лавра“, Старобългаристика, 1983, 1, с. 64—74; Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лавра“ (Царевград Търнов, 4), С., 1984.

³⁸ Дочев, К., Монетосеченето на търновските владетели, В: Велико Търново и Великотърновският край през вековете, 1, В. Търново, 1983, с. 173—179; същият, Монетосечене и монетно обръщение В: История на Велико Търново, 1, с. 165—172.

³⁹ Вълков, В., Новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново, Археология, 1974, 2, с. 37—54.

⁴⁰ Попов, Ат., Търновската Велика лавра, ИБИД, XXXIII, С., 1980, с. 83—98.

⁴¹ Пак там.

⁴² Попов, Ат., Средновековни надписи...

⁴³ Попов, Ат., Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до река Янтра, МПК, 1985, 3, с. 14—16.

⁴⁴ Николова, Я., Архитектура и градоустройство, В: История на Велико Търново, с. 271—272.

⁴⁵ Най-общо за резултатите от археологическите проучвания във Велико Търново вж. пос. съч. в бел. 36.

⁴⁶ Анчева, Р., Разкопки на обект 35 на Царевец, АОР през 1986, Разград, 1987, с. 187—188; Л. Квинто, Разкопки на обект 39 на Царевец, пос. съч., с. 189—190.

⁴⁷ Алексиев, П., Ранносредновековно селище на хълма Царевец във Велико Търново, Векове, 1976, 4, с. 65—69; Андреев, П., П. Алексиев, Търново в периода на ранния феодализъм, Старобългарска епоха (VII—X в.), История на Велико Търново, т. I, С., 1986, с. 59—68.

⁴⁸ Алексиев, П. Ранносредновековното селище...

⁴⁹ Долмова, М., Стеатитова икона от Царевец, Векове, 1983, 3, с. 90—91; Тотев, К., Стеатитов кръст от Царевец, Векове, 1980, 5, с. 80—83; същият, Новооткрит печат на севаст Георги Глава, Нумизматика, 1982, 4, с. 15—17; Писарев, Ат., Оловна ампула от хълма Царевец във Велико Търново, Археология, 1976, 1, с. 46—50.

⁵⁰ Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов, Дворецът на българските царе..., с. 60—66; Андреев, П., П. Алексиев, Търново в периода..., с. 68.

⁵¹ Миков, В., Старите славяни на юг от Дунав, ИПр, III, 1947, кн. II, с. 155. За тях съобщава и Кр. Миятев в: Славянската керамика в България, С., 1948, с. 63.

⁵² Въжарова, Ж. Н., Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в., С., 1965, с. 144—145; същата, Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI—XI в., С., 1976, с. 80—81.

⁵³ Судгов, Б., Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха, Археология, 1969, 4, с. 12—24.

⁵⁴ Алексиев, П., Грънчарски пеши и жилища-полуземлянки от IX—X в. край с. Хотница, Великотърновски окръг, Археология, 1977, 4, с. 55—60.

⁵⁵ Алексиев, П., Средновековна църква и некропол при с. Хотница, Великотърновски окръг, Археология, 1980, 4, с. 44—56.

⁵⁶ Алексиев, П., Средновековно поселение близ с. Хотница, Великотърновския окръг, Акти на III международен конгрес по славянска археология, Братислава, I, 1980, с. 5—13.

^{56a} Писарев, Ат., Средновековни гробове при с. Крушето, Великотърновски окръг, МПК, 1973, с. 21—23.

^{56b} Квинто, Л., П. Ал. Йорданов, Църква от XII в. при с. Леденик, Великотърновски окръг, Археология, 1982, 1, с. 24—32; М. Долмова-Лукановска, За стенописната украса на средновековната църква, в с. Леденик, Великотърновско, В: Велико Търново и Великотърновският край през вековете, В. Търново, I, 1983, с. 183—91.

⁵⁷ Николова, Я., Разкопки на Килифаревския манастир (1974—1975 г.), Археология, 1978, 1, с. 21—25; същата, Археологически проучвания на Килифаревския манастир, Търновска книжовна школа, 2, С., 1980, с. 435—442.

⁵⁸ Ботов, К., Сондажни проучвания на крепостта Имането край с. Джулюница, Великотърновски окръг, В: АОР през 1983 г., Смолян, с. 115—116.

⁵⁹ Накратко за резултатите вж. съвременните отчети в АОР: Благоевград, 1988, с. 169—171; Кърджали, 1989, с. 137—138; Кюстендил, 1990, с. 150—152; Ловеч, 1991, с. 196, както и Алексиев, П. и Х. Вацев, Средновековната крепост Ряховец при гр. Горна Оряховица, ИИМ — В. Търново, VII, 1992, с. 7—40.

⁶⁰ Алексиев, И., Х. Вачев, Сондажни проучвания на църквата „Св. Атанас“ в гр. Горна Оряховица, АОР, Кърджали, 1989, с. 124—125; Х. Вачев, Сондажни проучвания на църквата „Св. Атанас“ в Горна Оряховица, АОР, Кюстендил, 1990, с. 169—170.

⁶¹ Бъчваров, Ив., Средновековен некропол при с. Янтра, Горнооряховска община, АОР, 1990, Ловеч, 1991, с. 173—174.

⁶² Попконстантинов, К., П. Алексиев, Разкопки на стария Преображенски манастир, АОР, 1990, Ловеч, 1991, с. 161—163.

⁶³ Султов, Б., П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, Ат. Писарев, Материали за археологическа карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Стражишката община, ГМСБ, 9, 1983, с. 11—15.

⁶⁴ Султов, Б., П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, Ат. Писарев, Материали за археологическа карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Златарица, ГМСБ, 5, 1919, с. 32—41; същите, Старините в землището на Златаришката община, ГМСБ, 10, 1984, с. 21—23.

⁶⁵ Илчева, В., М. Цочев, И. Църков, Ат. Писарев, Материали за археологическа карта на Великотърновския край. Старините в землището на Сухиндол, ГМСБ, 15, 1989, с. 67—81.

⁶⁶ Още в Перспективния план на българската археология, приет на Първата научна сесия на АИМ при БАН през м. май 1950, в т. 20 е отбелязано „Цялостно археологическо проучване на Търново: Царевец и Трапезица; укрепления; да се потърсят в Асеновата махала останки от жилища и занаятчийски работилници; Шишманова баня; основно проучване на архитектурата и стенописите на търновските църкви“ и „21. Издирване и проучване на останки от църкви и манастири около Търново: около Преображенския манастир, манастирът Шишмановци до манастира „Св. Троица“, Килифаревския манастир, стария манастир до Мерданя“ Вж. Първа научна сесия на Археологическия институт (м. май 1950), С., 1950, с. 547.

⁶⁷ Проучването на Трапезица е залегнало в програмата на Първото археологическо дружество от 1879 г. През 1992 г. бяха възобновени археологическите разкопки.

⁶⁸ През 1984 г. при изкопни работи за прокарване на колектор в западната част на квартала бе достигнато до нивото на масивни зидове и настилка от каменни плочи, които най-вероятно принадлежат на голяма ранновизантийска сграда. Многобройни са материалите от Второто българско царство, сред които правят впечатление фрагментите от сграфито керамика и една византийска чашка с монограм Михаил. Събраните материали дават надежди за резултатни проучвания — още повече че това са първите материални следи за този столичен квартал.

⁶⁹ Вж. белж. 20 и 27.

⁷⁰ За сегашното състояние на тези въпроси вж. М. Харбова, Научна хипотеза за Арбанаси (старинното Загорие) като елемент в структурата на старопрестолния Търновград, В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади, т. 16. Изобразително изкуство и архитектура, С., 1988, с. 137—156 и пос. там литература и Х. Вачев, Някои виждания по проблемите в една научна хипотеза, ИИМ — Велико Търново, VI, В. Търново, 1991, с. 37—44 и пос. там литература.

⁷¹ В сегашните условия една дългосрочна програма е трудно осъществима (главна задача в близките години навярно ще бъдат неотложните работи за запазването на столичните паметници), тя по-скоро набелязва проблемите и задачите на бъдещите проучвания.

⁷² Досега повечето от въпросите, свързани със столицата, се решават въз основа на резултатите от Царевец (вж. напр. История на Велико Търново, т. I, С., 1986).

EXCAVATION WORK ON MEDIEVAL SITES IN VELICO TURNOVO AND IN THE PERTAINING REGION (HISTORY, RESULTS, PROBLEMS)

Yordan Alexiev

(résumé)

The history of the archeological excavation work in the capital is being reviewed — the first excavation work in the country was conducted on the hill of Trapezitsa; it was organised by the first archeological society, founded on 18. March, 1879.

The results from the excavation work of the most representative Turnovian monuments: palaces, churches, the contribution to the excavation of the building of the fortress, of the ecclesiastic and secular architecture. Results, connected with the layout of the main fortress in the capital, the one on the hill of Tsarevets, were given special attention. The light thrown upon the economic activities in the capital is of a particular significance. It is emphasised that two other complexes, apart from Tsarevets, were excavated during that time. Both of them are situated in the „New town“: The church of St. Dimitar and the newly excavated pertaining monastery, and the monastery of „The Great Laura“ — under excavation.

The excavation work threw light upon major questions, about the pre-capital period of the town (an early medieval settlement in the town of pre-capital time). It has been pointed out that for the last decades the attention has been focused upon Tsarevets at the expense of the other quarters of the capital (Trapezitsa, Devingrad, Sveta Gora, Frenkhissar). The same holds true about the monasteries and fortresses situated in the neighbourhood of the capital (with the exception of the old Kilifarevski monastery and the medieval fortress of Rahovets near Gorna Oryahovitsa).

Excavating early medieval sites will fill a gap in the history of the region, while excavating fortresses and settlements from the time of the Second Bulgarian Kingdom highlight the links with the capital and will be a firm ground for the reconstruction of the history of the region.

Excavating the other quarters of the capital will contribute to the final clearing up of the layout of the very quarters and of the capital itself.

Coming to the solution of the forementioned problems will take a long time and will need a long-term programme, too. Most important of all is, at present, the preservation of the ruins of Turnovo.

РЯДЪК МЕДАЛЪОН ОТ КЛЕТЪЧЕН ЕМАЙЛ, ОТКРИТ НА ЦАРЕВЕЦ

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

Едни от най-ярките достижения на византийското приложно изкуство са преградъчните, или клетъчни емайли¹. Те са украсявали метални икони, медальони, кръстове и кръстове-енколпиони, царски корони и диадеми, литургически съдове от полускъпоценни камъни и кристали, обковки на икони и илюстрирани кодекси, олтарни покрови, реликвиарии и различни видове накити. Много често цариградските емайльори владеели до съвършенство и различни други ювелирни техники, като филигран и инелото, и притежавали богат опит в обработката и използването на скъпоценни камъни. В контекста на византийската културна общност първите образци от преградъчен емайл са от VI–VII в. Техниката достига своя разцвет в края на X–XI в., когато се усъвършенстват някои прийоми в изпълнението на клетките, запълването с емайл, разнообразява и се хармонизира цветовата гама.²

Династична традиция и любима практика на византийските автократи е била да изпращат скъпи подаръци на своите роднини, сродници, приятели и съюзни владетели. Даже при особени случаи те са дарявали златни корони и диадеми, украсени с клетъчен емайл (обр. 2). Такава корона изпраща Константин IX Мономах (1042–1055) за коронацията на унгарския крал Андрей I (1047–1061) с дъщерята на Ярослав Мъдри Анастасия³. Тридесет години по-късно Михаил VII Дука (1071–1078) подарява пак диадема на жената на унгарския крал Геза I (1074–1077). През XII в. тази диадема е преработена с нови емайли и превърната в корона⁴. Със сходен характер е и прочутата Хахулека Богородица от музея в Тбилиси, чиято обкова е украсена с грузински и византийски емайли от X–XII в.⁵. Например плочката, върху която са представени Михаил VII Дука с жена си Мария Аланска, е изпратена от Цариград като подарък на бащата на Мария, грузинския цар Баград IV⁶. По същия начин олтарът в Пала д'Оро от края на X–XI в. в катедралата Сан Марко редом с византийските емайли има и венециански⁷. Такъв е случаят и с една група накити от Преславското златно съкровище⁸, чиито византийски произход със сигурност ги отличава от останалите предмети в накитната гарнитура, датирани в края на IX–началото на X в.⁹

Дългогодишните и особено последните интензивни археологически

проучвания в Търновград позволиха да се осветлят различни страни от живота на града както през предстоличното минало, така и през столичната и следстолична история¹⁰. Все още обаче разполагаме с недостатъчни данни за неговия облик и характер през годините на Първото българско царство и византийското владичество¹¹. Откритите напоследък творби на византийския художествен импорт — икони и кръстове от стеатит¹², слонова и обикновена животинска кост¹³, обковки от скъп метал¹⁴ — позволяват да разгледаме с повече увереност и някои интересни находки, открити при археологически разкопки на различни обекти във В. Търново.

Такъв е случаят с един рядък медальон, изпълнен в техниката на византийския преградъчен емайл, на който ще се спрем в настоящата работа (обр. 1). Той е открит при разкопките на Дворцовия комплекс на хълма Царевец и е изложен в една от залите на Историческия музей във В. Търново. Въпреки че находката е включена с цветна илюстрация в поредицата „Царевград Търнов“ (т. 2), досега е останала извън вниманието на изследователите на художествената култура и изкуство на Търновград¹⁵.

Върху запазената част от медальона с диаметър 2,7 см е останала единствено главата с нимба на светец, която е принадлежала към по-голяма метална основа от сребро с позлата. Образът е обгрял и само на няколко места можем да различим цвета на емайлите. Изглежда нимбът е бил зелен. Главата, обгряната три четвърти наляво, е покрита с тъмнокестенява къдрава коса, грижливо подрязана брада и подвити мустаци. Със завидно умение и усет са показани сключените дъговидни вежди и правият стилизиран нос на светеца. По същия начин са третираны и бадемовидните очни орбити с едро вписан тъмен гледец. Изразителното лице с насочен наляво поглед е запълнено с охровобяло, или т. н. телесен цвят при емайлите. Ясно личи отделянето на главата с нимба при шията на светеца, което позволява да предпологаеме, че тази част от медальона по-късно е била оформена и посена пред гърдите като пандагтив.

При това състояние на запазеност контурите на златните преградки на емайлите очертават характерното изражение на представения най-вероятно бюстов образ (обр. 1). Съществуват основания да идентифицираме образа от търновския медальон с този на евангелист Марко от един триптих с четиримата евангелисти от XII в., съхраняван в библиотеката „Пиърпонт Морган“ в Ню Йорк¹⁶. Основание за това предположение предлага и техниката на изпълнението на клетките при този иконографски тип на евангелиста, познат от широк кръг паметници на византийския преградъчен емайл (обр. 2, 3).

Първоначалните размери на търновския медальон изглежда са били с диаметър около 4,5—5 см, което позволява тази единична находка да отнесем към група медальони от клетъчен емайл, известни от украсата на различни видове корони и диадеми. Такива са например медальоните с изображения на св. Петър и св. Андрей от короната на император Константин IX Мономах от Националния музей в Будапеща, Благославящия Христос от Бон (X в.) и два медальона с изображения на църковните отци св. Василий и св. Николай от Цариград, съхранявани днес в Дъмбъртън Оукс (XII в.)¹⁷.

Направените наблюдения и някои от приведените аналогии създават възможност датировката на емайла от Царевец най-общо да се търси към втората половина на XI—XII в., докато неговият цари-

градски произход трудно може да бъде поставен под съмнение. Не трябва да забравяме възможността медальонът да е бил свързан с украсата на владетелска корона, за което свидетелства, макар и косвено, местонамирането му в Дворцовия комплекс на крепостта Царевец.

Накрая трябва да отбележим, че подобни образци на византийското приложно изкуство очертават както ареалите на разпространение на художествения импорт в средновековна България, така и пътищата на тяхната продължителна употреба, преизползване и копиране в различни техники и материали през годините на Второто българско царство¹⁸.

БЕЛЕЖКИ

¹ Amiranachvili, Sh. *Les Emaux de Géorgie*. Paris, 1962; M. C. Ross. *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. II Jewelry, Enamels and Art of the Migration Period*. Washington, 1965; K. Wessel. *Byzantine Enamels from the 10th to the 13th cen.* New York, 1967; P. Hetherington. *Byzantine Enamels on a Veretian Bookcover*, dans *CA XXVII* (1978), p. 117—145; *Le trésor de Saint-Marc de Venise* Milan, 1984, p. 35—64; 109—178; *Jewellery and metalwork in the museums of Georgia*; A. В. Байк. *Византийское искусство в собраниях советского союза Л-М*, 1966, кат. № 180, 192; *Киевский музей исторических драгоценностей*, Киев, 1974, кат. № 8, 9, 93—97, 114—119.

² Даркевич, В. П. *Прикладное искусство, Культура Византии вторая половина VII—XII в.*, М., 1989, с. 529—546.

³ Wessel, K., *Op. cit.*, p. 96, cat. No. 32.

⁴ *Ibidem*, p. 111, cat. No. 37.

⁵ *Jewellery and metalwork...*, cat. No. 165—175.

⁶ Даркевич, В. П. *Цит. съч.*, с. 538 и цветното приложение.

⁷ *Le trésor de Saint-Marc...* p. 35—64.

⁸ Тотев, Т. Внос на керамика, стъкло и накитни предмети в Преслав. *Сб. Средновековна България и Черноморието*, Варна 1982, с. 85, табл. VII, 2, 3.

⁹ Тотев, Т. Преславско златно съкровище. С., 1982; *Преславското съкровище*, ИИМВ, кн. 22 (37), Варна, 1986, с. 81—107, табл. 1—23.

¹⁰ *История на Велико Търново*, С., 1986 г.

¹¹ *Пак там*, с. 68—81.

¹² Тотев, К., Д. Станчев. *Творби на стеатитовата пластика*, МПК, 4, 1988, с. 38—42; К. Тотев. *Стеатитови кръстове от средновековна България* — *Археология*, 1990, 3, с. 48—58.

¹³ Тотев, К. *Новые памятники византийской костяной пластики из Болгарии*. XVIII Международный конгресс византистов. Резюме, Сообщений, т. II, Москва, 1991, с. 1176.

¹⁴ Тотев, К. *Византийски традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. Проблеми на изкуството* (под печат).

¹⁵ Георгиева, С. *Накити и части от тъкани от Двореца на Царевец. Царевград Търнов*, т. 2, С., 1974, с. 401, обр. 5. Медальонът е записан под № 2931 в инвентарната книга и без каквато и да е аргументация датиран в XIII—XIV в.

¹⁶ Wessel, K., *Op. cit.*, p. 153, cat. No. 47 с.

¹⁷ *Ibidem*, p. ca. No. 32h, 29, 42.

¹⁸ Тотев, К. *Византийски традиции...* (под печат).

A RARE MEDALLION OF CELLULAR ENAMEL FOUND ON THE HILL OF TSAREVETS

Konstantin Totev

(résumé)

The paper is dedicated to a rare medallion, worked out in the Byzantine technique of cellular enamel, which was found during the excavation work of the Palace in the fortress of Tsarevets. Only a head of a saint with a vesica has come down to us from the whole bust-representation. It is, most likely, the image of Marco, the evangelist.

The original size of the medallion must have been about 5 cm in diameter, which gives grounds to refer this single find to a group of Byzantine medallions made of cellular enamel, well-known from the decoration of the different kinds of tiaras.

These analogous finds refer the dating of this enamel medallion to the second half of XI—XII s., while the origin of the medallion can hardly be doubtful.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА
С МЕДНИ МОНЕТИ (XIII в.)
ОТ МАНАСТИРА „СВ. ДИМИТЪР“,
В. ТЪРНОВО

КОНСТАНТИН ДОЧЕВ

Както в останалите многобройни монашески средища на столичния Търновград, така и в манастира „Св. Димитър“ се откриват в големи количества монетни находки, предимно от XII—XIV в. Досега от посочения период са намерени общо 560 монети.¹ В настоящото съобщение е представена една малка колективна находка от 9 медни корубести монети, която е укрита или изгубена към края на 60-те години на XIII в. Това е единствената колективна находка от Търново, датирана от времето на цар Константин Асен (1257—1277) и поради този факт е нужно тя да бъде разгледана по-подробно.²

Монетите са намерени в сграда, отстояща на около 10—12 м северно от църквата „Св. Димитър“.³ Находката се състои от 1 латинска имитация с малък модул тип D; 4 екземпляра на Константин Асен; 1 екз. на Мидо Асен (1256—1263) и 3 екз. на Михаил VIII Палеолог (1258—1282). Съдържанието на тази малка парична сума отразява до голяма степен вида и произхода на използваните в Търново монети при управлението на цар Константин Асен. До неговото възцаряване не само в Търново, но и в останалите райони на българската държава се наблюдава остра парична криза, породена от недостатъчните количества монети за вътрешна размяна и обезценяването на циркулиращите парични знаци. Това обезценяване се дължало на продължителното спекулативно орязване и нарязване на намиращите се в обръщение медни монети, предимно чужди по произход (от Латинската империя, Никея, Солун и Дубровник). Към края на 40-те години на XIII в., вследствие на тази спекулативна практика, намиращите се в обръщение чуждестранни медни монети достигнали такива малки размери, че вече не могли да изпълняват функциите на пълноценни пари. Възникналата в българската държава парична криза била преодоляна чрез реформеното медно монетосечене на цар Константин Асен.⁴ Неговите пълноценни медни монети напълно изместили нарязаните чуждестранни номизми. Това проличава и от разглежданата монетна находка, която се състои само от цели и пълноценни монети. Присъствието на 1 екз. неорязана латинска имитация (вж.

табл. 1), сечена в периода 1208–1240 г., показва, че и по времето на Константин Асен продължила употребата на по-стари монети, но само ако те били близки по стандарт с неговите издания.

Находката съдържа и 4 екз. на Константин Асен — 2 от типа „царят прав“, вар. Б (6), и 2 от типа „царят на кон“ (табл. 13–6). Това са монетни типове, които са сечени в най-големи количества.⁵ Един екземпляр от типа „царят на кон“ е препечатан върху по-ранния тип „царят на трон“ на Константин Асен (табл. 16). Тази практика била често прилагана от столичните монетарни власти.⁶ В Търново са открити 18 такива препечатки на Константинови монети. Причините за препечатването се дължали на спешните нужди от по-големи количества медни монети. С тази дейност се съкращавали твърде много технологически процеси, необходими за изготвяне на монетните ядра. Търновските финансови власти използвали по-стари издания на Константин Асен или монети на други владетели, върху които отпечатвали част от новите монетни типове.

В находката има 1 екз. на цар Мицо Асен, чието монетосечене е все още дискуссионно. Това се отнася предимно до локализацията на неговата монетарница. Според Т. Герасимов българският цар Мицо, макар и да управлявал твърде кратко, успял да отсече в столицата Търново свои монети.⁷ През последните години бяха придобити нови екземпляри, които дадоха възможност да се внесат редица уточнения относно датировката и локализацията на Мицовите монети. Според типографския анализ на намерените монети беше изразено мнението, че Мицо издал своите медни корубести монети в новата си резиденция Преслав след напускането на Търново в края на 1256 г.⁸ Досега от Мицо Асен са известни около 30–40 екземпляра. От тях 11 са открити в Търново. При съпоставката на историческите факти с данните от нумизматичните находки могат да се представят и други възможности за локализацията на Мицовото монетосечене, което вероятно е преминало на два етапа.

Първият етап от монетосеченето на Мицо Асен може да се датира към 1256 г. и локализира в Търново, когато той е управлявал като цар на България. За издигането на Мицо Асен за български самодържец спомогнало родството му с Асеновци по женска линия (той бил женен за дъщеря на Иван Асен II от брака му с Ирина Дука Комнина). Поради проведената неуспешна война с Никея, както и противопоставянето срещу него на голяма част от българското боярство Мицо Асен бил принуден да напусне Търново и да води борба срещу новоизбрания цар Константин Тих Асен.⁹ Явно през неколкомесечното си управление Мицо Асен отякъл част от своите корубести медни монети в Търново. За това свидетелстват изписаната върху монетите царска титла и 11-те намерени екземпляра в Търново (близо 1/4 от известните негови монети). Своето монетосечене Мицо Асен продължил и в новата си резиденция в Северноизточна България (Преслав или Овеч), откъдето водил неколкогодишна война с цар Константин Асен. Към 1261–1263 г. Мицо Асен бил принуден да се откаже от борбата за търновския трон. Той потърсил убежище при византийския император Михаил VIII Палеолог, който му предоставил владение в района на античната Троя.¹⁰

Трите екземпляра медни номизми на Михаил VIII Палеолог от находката илюстрират определен етап от постепенното навлизане на византийски монети в паричното обръщение на Търново след рефор-

мата на цар Константин Асен. Към края на 60-те години на XIII в. нуждите на стоково-паричния обмен отново надвишили количеството на отсичаните български медни монети. Поради тази причина потребностите на паричното обръщение били отчасти допълвани с византийски медни номизми.

КАТАЛОГ

ЛАТИНСКО ИМИТАТИВНО МОНЕТОСЕЧЕНЕ (1204—1261)

НЕЛОКАЛИЗИРАНИ МОНЕТАРНИЦИ (Константинопол?, Тесалоника?, Дубровник?)

Серия А—Н, малък модул

1. Тип D

Лице: Допоясна фигура на император, със стема, дивитисион и лорос; в д. си ръка държи скиптер с кръст, а в л. — кълбо с кръст.
Опако: Обезличено. При запазени екземпляри е представен Христос на трон.

1 екз.; 1,25 г; 17—22 мм; Таб. I₁.

Спр.: М. Hendy. *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081—1261)*, Washington, 1969, Pl. 29₁₀₋₁₂.

2. МИЦО АСЕН (1256—1263)

НЕЛОКАЛИЗИРАНА МОНЕТАРНИЦА (Търново?—Преслав?)

Лице: Допоясна фигура на царя със стема, дивитисион и лорос; в д. си ръка държи жезъл, завършващ на върха с три разклонения, а в л. — кръст с дълга дръжка. Вляво от фигурата на царя монограм, съставен от буквите М, Н и Ц; над него голяма буква Ъ и Божията десница, коронясваща царя; вдясно — монограм на титлата „цар“.

Опако: О... КОЛАС

Бюст на св. Никола, с къса къдрава брада, голям нимб, фелон и омофорион; с д. си ръка благославя, а в л. държи евангелие.

1 екз.; 2,35 г; 25 мм; Таб. I₂.

3—6. КОНСТАНТИН АСЕН (1257—1277)

Търново

Тип I, вар. Б (6)

Лице: КО ЧР

СТ А

Н

Царят прав, насреща, със стема, дивитисион и лорос; в д. си ръка държи лабарум с къса дръжка, а в л. — кълбо.

Опако: Бюст на младолик Христос, с голям кръстат нимб, туника и колобион; от двете му страни по един равнораменен кръст.

2 екз.; 2,55; 1,30 г; 23 и 25 мм; Таб. I₃₋₄.

Тип III

Лице: К W C A C Ъ N

Т Д N

Царят на кон, в ход надясно, със стема, дивитисион, лорос и раз-
вяваща се назад хламида (сагион?); в д. си ръка държи двоен кръст,
а в л. — юздите на коня. Горے, вдясно е представен небесен свод.

Опако: $\overline{\text{IC}} \text{ XC}$

Бюст на Христос с брада, кръстат нимб, туника и колобион; с д.
си ръка благославя, а в л. държи евангелие.

2 екз.; 2,40 г и 26 мм; препечатката — 2,10 г и 25 мм.

Таб. I₅₋₆.

МИХАИЛ VIII ПАЛЕОЛОГ (1258—1282)

Константинопол, медно корубесто монетосечение

7. *Лице:* Императорът прав, насреща (вляво), и св. Георги (вдяс-
но) държат помежду си лабарум с дълга дръжка; императорът е
със стема, дивитисион и лорос; в д. си ръка държи скиптер с кръст.

Опако: $\overline{\text{M}} - \overline{\text{P}} \Theta - \overline{\text{V}}$

Богородица с нимб, туника и мафорион, обърната три-четвърти
наляво, с вдигнати за молитва ръце.

1 екз.; 1,80 г; 25 мм; Таб. I₇.

Справка: S. Bendall and P. Donald. The Billon Trachea of Michael
VIII Palaeologos (1258—1282), London, 1974, p. 7, No. 7.

8. *Лице:* Императорът прав, насреща, със стема, дивитисион и
лорос; в д. си ръка държи лабарум с дълга дръжка, а в л. — анекси-
какия.

Опако: Св. Георги прав, насреща, с нимб, къса войнишка туни-
ка, броня и сагион; в д. си ръка държи дълго копие, а в л. — изпра-
вен щит.

1 екз.; 2,45 г; 22 мм; Таб. I₈.

Справка: S. Bendall and P. Donald, 1974, p. 17, No. 22.

ТЕСАЛОНИКА

9. *Лице:* Императорът (вляво) и архангел Михаил (вдясно) дър-
жат помежду си меч, с върха надолу. Императорът е със стема, ди-
витисион и лорос; д. му ръка е положена върху гърдите. Архангел
Михаил е с нимб, къса войнишка туника, броня и сагион; л. му ръка
е положена върху пояса.

Опако: Вертикален надпис в две колони: $\overline{\text{OAG}} \overline{\text{DIMITROS}}$

Бюст на св. Димитър, с нимб, туника, ризница и сагион; в д. си
ръка държи меч, опрян на рамо, а в л. — щит.

1 екз.; 2,35 г; 23—26 мм; Таб. I₉.

Справка: S. Bendall and P. Donald, 1974, p. 23, No. 3.

БЕЛЕЖКИ

¹ Нумизматичните находки от манастира „Св. Димитър“ не са публикувани.
Те се датират в границите на III—XIX в. и възлизат на около 950 екз.

² В района на В. Търново са намерени 29 колективни находки, които съдър-
жат 6700 монети от периода XII—XIV в.

³ За някои първични резултати от проучването на манастира „Св. Димитър“
вж.: История на Велико Търново, I. С., 1986, с. 272. Дълга да изкажа любезна
благодарност на доц. Я. Николова и М. Робов, ръководители на археологическите
разкопки, които ми предоставиха монетите за публикуване.

⁴ Дочев, К. Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257—1277). Нумизматика, 1982, 2, с. 4—19.

⁵ Дочев, К. Цит. съч., с. 4—10.

⁶ Освен в Търново такива препечатки са намерени и на други места. За тях вж.: И. Йорданов, Български монети от Преслав. МПК, 1981, 3, с. 11; В. Пенчев, Монетите от средновековното селище над Севтополис, Сб. Севтополис, 2, с. 158.

⁷ Герасимов, Т. Няколко неиздадени български монети. ГНМ, VI, 1936, с. 237—241.

⁸ Йорданов, И. Монетосеченето на Мицо Асен (1256—1263) във Велики Преслав. Нумизматика, 1981, 4, с. 21—41; В. Пенчев. Опит за уточняване на датировката на монетосеченията на Мицо и Яков Светослав. Нумизматика, 1985, 2, с. 20—22.

⁹ Ников, П. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г. Сп. БАН, XII, 1920, 7, с. 51—56; В. Златарски, История на българската държава през средните векове, III, С., 1972, с. 468.

¹⁰ Божилков, И. Фамилията на Асеновци, просопография и генеалогия, С., 1985, с. 111; В. Златарски. Цит. съч., с. 493.

COLLECTIVE FIND OF COPPER COINS (XIII c) FROM „SAINT DIMITER“ MONASTERY, VELICO TURNOVO

Konstantin Dotchev

(résumé)

The find comprises nine trachies — 1 Latin imitative with smaller module, type D; 4 of Tsar Konstantine Assen (1257—1277), two of them belonging to the type „full length figure of the Tsar“, the other two belonging to the type „the Tsar on horseback“; 1 of tsar Mitso Assen (1256—1263) and 3 of Mikhail VIII Paleolog (1258—1282). This small sum of money is indicative, to some extent, of the origin and type of the coins used in the currency of the capital — Turnovo — in the late 60's of XIII century.

КОЛЕКТИВНИ МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ НЕКРОПОЛ (XIV В.) ПРИ С. ЯНТРА, ГОРНООРЯХОВСКА ОБЩИНА

ИВАН БЪЧВАРОВ

Село Янтра отстои на 12 км северно от Горна Оряховица. До него се намират селищата: запад — с. Поликраище, север — с. Крушето, изток — с. Драганово. Северно от селото преминават реките Янтра и Росица, която се влива в Янтра на изток, в землището на селото в местността Завоя.

През 1987 година при прокопаване на трасе за напонтелен канал се попада на християнски погребения. В някои от разрушените гробни ями се открива инвентар, съдържащ сребърни обеци и монети. Предварителните проучвания отнесоха датировката на некропола в периода XIII—XIV век.¹

Месторазположението на новооткрития средновековен некропол отстои на 2 км южно от центъра на с. Янтра в местността Могилата. В този район през лятото на 1989 година започнаха спасителни разкопки, целящи проучването на запазените погребения (незасегнати от земекопната машина). Разкрити бяха общо 105 гробни ями, които са основната част от средновековен християнски некропол. Освен споменатите проучени погребения в района на некропола са унищожени между 30—50 гробни ями по време на мелiorативни мероприятия в района или при прокопаването на водопроводно-напонтелна система от бившето ТКЗС в селото. Част от разрушените гробни ями бяха флангирани, но не са включени в общата номерация на разкритите погребения².

Откритите до момента скелети бяха по един в гроб, ориентирани запад—изток според изискванията на християнския ритуал. Мъртвците са положени по гръб с глава на запад и крака на изток, в изпънато положение. При някои от гробните ями се забелязва отклонение от посоката и са ориентирани югозапад—северозток (4—12°), а други северозапад—югоизток³. Телата на покойниците са били полагани направо в гробните ями, но при отделни погребения бяха открити следи от дървените конструкции на ковчези.

В по-голямата част от проучените погребения бяха открити интересни находки, свързани с погребалните обичаи и облеклото на мъртвите. Освен десетките оловни и медни копчета, които при пове-

чето погребения варират между 1—5, достигайки в отделни случаи до 60 бр., бяха намерени и множество пръстени, медни и сребърни обеци (над 30 комплекта), амулети и пр.⁴ При четири от проучените погребения върху черепите на мъртвците бяха открити сърмени шевици, декорирани със сребърни и златни релефни плочки.

При погребалния обряд, който е прилаган в некропола при с. Янтра, се забелязват отгласи на неизживяна езическа традиция — разрушаване, смакване на черепа, счупване на част от крайниците. В това отношение може да се причисли и практиката да се поставят монети при мъртвеца — т. н. „харонов обол“. В некропола бяха открити монети в 42 погребения, като общото им количество възлиза на 222 екземпляра.⁵

Интерес между открития нумизматичен материал представляват колективните монетни находки, открити в 29 гроба. Количествено тези колективни монетни находки обхващат между 1—6 монети, като варират до 10—15, достигайки до 21—22 екземпляра в отделните гробни ями.

Колективните монетни находки, открити в посочените 29 гроба, са поставени на различни места, но преобладава тяхното откриване до ръцете, таза или главата на мъртвеца. В отделни случаи те са разхвърляни безразборно по протежение на гробната яма (вероятно са хвърлени в момента на зариването на мъртвеца). Съществуват и два случая, когато монетите са поставени астрани от гробната яма.

При разглежданите колективни находки присъствува разнообразен нумизматичен материал в отделни случаи с широк хронологически диапазон, но в повечето случаи обхваща монетни емисии, сечени през XIII—XIV в. в пределите на България, Византия, Сърбия и франкските владетели от XIV век.

Общото количество на монетите, включени в 29-те колективни находки, възлиза на 192 екземпляра. Между посочените монети се разграничават четири основни групи. Първата група обхваща 1 екземпляр римска медна монета, вторично посребрена, сечена в периода III—IV в. — силно изтрито изображение. Нейното наличие в колективна монетна находка, съдържаща 21 екз. и обхващаща монети предимно сечени през първата половина на XIV в., ни кара да смятаме, че въпросната монета е попаднала в посоченото погребение единствено като гробен дар, символизиращ обичая „харонов обол“, а не като паричен знак, изпълнявал стопански функции през този период. В това отношение нашето предположение се потвърждава и от вторичното посребряване на медното ядро. Изяснявайки цялостно проблема за присъствието на въпросната римска монета между парични знаци, сечени през първата половина на XIV в., не можем да отменим откриването на подобни ранни монети и в други средновековни некрополи в страната. Факт, който до голяма степен разкрива в частност извъникономическите функции на парите в периода на средновековието.

Втората група монети, включени в разглежданите колективни находки от некропола при с. Янтра, обхваща монети, сечени в периода XI—XII в. В посочената група са включени 3 екземпляра. С най-ранно сечене е медна монета, открита в колективна находка от гроб 86 — сечена след монетната реформа на византийския император Алексий I Комнин (1091—1114). Другите 2 екземпляра са от билоновото монетосечене на Йоан II Комнин (1118—1143) и Алексий III Ангел

(1195—1204). И трите посочени византийски монети са включени в колективни находки с датировка средата на XIV век.

Сравнително по-многобройна е третата група монети, представени в колективни находки от некропола Янтра I, включваща екземпляри от групата на българските и латински имитативи и монети, сечени от наследниците на Византийската империя през първите VI десетилетия на XIII век⁶. Най-многобройни са монетите от групата на имитативите, като българските имитации са представени при 5 колективни находки, а латинските имитации в 15 колективни находки, всички датирани в средата на XIV век. Прави впечатление широко то присъствие на латинските имитации в колективни находки, датирани XIV век. Близо 10% от общия нумизматичен материал е включен в янтренските погребални колективни находки. Този факт до голяма степен се обяснява с изказаните мнения и предположения на някои наши специалисти, че през XIV в. във финансовото стопанство на България отново редовно участие намират и монети от групата на имитативните монетосечения от XIII век. Това тяхно присъствие в паричната циркулация на България до голяма степен се дължи на острата нужда от парични знаци, чиято необходимост частично е била удовлетворена с пускането в обръщение на стари монетни емисии, а както ще видим и на екземпляри, сечени извън пределите на държавата — в съседна Византия и Сърбия.

Останалите 3 екз. от XIII век, включени в групата на т. н. наследници на Византийската империя, са с името на императорите Йоан Комнин Дука (1237—1244) — 2 екз., и Йоан Дука Ватац (1246—1254), като тяхното присъствие в колективни находки, датирани в средата на XIV в., допълват нашето мнение за неотложните нужди от парични знаци, които е изпитвала България в упоменатия период.

С най-широк географски диапазон и количествено представяне са монетите, сечени през XIV век.

Хронологически най-ранни са монетите, сечени с имената на византийските императори Андроник II Палеолог (1282—1328), 22 екз., и Андроник III Палеолог (1328—1341) — 20 екз. В количествено отношение въпросните 42 византийски монети, сечени в края на XIII и първата половина на XIV в., напълно покриват представите и съществуващите до момента мнения за прякото участие на посочените монетни емисии в стоково-паричното стопанство на България в посочения период. И докато за византийските монети от XIV в., участвали в паричната циркулация на България, не се търсят догадки за тяхната популярност поради географското разположение на страната, то все още не е решен въпросът защо такова масово присъствие в паричното стопанство на България имат медните монети — торнезета, с имената на франкския владетел Йоан II Орсини (1328—1341), неговите монети са открити в 12 гроба, като общият им брой възлиза на 21 екземпляра. Най-фрапиращ е случаят, когато в едно от погребенията (XII) в колективна находка, съдържаща 22 екз., бяха открити 5 монети или близо 1/4 от общия брой с името на Йоан II Орсини. По всичко личи, че въпросните медни монети с името на Йоан II Орсини и други франкски владетели от първата половина на XIV в. са имали масово участие в паричната циркулация на Балканския полуостров.⁷ Този факт несъмнено се потвърждава от откритите 5 препечатани монети, върху ядрото на които първоначално е била отпечатана характерната хералдика на франкските владетели (най-вероят-

но Йоан II Орсини), а по-късно при повторното отпечатване са поставени монетни щемпели на византийските императори Андроник II, Андроник III, българският цар Иван Александър (1331–1371) и сръбският владетел Стефан Уруш (1255–1371).

В количествено отношение най-многобройната група монети, включена в посочените 29 колективни находки, открити в некропола при с. Янтра, е тази на българския цар Иван Александър (1331–1371). Общото количество монети с името на този български владетел възлиза на 44 екземпляра, открити в 19 от колективните находки. Представени са монети от почти всички медни монетни емисии с името на Иван Александър, сечени в Търново, Червен и Шумен, а също и второ сребърно монетосечение от типа „царят с Михаил Асен“⁸. Освен монетите на Иван Александър от некропола произхожда от колективна находка и 1 екземпляр с името на Иван Шишман (1371–1393). Посочената монета е от най-ранното монетосечение на този български владетел и до голяма степен определя горната хронологическа граница на съществуването на некропол от с. Янтра.

Успоредно с монетата на Шишман с най-късна датировка са 4 медни монети с името на сръбския владетел Стефан Уруш (1355–1371).⁹

Освен посочените императорски и царски сечения през XIV век в района на некропола са открити монети от групата на имитационното монетосечение с датировка XIV век — 10 екземпляра. Това са анонимни монетосечения, осъществявани на територията на България — 3 екземпляра. Неотпечатани ядра — 21 екземпляра, всичките датирани XIV век, и 1 екземпляр, който условно е отнесен към татарските монетосечения от XIV век.¹⁰ Последната група „неофициални“ монетосечения не излиза извън предполагаемите граници на съществуване на разглеждания некропол. Напротив, тя до голяма степен спомага за неговото хронологическо реализиране.

По предварителни данни въз основа на проучените дотук монетни емисии съществуването на некропола от с. Янтра хронологически съвпада с управлението на българския владетел Иван Александър (1331–1371), като долната граница по наше мнение трябва да се отнесе в началото на петото десетилетие на XIV век.

Представените 29 колективни монетни находки от средновековния некропол от с. Янтра са един безспорен извор за проучването на паричното стопанство на България през средата на XIV в. Те несъмнено ще спомогнат за изясняването или потвърждаването на отделни спорни монети относно хронологията и разпространението на отделни монетни емисии, участвували в паричната циркулация на средновековната българска държава. От друга страна, нумизматичният комплекс от некропола при с. Янтра е един безспорен извор за развитието и разпространението на обичая „харонов обол“ в средата на XIV в.

БЕЛЕЖКИ

¹ Между открития случайно археологически материал има 4 монети, две от които са отсечени през XIII век, а другите две — през XIV век.

² Разрушаването на посочените гробни ями е станало първоначално през 50-те

години на XX век, когато в района на некропола е извършена дълбока оран за засаждане на лозя и поставяне на железобетонни конструкции, втори път през 70-те години при изкоп за канал и през 1989 година отново при мелiorативни мероприятия.

⁵ Подобни отклонения на ориентацията на гробни ями е засвидетелствувано и в други некрополи от територията на България и се свързва със сезонното слънцестоене.

⁴ Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново. НОМТ, т. 1, 1962, с. 23—34.

⁵ Вържарова, Ж. Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност. Археология, 1977, кн. 2, с. 30—44 и пос. там лит.; В. Нешева, Антични преживелици през средновековието и в по-ново време. Нумизматика XI, 1976, кн. 3, с. 7—26.

⁶ Сходно въвеждане на парични знаци, сечени през XIII век и отново пуснати в обръщение XIV век, е регистрирано при археологическите разкопки на хълма Царевец, крепостта Ряховец, но в случая янтренските колективни находки се явяват пряко доказателство за развитието на тази практика през първата половина на XIV век.

⁷ Въпросът за участието на медни монети с името на франкските владетели от XIV век е проучван от Т. Герасимов, но все още не е дадена задоволителна оценка за географското разпространение на тези монети. Т. Герасимов, Монети на франкския владетел Йоан II Орсини, намерени в Търново. НОМБТ, т. II, 1964, с. 29—35.

⁸ Пенчев, Вл. Бележки към някои български средновековни монетосечения. Нумизматика, 1984, XVIII, кн. 1, с. 13—22.

⁹ Монети на Стефан Уруш (1255—1371) са открити и в други средновековни обекти от страната. В. Търново — Калнакра и др.

¹⁰ Пенчев, Вл. Бележки към някои български средновековни монетосечения. Нумизматика, 1984, XVIII, кн. 1, с. 22—24.

COLLECTIVE COIN FINDS FROM A MEDIEVAL NECROPOLIS (XIV c) NEAR THE VILLAGE OF YANTRA — DISTRICT OF GORNA ORYAHOVITSA

Ivan Butchvarov

(résumé)

The paper presents part of the numismatic material, found near the village of Yantra, district of Gorna Oryahovitsa. There were coins in 42 graves of the necropolis, the sum total of the coins being 222 pieces. About 29 of the collective finds are of a particular numismatic interest, all of them found in the above mentioned graves.

On this basis the necropolis could be referred to the rule of the Bulgarian sovereign Ivan Alexander (1331—1371). The coin finds are undeniable source for the research on the economy of the Bulgarian Kingdom in the mid XIV century.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ АРХИТЕКТУРАТА И ДАТАТА НА ЦЪРКВАТА „СВ. АТАНАС“ В ГОРНА ОРЯХОВИЦА

ХИТКО ВАЧЕВ

В една своя статия г-н Ст. Бояджиев¹ обърна внимание върху проблема при изследване на българската църковна архитектура от епохата на късното средновековие и го подложи на критика. Според него досегашните изследвачи, като се основават на старинните архитектурни черти, възпроизведени в новопостроените църкви, неправилно отнасят редица храмове от XV—XVIII в. към времето на Второто българско царство².

Настоящата статия е посветена в частност на гореспоменатия проблем, както и на някои въпроси, свързани с градоустройството от първите векове на османското владичество.

Въз основа на новооткрити данни на базата на археологически разкопки и някои исторически документи предлагаме нашата преоценка на досегашните архитектурни тълкувания и дата на църквата „Св. Атанас“ в гр. Горна Оряховица.

Утвърденото в литературата мнение относно споменатия храм принадлежи на г-н Н. Мавродинов. Според него: „Църквата „Св. Атанас“ в Горна Оряховица, която е била навярно кръстовидна куполна църква, има по страничните си фасади по осем псевдоконструктивни ниши. Горната зона на украсата е била разрушена и подновена. Църквата може да се датува от последните десетилетия на XIV в. Не я взехме, защото без разкопки не може да се установи точния ѝ план.“³. В други публикации авторите се задоволяват да повторят това мнение, без да го аргументират или допълнят⁴.

Църквата „Св. Атанас“ в момента е действаща. Намира се в югоизточната част на съвременния град, върху северния склон на Арбанашката планина. Разположена е в югоизточната част на неоглям двор, който има денivelация от юг към север. Източно от постройката се намира некропол, в който са запазени няколко надгробни паметника от XIX в.⁵.

Църквата е ориентирана в посока изток—запад с незначително отклонение на юг. Тя е еднокорабна, завършваща на изток с полукръгла абсида, която се издига на около две трети от общата височина на храма. От север и запад към обема на църквата е пристроено

на Г-образна галерия. В източната ѝ част е оформен параклис, посветен на „Св. Богородица“. Входът към вътрешността на галерията и храма на сегашния етап е от север. Всички обеми на църквата са обединени от двускатен покрив. Във височина разглежданият паметник е увенчан с купол, стъпил върху осемстенен барабан. Не разполагаме с точни данни кога точно са пристроени галерията и поставен покривът в сегашния му вид, но видът на използваните строителни материали и някои косвени факти ни дават основание да определим това време в първата трета на нашия век⁶. Имаме основание да смятаме, че при съвременните преустройства е била премахната разделителната стена между първоначалния наос и притвор. Сега в западната част на вътрешното пространство е изградена емпория. Покритието на вътрешното пространство е изпълнено от полуцилиндричен фалшив свод — тънки летви, наковани върху кръжила. Стенописите по свода и стените са работени в периода 1926—1929 г. Олтарното пространство е повдигнато спрямо нивото на наоса с 0,35 м. Съществуващият иконостас е дървен с разнообразна полихромна украса.

Общата дължина на църквата „Св. Атанас“ е 23,20 м, широчината ѝ — 8,80 м. Дебелината на зидовете е 1,10 м. Полукръглата абсида се издава в източна посока 1,20 м.

Както вече отбелязахме по-горе, основание за датирането на храма в последните десетилетия на XIV в. е наличието на псевдоконструктивни ниши по страничните фасади. Нещо повече — според Н. Мавродинов разглежданата църква заедно с храма „Св. св. Петър и Павел“ в Търновград са показател за упадък на старобългарската архитектура от втората половина на XIV в., „паметници на забутано провинциално изкуство“⁷.

Северната и южна фасади са раздвижени от по девет псевдоконструктивни ниши. Същите имат широчина 0,75—0,80 м, дълбочина 0,10—0,15 м и разстояние между тях — 1,60 м. Западната фасада има три еднакви по височина псевдоконструктивни ниши с посочените по-горе размери. В оригиналния си вид споменатите ниши личат особено добре по южната фасада⁸. Между първата и втората ниша в източния ѝ край е оформен прозорец, който има островърх арковиден завършек за разлика от другите, които са полукръгли.

По южната фасада особено добре личи, че църквата в горната си част (около 0,20—0,30 м над зенита на нишите) е претърпяла сериозно преустройство. Разликата в начина на градеж и използваните строителни материали е очевидна.

В долната част е запазена оригиналната зидария от първоначалния период на съществуване на храма. За нея е използван местен вид пясъчник. Камъните са полуобработени, с приблизително еднакви размери. За спойка е използван хоросан, цветът на който е бял. Фугите са добре обмазани, леко релефни от типа на т. н. „арбанашка фуга“. За изравняване на каменните редове и антисензична защита е използвана сантрачна система. Дебелината на сантрачите е 0,12 м. Надлъжните такива са поставени 0,05 м навътре от лицето на фасадата, а това разстояние до него е попълнено с вертикално изправени тухли (обр. 1). Същите са с размери 0,20x0,10x0,05 м. Поставени са на тясната си страна, споени са с хоросан и оформят една червена ивица вътре в псевдоконструктивните ниши. По цялата дължина на фасадата минават тухлени редове, отстоящи един от друг на разстояние 0,55 м. Същите са оформени от по два реда тухли, по-

ставени на разстояние 0,05 м една от друга успоредно и до тях една вертикално изправена на тясната си страна. Арковидните части на псевдоконструктивните ниши също са оформени от тухли, поставени на дългата си тясна страна, а над тях са подчертани с тухли, поставени на късата си тясна страна.

В горната част на фасадите личи, както вече отбелязахме, едно доста сериозно преустройство. Градежът е изпълнен от разноформатни камъни, спойката е хоросанова със значителен примес на пясък, липсва добре оформена fuga, сантрачна система и декоративни тухлени редове. С този етап на преустройство свързваме и широко отворените по фасадата прозорци, зазиждането на някои от псевдоконструктивните ниши, разширяването на абсидния прозорец.

Изброените по-горе архитектурни дадености и нашите наблюдения доведоха до убеждението, че е наложително археологическо проучване на терените около църквата.⁹ В резултат на него бяха установени интересни резултати.

Височината на псевдоконструктивните ниши преди началото на разкопките бе 1,70—1,80 м. Изчерпвайки терена южно от църквата, установихме, че в оригиналния им вид те са високи 2,20 м. Под техния завършек следва цокъл с височина 0,70 м над основата (обр. 2). Установихме начина, по който е извършено изграждането на храма. В здравия терен (жълта глинеста пръст) е била изкопана траншея, в която са нахвърляни разноформатни камъни, обилно залети с хоросан. Над така оформената субструкция, която е по-широка с около 0,10 м от едната страна, е изградена суперструкцията от добре обработени камъни, тухли, хоросан и приложена сантрачна система. На строителното ниво на църквата бяха открити няколко фрагмента керамика, украсена с бяла ангоба, отнасяща се към края на XVI в.

В резултат на археологическото проучване на терена южно от църквата се разкриха основите на разрушена галерия. Широчината ѝ е 2,25 м, като разположението е съобразено с южната фасада — успоредно на нея по цялото протежение¹⁰ (обр. 3, 4). Оформлението е съобразено с даденостите на терена, в резултат на което се е наложило вкопаването на източния ѝ край в него. От северната страна зидът на галерията е двустъпален, като разликата в нивата е 0,40 м. Широчината му е 1,20 м. Оформената стъпаловидно каменна пейка се простира по цялата дължина на галерията с широчина 0,50 м.

По цялото протежение на зида, на интервал 2—2,10 м в средата на същия са били изградени осемстенни колонки с широчина 0,55 м. Успяхме да разкрием основите на десет от тях. Колонките са били изпълнени от едноформатни петогълни и правоъгълни тухли, обилно залети с хоросан (обр. 5).

В разрушените участъци от зида имашме възможност да установим използваната строителна техника. Първоначално е бил изграден зид от разноформатни камъни, обилно залети с хоросан, обхващащ от всички страни субструкцията на колонките. След това лицата на зида и конструктивно свързаната с него пейка са дооформени с добре обработени камъни. Зидът, който разкрихме, е в оригиналната си височина 0,80 м. От него нагоре са се извисявали тухлените колонки, предназначението на които най-вероятно е да носят откритата аркада на изградената южна галерия. При строителството ѝ е използван и дървен материал, съдейки по пласта въглени и обгорели железни гвозден и скоби. Този пласт покриваше подовото ниво на

галерията, което бе пастлапо с разномформатни каменни плочи¹¹. Стратиграфските наблюдения позволиха да се установи, че тази галерия и вероятно горната част на църквата са претърпели значително разрушение в края на XVIII—началото на XIX в.¹²

Въз основа на откритите от нас досега неизвестни архитектурни дадености, подемен археологически материал и интерпретация на някои исторически свидетелства, ще представим нашето виждане върху архитектурата и датата на църквата „Св. Атанас“.

Основание за досегашното ѝ датиране в последните десетилетия на XIV в. са псевдоконструктивните ниши по фасадите. Наистина това пластично решение бележи своя връх в средновековната българска архитектура в църквите от XIII—XIV в.¹³ Характерен за тази епоха е живописният стил, при който наред с декоративното оформление на фасадните плоскости, керамопластичната украса се разчита на контраста между двата строителни материала, различни по цвят и структура — и камъка, и тухлата. Такива материали са използвани и при разглеждания от нас паметник.

Според нас обаче датата на изграждане на паметника не може да бъде по-ранна от началото на XVII в. Аргументите в подкрепа на това наше предположение са следните:

1. Подемният археологически материал, открит на нивото на основите, има най-ранна дата — последната трета на XVI в.

2. Независимо че фасадите на църквата са третираны пластично, това не е ритъмът на псевдоконструктивните ниши, характерен за епохата на българското средновековие. Съотношението между ширина на ниша спрямо разстояние между две ниши е 1:2 в полза на второто, а това по-скоро е белег на една по-късна епоха.

3. Към по-късна дата на постройката сочи и видът на използваната сантрачна система, описана в предходните редове. Същата има аналогии с паметници, при които тя е използвана, и то в градежи, които със сигурност се отнасят към XVI—XVII в.¹⁴

4. Абсидната конха се осветява от прост единичен отвор (първоначалният е бил твърде тесен, впоследствие разширен), а това според Ст. Бояджиев е характерно за църквите, строени след XIV в.¹⁵

5. В североизточния ъгъл на църквата е оформена ниша, предназначена за умивалня на църковна утвар, водопроводът на която е вграден по време на строежа. Подобни вграждания не са засвидетелствувани в нито една църква от XIV в.¹⁶ Появата им се отнася към края на XVI в. в зависимост от развитието на обряда¹⁷.

6. Повдигането на олтарното пространство с цел да се акцентира иконостасът е белег, широко срещащ се при църквите от епохата на османското владичество.

7. Няма данни за средновековно селище от епохата на българското средновековие в близост и около църквата. Най-близкият средновековен обект от XII—XIV в. е крепостта Риховец, която отстои на около 5 км северозападно.¹⁸

8. По своите размери и площ (около 200 м²) църквата „Св. Атанас“ е аналогична с църквите в с. Арбанаси. Изграждането на последните се отнася към първите векове на османското владичество.

Същевременно трябва да отбележим, че освен формалните белези като размери и площ разглежданият от нас паметник има редица други сходства с църквите в с. Арбанаси. Става дума най-вече за широко разпространената практика да се пристрояват галерии към

вече съществуващи храмове. Такава е съществувала и по времето на столичния Търновград, но бележи своя връх в църквите в с. Арбанаси през XVII—XVIII в. Класически пример в това отношение е църквата „Рождество Христово“ в споменатото селище. Вторият строителен етап на тази църква се свързва с изграждането на притвор и параклис, обединени с Г-образна отворена галерия.¹⁹ Арките при последната стъпват върху колонки, както при галерията на църквата „Св. Атанас“, като разликата е само в използвания материал — при първата са каменни, при втората — тухлени. И при двете църкви от вътрешната страна на галерията са оформени пейки (в храма „Рождество Христово“ те са от двете страни). Вероятно пейката в галерията на църквата „Св. Атанас“ е била с дъсчена обшивка, както е при приведения ѝ аналог. Въпреки че в настоящата работа не сме си поставяли за задача да разглеждаме приемствеността във фасадните трактовки на църквите от периода на османското владичество и паметниците от XII—XIV в., ще маркираме нашето мнение по въпроса. Напълно подкрепяме мнението на Ст. Бояджиев, цитирано в началото на тази статия, че трябва да се подхожда селективно към всеки паметник, като се прави разлика между характерни и възпроизведени старинни архитектурни черти в новопостроени църкви. Архитектурното решение на църквата „Св. Атанас“ е пример в тази насока.

Тук ни се иска съвсем накратко да маркираме базата, върху която според нас се развива близостта в архитектурно-строителните решения на църквата „Св. Атанас“ и църквите в Арбанаси.

През третата четвърт на XV в. българско е само името на селището Рахова, но и с друго име — Великер, Сюлейман и Иса кьой, които са вероятно първите турски колонисти. Според документа селището е във владение на тимариотите Исхак, Хасан, Неби и Ферхад.²⁰ Важно е споменаването на селището с „друго име Рахова“, с което регистраторът уточнява, че мюсюлманското поселение е приемник на българското Рахова (несъмнено средновековното българско поселение около едноименната крепост). През 80-те години на XV в. в селището с име Раховиче живеят 29 мюсюлмански домакинства.²¹

За първи път българи се срещат в с. Раховица според документите едва през 1618 г.²² Наред с това се срещат няколко селища с името Раховиче — Мала, Средна и Голяма. По това време селото е част от вакъфа на Рустем паша заедно със селата Арбанаси, Лясковец и Долна Оряховица, смятало се е за едно от „арнабуд кариелери“, т. е. едно от албанските селища.²³ Очевидно през XVI в., за който няма документи, са станали събития, които са довели до появата на някои селища, до побългаряването им, до включването им в един вакъф.²⁴ С придобиването на вакъфски статут селищата получават редица привилегии. На вакъфското управление е обезпечен ненакърним фискален имунитет, което довежда до сравнително високо икономическо благосъстояние.²⁵ С тези условия, при които живеят 73 домакинства в Г. Оряховица (около 350—400 души), свързваме появата на една бихме казали репрезентативна за XVII в. постройка, каквато е църквата „Св. Атанас“. Тя е своеобразен материален израз на нарастващото самочувствие на жителите на едно селище, което постепенно се превръща в търговско-занаятчийски център.

Църквата „Св. Атанас“ представлява интерес и от гледна точка на градоустройството. След като в средата на XV в. е унищожена

крепостта Ряховец и българските поселения около нея, не може да се говори за приемственост в градоустройствен аспект. Новите селища на новите заселници се появяват на незаселени досега терени. Този факт има своето обяснение. Селището Раховица се създава според нас първоначално около църквата „Св. Атанас“, т. е. върху северния склон на Арбанашката планина. В случая се е изхождало от стремението на заселниците да бъдат в непосредствена близост до пътните комуникации до най-голямото селище Арбанаси и в непосредствена близост до Лясковец. В по-късен етап селището Раховица се е развило в северозападна посока или споменатите селища с това име (Горна, Средна, Мала) са се обединили. Косвено указание за това е ферманът за ремонт на църквата „Св. Никола“, която се намира в гореуказаната посока. Документът е от 1848 г. и в него се говори, че това е „старата гръцка църква“, която има нужда от ремонт.²⁶

Представените от нас бележки върху архитектурата и датата на църквата „Св. Атанас“, както и свързаните с нея въпроси на градоустройството отварят широк кръг въпроси, на които могат да отговорят бъдещите проучвания.

БЕЛЕЖКИ

¹ Бояджиев, Ст., Отличителни белези на българската църковна архитектура през XV—XVIII в., АТИ, 1987, 1, с. 29—41.

² Всеобщая история архитектуры. Т. 3, М., 1966, 77—86; Krautheimer, R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, London, etc., 1979, p. 299 sq.

³ Мавродиев, Н., Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи до края на XIV в., С., 1931, с. 103.

⁴ Цонев, Зв., История на град Горна Оряховица и околността му, В. Търново, 1932, с. 48; Константинов, Ил., В. Николов, Горна Оряховица, С., 1985, с. 19.

⁵ Въпросният некропол е бил много по-голям, но при съвременното строителство около църквата са унищожени голям брой гробове. Информацията получихме от сем. Николаеви.

⁶ На снимката, която Зв. Цонев е публикувал в горесцитираната „История на град Горна Оряховица...“, се вижда, че съвременната галерия вече съществува. Фотографията е направена преди издаването на книгата през 1932 г.

⁷ Мавродиев, Н., Цит. съч., с. 158.

⁸ Северната фасада е претърпяла значителни преустройства, нишите са зазидани, скрити под дебел пласт варова мазилка. Западната фасада също е труднодостъпна, защото галерията в тази част се използва като склад за дърва.

⁹ Археологическото проучване на църквата „Св. Атанас“, бе проведено под ръководството на и. с. И. Алексиев и автора на настоящата статия в продължение на два сезона — 1988—1989 г.

¹⁰ Не беше възможно да установим пълните размери на галерията, тъй като от западната страна е излязла циментова пътека, а от изток е западният ограден зид на един от гробовете от XIX в.

¹¹ Видът на подовата настилка установихме при два от сондажите в дълбочина, защото поради ограничените средства не бе възможно цялостното ѝ разкриване.

¹² Откритите при разкопките монети са от XVIII в., като най-късната емисия е от времето на султан Селим III (1761—1808), управлявал от 1789 г. до 29. V. 1807 г.

- 13 Чанева-Дечевска, Н. Църковна архитектура в България, С., 1988, с. 173—174.
- 14 Сведения на Л. Квинто, за които ѝ благодаря.
- 15 Бояджиев, Ст., Цит. съч., с. 38.
- 16 Пак там, с. 36.
- 17 Бояджиев, Ст., По въпроса за датировката на двете църкви в Бачковския манастир. — Родопски сборник, 1972, №3, с. 94.
- 18 Алексиев, П., Х. Вачев, Средновековната крепост Ряховец при Горна Оряховица, Известия на Историческия музей — В. Търново, т. VII.
- 19 Прашков, Л., Църквата „Рождество Христово“ в с. Арбанаси, С., 1979, с. 38—42.
- 20 Турски извори за българската история, т. 1, С., 1964, с. 21—60.
- 21 Цветкова, Б., Турски документи за статута на някои селища във Великотърновски окръг. Известия на Окръжния музей — В. Търново, Варна, 1966, с. 61—68.
- 22 Пак там.
- 23 Ихчиев, Д., Привилегиите на раята в земите, заведени на честитите градове Мека и Медина и документи върху тях, Минало, 1909, с. 142—147.
- 24 Мутафов, В., Етнодемографски, социален и стопански облик на Горна Оряховица XV—XVIII в. Известия на Исторически музей — В. Търново, т. VII.
- 25 Пак там.
- 26 Кокорков, Ив., Един османски документ за историята на църквата „Св. Никола“ в Горна Оряховица, Известия на Окръжния исторически музей — В. Търново, Варна, 1972, 5, с. 287—289.

NOTES ON THE DATING AND ARCHITECTURE OF „SAINT ATANASS“ CHURCH IN GORNA ORYAKHOVITSA

Hitko Vatchev

(résumé)

The current approach to examining and research of the Bulgarian ecclesiastical architecture has been found wrong. The main point is that taking into consideration the old architectural features, reproduced in the newly built churches, a number of XV—XVIII cc churches have been quite misleadingly referred and dated from the Second Bulgarian Kingdom (XII—XIV).

The object of excavation was „Saint Atanass“ church, in the town of Gorna Oryahovitsa, dated so far, by a number of archeologists from the late XIVth century. After a careful archeological excavation work and after an analysis of the architectural styl, it has been found out that the date of construction is to be referred to the early XVII century. The plastic paintings on the façades are actually a late reminiscence of the architectural style typical of XIII—XIV cc. The primary architectural design of the church was definately established; later extentions of the church are analogous to the churches in Arbanassi, especially with the

„Nativity“ church. The documents presented substantiate the propinquity in the architectural styles of the forementioned churches.

An attempt has been made to establish the role of „Saint Atanass“ church for the settlement. The proposed opinion is that the latter originated around the church.

ЗА НАИМЕНОВАНИЯТА В БЪЛГАРСКОТО ГРЪНЧАРСТВО

ЗЛАТКА ГЕНОВА

През последните три десетилетия изучаването на българската битова керамика постигна значителен напредък. Благодарение на усилията на няколко поколения изследвачи чувствително се промени нивото на научни знания за възникването и развитието на битовата керамика през столетията на ранното и зряло средновековие. Налице са и първите опити за установяване на характерните особености и исторически корени на късносредновековната керамика и нейните проекции върху продукцията на възрожденската епоха.

Досега са анализирани различни аспекти на българската керамика, които очертават в своята съвкупност многовековния ѝ исторически развой от VII—XIX в. по отношение на форми и украса, техника, технология и организация на производството. В една или друга степен е обърнато внимание на регионалните отлики на нейните производствени центрове, на взаимодействието между традицията и чуждите влияния на отделните етапи от нейното съществуване и развитие, на социалната реализация и промените, които настъпват в нея през прехода на българското общество от средновековието към новото време.

Сред широкия кръг от проблеми, които поставя българската битова керамика, единствено може би не е засегнат въпросът за наименованията на съставлящите я видове и използваните за производството им суровини, приспособления и съоръжения. Някои от тези наименования се споменават в етнографските проучвания за следосвобожденското ни грънчарство,¹ но от тях не е извлечена информация, която те дават за ролята на основните градивни елементи в развитието на битовата керамика, за богатата ѝ номенклатура и особености на формообразуването. В тази насока появилото се наскоро монографично изследване на В. Ковачева-Костадинова за занаятите от югозападните български земи представлява първия положителен опит, който бележи началото на бъдещите разработки на общобългарската занаятчийска традиция.²

Материалите за грънчарската лексика са извлечени от различни източници, които образуват две основни групи: източници на старобългарския материал и източници на съвременния диалектен материал. Към първата група се отнасят наименования, отразени в ста-

робългарски паметници от X—XI в. и обнародвани в предварителните трудове, посветени на старобългарското лексикално наследство.³ По-късни форми на старобългарските наименования на отделни керамични видове са установени върху археологически находки от столицата Търновград⁴.

Основен източник на диалектичната лексика са речниците на българския език, сред които многотомникът на Н. Геров,⁵ завършен от Т. Панчев,⁶ заема предно място. В него са събрани и изтъкувани голям брой наименования от народните говори в Македония, Южна и отчасти Северна България⁷ за периода от 1845—1895 год. Материали от съвременните териториални говори са включени в Български тълковен речник с оглед към народните говори⁸, в етимологичния речник на Ст. Младенов,⁹ в Български тълковен речник¹⁰ и в три-томния Български етимологичен речник.¹¹ Диалектни, разговорни и народни думи присъстват и в Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век.¹²

Съобразно с конкретната програма, по която е съставен „Българският диалектен атлас“,¹³ той съдържа само отделни наименования на керамични съдове и на изходната им суровина. Негово най-голямо преимущество са сведенията за географския ареал на разпространение на думите в съвременните граници на страната ни и отделните от нея райони на Цариградско и Босилеградско.

Етнографските проучвания, посветени на следосвобожденското ни грънчарство и неговите най-големи центрове в Северозападна България — Бусинци, Троян, Добрич, — съдържат най-много данни за специфичната грънчарска лексика.¹⁴ Хронологически те съвпадат с другите диалектни материали и принадлежат на най-късния пласт в грънчарските наименования, отложен през последните 100 години.

Събраните материали са ограничени не само в пространствено отношение, но и по време на битуване. Част от тях се отнасят към началния етап от развитието на българския език (IX—XI в.). Връзката им със съвременни наименования в диалектните говори фактически разширява горната граница на употреба на редица старобългарски думи, които продължават да се използват и сега в живата българска реч.¹⁵ Разработването на други аспекти на битовата керамика, в контекста на историческото развитие на българското общество, дава известна възможност да се намали огромният промеждутък от време между двата езикови пласта и се установи, макар и относително, появата на някои нови моменти в грънчарската лексика.

Издиреният материал образува две близки по обем групи, представени от наименованията на занаята и тези, които го практикуват, на изходните му суровини, производствени съоръжения и приспособления, от една страна, а от друга, на неговите производи и съставните им елементи. Съотношението между българските и чужди думи в тях не е еднакво. То отразява по своеобразен начин промените, които настъпват в техниката, технологията и формите на битовата керамика през продължителния ѝ исторически развой и особено в столетията на османското владичество.

В българските земи занаятът и неговите изпълнители повсеместно се означават с думите грънчар и грънчарство, свързани със старобългарското наименование на най-широко разпространения през ранното средновековие съд — грънъ. Срещат се и други термини с подобен, по-общ или конкретен смисъл, които подсказват за известна

специализация на производствените средища: црепнарь и црепнарьство, от стб. чрепъ — 'глинен съд'; стовничар и стовничарство,¹⁶ от грц. през стб. стамънъ; паничяръ и паничарство, от стб. паница; стракинар и стракинарство, от грц. през диал. страк — 'глич' и стракина — 'глазирана паница'.¹⁷ Прави впечатление отсъствието на турското наименование чюмлекчи — 'грънчар', което е регистрирано само в официалните османотурски документи, но не и в народните говори.

Сред наименованията, които се отнасят до техниката и технологията на грънчарското производство, българските думи са най-много. Те съставляват над 65% от термините, с които се означават изходните суровини на грънчарското производство, неговите основни съоръжения и инструменти. Установени са редица основни за сегашната българска територия названия и техни варианти или сложни наименования, повечето от които имат старобългарска основа и съответствия в другите славянски езици: глина, зѣмѣ, грънчарска зѣмля, жѣлта прѣст, ѣловица, кал, жилава кал, смолица и цѣрвѣнштица — 'глина'; бѣлилка, бѣило, бяла прѣст, бѣлопрѣстица, ѣловица — 'ангоба'; поллив — 'глазура'; малко кѣло — 'горен диск на грънчарското колело'; кѣло, стан, стѣпало — 'грънчарско колело'; кѣло, точило — 'долен диск на грънчарското колело'; пѣднужка, бѣазина, вретѣно, чеп, пѣдгѣзница, бод, рак — 'елементи на грънчарското колело'; пещ — 'грънчарска пещ'; кѣца и кѣдца — 'горна камера на пещта'; огнище — 'долна камера на пещта'; витло, вратло и устѣ — 'отвор на огнището'; дѣпки, дѣшници, комѣни — 'отвори в свода на пещта'; гийлик, кѣлник, трап — 'яма за отлежаване на глината'; рѣчница, рѣшница — 'мелница за стриване на пясъка и оловния окис'; рог, мѣшалка, лопѣтка, стѣргѣлка, шарѣчка, осѣм и усѣм, бучило и бочило — 'грънчарски инструменти'.

Турските наименования тук са значително по-малко (около 19%). Те имат различна степен на разпространение в отделните географски райони на страната ни и съотношение спрямо българските названия: сѣя — 'ангоба и глина'; тапанджѣ, текерлѣк, чарк — 'грънчарско колело'; тапанджѣ, тапѣнче — 'горен диск на колелото'; язлѣк — 'отвор на огнището'; фишѣци — 'отвори в свода на пещта'; псач — 'съд за горене на оловото'; чукѣр — 'яма за отлежаване на глината'; мѣшѣнки, кюртѣк, емзикѣлки — 'грънчарски инструменти'.

Само турски (чрез перс.) са единствено названията за свод на пещта — гивгѣри и кемѣри. Тяхното присъствие в късната грънчарска лексика вероятно е резултат от съществуващата прилика с куполните и сводови конструкции на представителните сгради и съоръжения в Османската империя (такъв е основният смисъл на тези термини), в чието строителство българите участват масово през целия период на робството.¹⁸

Съвсем малко са италианските (фѣрна, чрез ит. в тур. и бѣлг.) и гръцки (хѣма и ѣма — 'ангоба', пѣростийка — 'тринога') наименования. Наличието на последните може би е свързано с възприемане на сграфито украсата от Византия, а впоследствие и на конкретните приспособления за изпичане на производите ѝ.

При наименованията от втората група българските думи също са най-много (около 51%), но тяхното съотношение спрямо турските (около 30%) не е с толкова голяма разлика, както при названията, отнасящи се до техниката и технологията на грънчарското производство. И тук наличието на старобългарска лексика представлява най-съществената отлика на наименованията на глинени съдове и ос-

новните им елементи. Старобългарски съответствия в другите славянски езици са названията на съставните части на глинени съдове: гръло и гърло, устие, уста — 'устие'; дъно, дно, копито — 'дъно'; копито — 'столче'; ухъ, ушъ, увъ, уо — 'дръжка'. В диалектните говори са съхранени старобългарските названия за глинени съд (гърня, грънец, чреп, чиреп) и за всички керамични видове, установени в номенклатурата на битовата посуда: блюдо и блюдо, плоска — 'бъклица'; гърне, корито — 'овален гювеч';¹⁹ делва, латвик и латвица — 'делва'; паница, мйса — 'разлата паница'; светило, свещило, свещник, кърчаг — 'стомна'; гръня — 'кана'; чаша и чеша. Старобългарска е основата и на някои словообразователни разновидности, които не се откриват сред публикуваните речникови материали: калиница — 'блюдо, паница'; грѣбка — 'гърне'; точийнек — 'кана'; покал и пукъл — 'кана'; ръкатка, оватка, ушатка — 'ръкатка'; калица и каличка — 'стомна'.

Турските думи не са разпределени равномерно сред наименованията на керамичните видове. Най-малко са те при названията, с които се означава делва (кюп) и свещник (шамдан). Сравнително по-слабо е турското влияние и върху имената на отделните разновидности на бъклицата (кункума и юзя), паницата (саханче, чаркия), ръкатката (армага, чолмек) и гювеча, (гювеч, кюлдя — 'голям гювеч за съхраняване на хранителни продукти'). Най-много са турските думи за блюдо (мезе, сахан, чаркия, чиния), гърне (тенджер), гърне с похлупак, тестие, кюпе, чумлек), кана (барде и бардя, гаваз, шамандур), стомна (бардак и бардук, ибрик, мащрапа, оканик, оканйца, тестийа и тестие, дамаджана²⁰), чаша (бардак, бардук, кюпче, филджан, кадаф, ганга, мащреп).

И в тази група гръцките наименования са съвсем малко: ваганка и гаванка — 'панница'; каната — 'кана'; литря и панагон — 'бъклица'; стракона, стракина и сракина — 'глазирана паница', стомна, крондир (?) — 'сватбарска стомна'.

Приблизително същото е количеството на възприетите думи от романските и западногермански езици: пйто и пийто — 'блюдо', ит.; пахарка — 'дълбока паница', рум.; шюле, шюле и шюлец — 'бъклица, кана, стомна, чаша, чучур' нем.; чотура — 'бъклица', рум.; пинта — 'бъклица', фр.; англ.; карта и карда (непр. ф. на кварта) — 'бъклица', от лат. в англ., нем., ит., рус.

Приведените данни разкриват огромното богатство от регионални и общи за съвременната българска територия наименования, чието съдържание отразява практическата същност на грънчарското производство на отделните етапи от неговата реализация. Произходът на установените термини и формите им на битуване в днешните български говори разкриват изключителната жизненост на занаята в условията на чуждото владичество и сложните промени в етнодемографската характеристика на българската народност през XV—XIX в. В известна по-голяма степен лексикалният материал потвърждава изводите за ненарушената в резултат на османското завоевание приемственост в развитието на българската битова керамика.²¹ Наличието на чужди и особено на турски думи, както и техният относителен дял спрямо домашните илюстрира новите тенденции на развитие и промени в грънчарството, тяхната интензивност и продължителност на действие по отношение на техниката и технологията на производството и неговите изделия.

Характерът на термините разкрива присъщата за някои от тях

многозначност. В тях виждаме отразена практическата същност на дейността, означена по съответен начин, но и различни по своята принадлежност представи за обективизацията и в зависимост от конкретните условия. Идентичните названия за глина и ангоба и за повечето керамични видове, независимо от отликите във функционалното им приложение, представляват типичен пример за наблюдаваната смислова многозначност в грънчарската лексика. Съществуващата близост в конструкциите или в начина на действие е породила еднаквите наименования, използвани в строителната и грънчарска практика (гивгири и кемери), във въжарството, мутафчийството, тъкачеството и грънчарството (кôло, точило, стан, разбôй).

Регистрираните наименования на глинени съдове отразяват до голяма степен видовото и отчасти типологическо разнообразие на грънчарската продукция. С това те потвърждават изводите, направени въз основа на керамичния материал, за една от основните тенденции в развитието на българската керамика през XVI—XIX в.²² Същевременно те дават известна информация и за източниците на постигнатото разнообразие: за пренасянето на форми от един керамичен вид върху друг, което е стара практика, съпътстваща развоя на керамичната продукция още от XIII—XIV в. (кâнче, шюле, бардâк и бардûк, мастреп — 'чаша'; бардûк и шюле — 'кана'; кюпè — 'гърне'; висящо гърне 'ръкатка'); за заимстването на форми от турските медни съдове (сахан и сахâнче — 'блюдо'; ибрик — 'стомна'; котлè — 'ръкатка'; котленийца — 'чаша'; шандан — 'светилник') и от фаянса на Изник и Кютахия (чиния — 'блюдо'; филджан — 'чаша').²³ Непосредствената връзка между изделията от глина, метал или фаянс, при определящото влияние на чуждия прототип, се доказва и от анализа на споменатите керамични видове, чиито разновидности (подобните на чинии блюда, стомните с тясно гърло и извит чучур, малките, подобни на филджан, чаши и панички и светилниците с висока стойка) имат точни аналогии във фаянса и метала.

Наред с основното си предназначение домашните глинени съдове са изпълнявали още една функция — на мярка за вместимост. Това им назначение се доказва от наименованията на някои стомни (окâник, окâница, окâниче²⁴) и бъклицы (кâрта и кâрда,²⁵ пйнта,²⁶ литръ²⁷ и юзъ²⁸), които възпроизвеждат старинни мерни единици.

Освен тези регламентирани в търговските взаимоотношения мерки българите са ползвали и други твърде колебливи единици за отчитане на обем. В домашните писмени извори от XI—XIV в. нееднократно са отбелязани мерки, които се използват и сега в селския бит²⁹ — мѐра (стб.), къблъ (стб.) II кôбел, II кûtел, крîна (стб., вер. от лат.), лъжица (стб.).

Сред тях определено място изглежда са заемали и глинени съдове. Най-вероятно в този смисъл (със значение на глинен съд 'гърне, стомна, кана, делва') е употребена умалителната форма за крина в Супрасълския сборник (X в.).³⁰ През XVI в. в търговските закони за българските градове сред разтегливите и не съвсем точни единици за измерване на облагаемото количество стоки се споменава и гърнето (като мярка за кисело мляко).³¹ Приблизително по същото време сред керамичните изделия започват да се наблюдават признаци на сближаване на техните метрични показатели, с което вероятно е търсена възможност за създаване на определени, макар и в известна степен условни, мерки за вместимост. Тази трайна тенденция в

развитнето на българската керамика от нейния занаятчийски етап на съществуване намира своя завършен израз в следосвобожденските произведения на троянските и добричките грнчари, известни като „съл“, „двойка“ (1/2 от съл), „тройка“ (1/3 от съл) и „съл“, „две в съл“, „три в съл“.³²

БЕЛЕЖКИ

¹ Маринов, Д. Избрани произведения, II. Етнографическо (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско). Фототипно издание. С., 1984, с. 814 и 826—827; Е. Петева. Керамични форми и орнаменти в България. ИНЕМ, XII, 1936, с. 46; В. Стояков. Из народната култура на с. Бусинци. Трънско. ИНЕМ, XII, 1936, с. 138—140; П. Хаджиев. Грънчарството в Троянско. Принос към проучването му в града Троян и околните села. С., 1954; Г. Бакърджиев. Бусинската керамика. С., б. д.; Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1974, с. 423—429; П. Пунтев. Грънчарството в Берковица и края на XIX и първата половина на XX в. ИЕИМ, XVI, 1974, с. 287—301; М. Господинова. Специфика на грнчарското производство в Толбухин и окръга през втората половина на XIX в. до 70-те години на XX в. ИОИМ и БИД — Толбухин, 1, 1973, с. 66—80.

² Ковачева-Костадинова, В. Занаяти в югозападните български земи XV—XIX век. Принос в историческата етнография и терминология на общобългарската занаятчийска традиция. С., 1991.

³ Стоянов, Ст., М. Янакиева. Старобългарски език. Текстове и речник. С., 1972; Старобългарски речник. Встъпителен том. С., 1984.

⁴ Алексиев, П. За грамотността на населението в Търново. В: Средновековният български град. С., 1980, с. 206 и 209.

⁵ Геров, Н. Речник на българския език. Фототипно издание. С., ч. I, 1975; ч. II, 1976; ч. III, 1977; ч. IV, 1977; ч. V, 1978.

⁶ Панчев, Т. Речник на българския език. Допълнение към речника на Н. Геров. Фототипно издание, ч. VI. С., 1978.

⁷ Пак там, с. 635; Машалова-Начева, Е. Принос към изследване изворите на речника на Н. Геров. ИИБЕ, XIV, 1967, с. 103—238.

⁸ Младенов, Ст. и А. А. Балан. Български тълковен речник с оглед към народните говори, I (А—К). С., 1927—1951.

¹⁰ Български тълковен речник. 3-изд. С., 1973.

¹¹ Български етимологичен речник. С., I, 1971; II, 1979; III, 1986.

¹² Речник на редни, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., 1974.

¹³ Български диалектен атлас. С., I. Югоизточна България, 1964; II. Северозточна България, 1966; III. Югозападна България, 1975; IV. Северозпадна България, 1981; Северозападни български говори в Царибродско и Босилеградско, 1986.

¹⁴ Вж. бел. 1.

¹⁵ Мъжлечева, М. Речник на старобългарските думи в днешните български говори. С., 1990.

¹⁶ Регистрирано в Елховско, вж.: Вакарелски, Хр. Пос. съч., с. 427.

¹⁷ Регистрирано в Родопите и Елховско, вж.: Машалова-Начева, Е. Пос. съч., с. 183; Вакарелски, Хр. Пос. съч., с. 427.

¹⁸ Тулешков, Н. Български строители центрове XV—XIX век. Векове, 1987, кн. 2, с. 15—28; Пътница и пътни съоръжения в централните части на Балканския полуостров през късното средновековие. — Векове, 1988, кн. 6, с. 23—34.

¹⁹ Регистрирано в Бусинци, вж.: Бакърджиев, Г. Пос. съч., с. 23 и 32.

²⁰ Регистрирано в Добричка, вж.: Господинова, М. Пос. съч., с. 71.

²¹ Станчева, М. Съхраняване и развитие на българските традиции в керамичното производство през XV—XVII век. В: Доклади, 7. България през XV—XIX век. Втори международен конгрес по българистика, София, 23 май—3 юни 1986 г. С., 1989, с. 93—99.

²² Станчева, М. Художествени качества на българската керамика от епохата XV—XVII в. В: Традиция и нови черти в българското изкуство. С., 1976, с. 92 и 96; В. Василчина, Еволюция на грънчарското художествено производство след Освобождението. Изкуство, 1988, кн. 4, с. 2 и сл.

²³ Станчева, М. Средновековна сграфито керамика от София. В: Сердика, I. С., 1964, с. 182—183.

²⁴ От старинното арабско *ока* = 1282—1283 г. и 'съд с вместимост 1 *ока*'.

²⁵ Единица за обем на течност и съд с такъв обем (около 1 л, в Англия = 1,14 л). От латинското *quarta* 'четвъртина', в немски, италиански, английски и руски. В приходната част на „Сметководната книга на Антониус Барбернус...“ (1366—1367 г.) *квартата* се споменава като тегловна и парична единица, вж.: Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България, т. 2. С., 1978, с. 264—268.

²⁶ Старинна мярка за обем на течности. В Англия *paint* = 0,57 л, във Франция *pinle* = 0,93 л. В българската лексика появата на тази дума вероятно трябва да се търси след началото на XVIII в., когато нашите земи стават обект на усилената търговска експанзия на Англия и Франция, вж.: История на България, т. V. Българско възраждане XVIII—средата на XIX в. С., 1985, с. 68—74, 269—278.

²⁷ Съд за течност с вместимост 100 драма. От латинското *libra*, през гръцкото *litra*. Употребата на либрата като парична и преди всичко като тегловна единица у нас е регистрирана в документи от X, XIV и XVII в., вж.: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България, т. 1. С., 1978, с. 136; Христоматия по история на България, т. 2, с. 265—268; Цв. Георгиева, Д. Цанев. Христоматия по история на България, т. 3. С., 1982, с. 109—111.

²⁸ От турското *jüz* '100 драма, 1/4 от *ока*'.

²⁹ Вакарелски, Хр. Пос. съч., с. 479.

³⁰ Български етимологичен речник, т. III, с. 13.

³¹ Цветкова, Б. Проучвания на градското стопанство през XV—XVI в. С., 1972, с. 25—34.

³² Хаджиев, П. Пос. съч., с. 51; М. Господинова. Пос. съч., с. 74, бел. 50.

ABOUT THE NAMES IN THE BULGARIAN POTTERY-MAKING

Zlatka Ghenova

(résumé)

The present paper is the first one to attempt analysing the pottery vocabulary, examples being taken out from Old Bulgarian and dialectal sources.

The material collected falls into two, equally big, groups, represented by the names of the craft and the craftsmen, of the starting sources, of the equipment, of its devices and instruments on the one hand, and of its components and elements on the other. The proportion between Bulgra-

rian and loan-words in the 2 groups, is not the same, though local names prevail, a number of them with Old Bulgarian bases having counterparts in the other Slavonic languages. Turkish loan-words are to be clearly felt among the names of pots, unlike to be met among words denoting the technique and know-how of the pottery production. Few words were adopted from Greek, the Romance languages and the West-Germanic languages.

The pottery vocabulary reveals the exceptional vitality of the craft while under foreign domination and in times of complex changes in the ethnodemographic characteristics of the Bulgarian people during XV—XIX cc. This presents an indirect proof about the continuity of the craft after the Ottoman invasion.

The pottery vocabulary is indicative of the diversity in kinds and in types of everyday pottery as well as of the sources: transfer of forms from one ceramic vessel to another; borrowing of forms from the Turkish copper vessels and of the delft ware from Iznik and Kutahia.

Some of the names, connected with the old measurements, in current usage before the Liberation, point at one other function of the pottery — namely — being used as measures of capacity.

ТРАДИЦИОННА НАРОДНА КЕРАМИКА (XIX—XX ВЕК) ОТ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ВАСИЛ МУТАФОВ

Колекцията от традиционна народна керамика във фонда на Великотърновския музей започва да се комплектува след 1965 г. чрез теренна събирателска работа, етнографски експедиции, дарения и случайни постъпления. Тя дава възможност да се класифицират основните форми, битували сред населението през XIX и до средата на XX век.

Керамичното производство във Великотърновския край е известно като грънчарство. През XIX век основните грънчарски центрове са Габрово, Елена и Килифарево, но и в други градове и села е имало отделни майстори, обслужващи местното население. В гр. Габрово са съществували две махали — Горни грънчери и Долни грънчери, в които работели 40—45 майстори, а такива е имало и в селата Гачовци, Вуевци, Киевци и др.¹ Преди Освобождението в гр. Елена е имало около 25 работилници, а грънчари работели и в селата Разпоповци и Беброво². В с. Килифарево грънчарството е основен поминък за мнозина от жителите му³. Със своето производство грънчарите от тези основни центрове задоволявали нуждите не само на местните жители и тези от прилежащите села. Много от тях, наречени кърджии, предлагали своята стока из целия Великотърновски край и особено на традиционните селски и градски панаири.

Традициите на възрожденското грънчарско производство в тези центрове се запазва до към Първата световна война. Масово в бита на населението от Великотърновско започва използването на троянска керамика. Стилът ѝ на декорация, макар и не достатъчно умело, започва да се възпроизвежда и от местните грънчари. В същото време масовият внос на метални, стъклени и порцеланови съдове ограничава местното грънчарско производство. Към 30-те—40-те години на XX век са регистрирани 17 грънчари в Габрово, 6 — в Еленско, 8 — в Килифарево и по 1 в селата Златарица, Стеврек, Изгрев и гр. В. Търново⁴.

С настоящото съобщение си поставяме за цел да направим класификация на колекцията от традиционна народна керамика по функционално предназначение и типологична характеристика, която да

даде възможност за проследяване на развитието на отделните форми или поне да фиксира в определена мяра разнообразието им доколкото присъствуват в колекцията.

По своето функционално предназначение колекцията може да се раздели на четири групи:

I. **Кухненска керамика.** Тук се групират съдове за съхранение и приготвяне на храна и течности. В много случаи названията на съдовете показват конкретното им приложение: бобено гърне, гювеч, масленик, квасник, оцетник, буркан за сладко, делва за трушия, жетварска стомна, цедилка и др.

II. **Трапезна керамика.** Тук се групират съдове, предназначени за сервиране на храна и течности. Това са блюда, чинии, паници, кани, чаши, шишета, крондири, тончета и др.

III. **Обредна керамика.** Тук се групират съдове, които в много отношения повтарят формите и функциите на кухненската или трапезна керамика, но по своята декорация и ограничено около определени обичаи, обреди и игри използване могат да се обособят в самостоятелна група. Това са сватбени стомни, крондири, кани, бъклич, кадилници, музикални инструменти, детски играчки.

IV. **Производствено-техническа керамика.** Тук се групират съдове и предмети с производствено-техническо предназначение: кюнци, капаци, тръби, кахли, поилки, свещници, кюлове, ракшени казани и дули, поти за топене на метал, катраници и др.

Приложените илюстрации на основните функционални групи дават възможност да се проследи разнообразието на керамиката, битувала във Великотърновско през XIX и до средата на XX век.

Що се отнася до формите на керамичните съдове от нашата колекция, трябва да отбележим, че още за XIX век е характерна една категорична стандартизация, валидна за цялата страна. Независимо от някои опити да се утвърдят понятия като трънска, бусинска, троянска, берковска и т. н. керамика през XIX век в българските земи се произвеждат и битуват строго определени форми, а за декорация се използват едни и същи техники. Нещо повече, тези форми са характерни и за други балкански страни — преди всичко Сърбия⁵. В това ни убеждават съхраняваните в музейните фондове материали и публикациите за грънчарското производство от различни краища на страната. Доколкото може и трябва да се говори за локално многообразие, то трябва да се търси в някои елементи на технологията, терминологията, в прецизността на изработка, декорация и др.⁶. Определено основание за съществуване има само понятието *троянска шарка*, доколкото нейното създаване и усъвършенстване, а и разпространение у нас е свързано с троянските грънчари.

В нашата колекция най-значително място заемат чиниите и паниците. Общото им народно название е *съдини*, *съдинки*, като за паниците се използват още *купа*, *купичка*. Разграничителен белег между тях е разлатостта. Разликата в диаметъра на дъното и отвора при чиниите е значително по-голяма от тая при паниците. Наред с това паниците са значително по-дълбоки. При чиниите без столче (табл. I — 1, 2, 3) стените са оформени косо или с полка извивка, като при № 3 преминава в хоризонтална периферия. В някои случаи тази периферия е вълнообразно извита. Варианти на тези основни форми са чиниите със столчета (табл. I — 4, 5).

Паниците независимо от дълбочината им са четири типа (табл.

1 — 6, 7, 8, 9). Паници без столче с леко извити стени — № 6, същите със столче — № 8, със скосени стени, без столче и нисък отвесно оформен ръб — № 7, със столче, леко извити стени и отвесен ръб — № 9.

Гювечите от табл. I — 10, 11, 12 могат да се разглеждат като произлезли от паниците, тъй като в основни линии повтарят или са твърде близки до тяхната форма. И трите типа са с капаци, които плътно затварят съда. Дръжките им са прилепени, без да се оформят като уши. Стените на гювечите са със значително по-дебели стени.

Гърнетата са три основни типа — без дръжки, с една дръжка и с две дръжки (табл. II — 1—6). При гърнетата без дръжки се разграничават два варианта — с тясно и широко гърло. На същата база се разграничават и три варианта на гърнетата с две дръжки — № 4, 5, 6.

Гювечите, наричани и тенджерки, от табл. II — 7—12 са шест типа и в един случай могат да се разглеждат като произлезли от гърнетата (№ 7 и 8), а останалите са оформени под влияние на медните съдове — сахани, тенджери, котлета (№ 9—12). Макар тези форми да са устойчиви, дръжките им не се поддават на определен порядък. Един и същи съдове се срещат с дръжки и без дръжки, с прилепени или с оформени като уши дръжки.

Армагите от табл. III — 1 и 2 също могат да се разглеждат като произлезли от гърнетата. При първия тип стените са извити плавно, докато при втория извивката е значително скосена до оформяне на ръб. Подобно оформяне имат и ръкатките (наричани и котлета) — № 3. От ръба на устието излизат две уши с отвор за промушване на връв или тел за носене.

Делвите са три основни типа с прилепени или оформени като уши дръжки — табл. III — 8, 9, 10. Разграничителен белег при тях е оформянето на стените. При първия тип най-издутата част е симетрично разположена по височина, при втория тя е изнесена над средата, а при третия тип стените са отвесни. Тук вариантите са значително по-много и могат да се разграничат по ширината на гърлото, по формата и начина на закрепване на дръжките.

Кюповете са най-значителни по обем — табл. III — 11, 12. Те са два типа. Извивката на първия е равномерна, докато вторият има приблизително яйцевидна форма с острата част надолу. Вариантите при кюповете се разграничават на базата на ширината на устието и дълното.

Бурканите от табл. III — 4, 5, 6, 7 по своята форма наподобяват както гърнетата, така и делвите и кюповете. Тъй като са по-късно явление, при тях до стандартизация на формите не се е достигнало и разнообразието им е изключително голямо.

Каните от табл. IV — 1—11 са изключително разнообразни, което е продиктувано от новопоявилите се форми от началото на XX век под влияние на вносното порцеланово производство. Като устойчиви форми могат да се разглеждат съдовете от № 1 до 6. Те са продължение на древното ойнохое и се срещат в различни размери. Вторите — от № 7 до 11 — се появяват през XX век и са изработвани на калъп с разнообразна декорация.

Обикновените стомни в колекцията — табл. V — се срещат в пет основни типа, разграничени на базата на формата на гърлото, размера му и оформянето на стените. № 1, 2, 3 се различават по оформянето на шийката и гърлото, № 4 е с вдлъбнати по височина на сте-

ните, поради което се нарича „динка“, № 5 е с широк отвор на гърлото, докато всички останали са с тесен отвор.

Обредните стомни — табл. V, № 6—11 — се разграничават на базата на оформянето на гърлото и шийката, наличието на столче, броя на дръжките. Тези стомни се наричат дяволски или шейтанки, защото се пълнят от дъното, а водата изтича не през гърлото или цифките, а от друг страничен отвор.

Крондирите също се отнасят към обредните съдове — табл. VI, № 8—12. При тях могат да се разграничат пет типа на базата на ширината на устието, наличието или не на столче.

Бъклиците от табл. VI, № 1—6 са обредни съдове, № 1, 2 е най-стар тип, който е сплескан от едната страна, докато всички останали са двойно изпъкнали, № 3, 4, 5 могат да се разглеждат като самостоятелен тип, независимо че има белези за разграничаването им. Самостоятелен тип е № 6 с форма на кравай и с цифка в долния край.

Всички останали съдове от кухненската, трапезна, обредна и техническа керамика могат да се разглеждат като самостоятелни типове, тъй като различията при тях са не на базата на формообразуващи белези, а на допълнителни елементи.

Така направената характеристика, приложените табла и илюстрации отразяват във възможната пълнота колекцията от традиционна народна керамика във фонда на Великотърновския музей, но в никой случай керамиката, битувала сред населението през XIX—XX век. Затова функционалната и типологична характеристики трябва да се приемат условно.

БЕЛЕЖКИ

¹ Цончев, П., Из стопанското минало на град Габрово, с. 113—123.

² Еленски сборник, С., 1968, с. 27, 127, 136.

³ Михайлов, Г., Килифарево, С., 1870, с. 74.

⁴ Избирателни списъци за съответните селища от 1936 г.

⁵ Милосавлевич, М., Развој грнчарског заната и израда глинеог посеба на подгруч у северног Баната; Персида Томић, Типолошко терминологичка класификација збирке народног грнчарства, ГЕМ у Београду, 1976 г.

⁶ Стоилков, Б., Из народната култура на с. Бусинци, Трънско, ИЕИМ, 1936, с. 131—147; П. Пунтев, Грънчарството в Берковско в края на XIX и първата половина на XX век, ИЕИМ, кн. XVI, 1974, с. 283—311; Р. Петева, Керамични форми и орнаменти в България, ИЕМ, 1936, с. 45—62; Г. Бакърджиев, Керамиката в България, С., 1956 и Бусинска керамика, С., 1968; П. Хаджиев, Троянска керамика, С., 1954; М. Господинова, Специфика на грнчарското производство в Толбухински окръг през втората половина на XIX век до 70-те години на XX век, ИОИМ — гр. Толбухин, т. I, 1973 г., с. 59—88.

TRADITIONAL POPULAR CERAMICS XIX—XX CC

Vassil Moutafov

(résumé)

A traditional popular ceramics collection is being reviewed in this article, the ceramics being from XIX—XX cc and available at the depositories of the District Historical Museum in Velico Turnovo. Attention has been given to the ceramics production centres of: Gabrovo, Elena, Kilifarevo, Turnovo and the villages near Troyan.

The traditional ceramics has been divided into the following types: kitchen ceramics, tableware, ritual ceramics and technical ceramics; and later on the development of the basic ceramic forms have been traced — namely of bowls, plates, pots, baking dishes, jars, jugs.

There is a catalogue as a supplement, illustrating the summaries and the conclusions, containing alongside information about the form, origin and decorating technique.

ИЗ ПРОТОКОЛНАТА КНИГА НА ДРУЖЕСТВОТО „ДОМ ЗА ИЗКУСТВО И ПРОСВЕТА“ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО (1932—1944 Г.)

Протоколната книга на „Дом за изкуство и просвета“ е подарена от „Братя Ноеви“ — В. Търново (печатарска фирма) на 10 ноември 1933 г. с пожелание за успех на дружеството. Съдържа 100 листа, прошнурована и прономерована, подпечатана с печата на дружеството, подписана от председателя Недялко Каранешев и секретаря Филип Македонски. Протоколите заемат 56 листа от книгата. Първите протоколи са записани по-късно, и то два пъти от различни лица (2 души), и имат известни различия с изключение на протокол № 1 от 15 ноември 1932 г. От 1934 г. за всяка поредна година протоколите започват от № 1.

Протоколната книга е съхранявана в семейство Каранешеви. Предадена е на Историческия музей — В. Търново през 1991 г. от Екатерина Каранешева заедно с други дарения във връзка с уредената изложба на Недялко и Ангел Каранешеви. Инвентирана е в основния документален фонд на отдел „Нова история“ под № 269.

* * *

Протокол № 1, л. 2—4

Днес 15 ноември 1932 г. се основа дружество в гр. В. Търново под название „Дом за изкуство и просвета“.

Дружеството има за цел да сплоти учените, писателите, художниците, скулпторите, музикантите, инженерите, археолозите и журналистите в гр. В. Търново и окръга. Да действа в самия окръг за вдълбочаване на народното самосъзнание и за правилното насочване на творческите народни сили. Изнамерване, откриване, запазване на националните български изкуства и тяхното проагитиране между народа. Да действа в самия гр. В. Търново за духовното му и културно повдигане, а също и на окръга. . .

Протокол № 2, л. 4—5

Днес 31 декември 1932 г. подписаните писатели, художници, журналисти и от други професии лица от гр. В. Търново, събрани в общо

заседание в дома на художника Н. Каранешев и след размяна на мисли за туряне основите на един дом за изкуство и просвета (сдружение) на писатели, художници и други в града ни и окръга.

Реша се:

Да се основе дружество в гр. В. Търново и окръга, което има за цел повдигане културното развитие и прогреса на гражданите в града и в околността чрез разпространение на знанието от изкуството, науката и художеството, като това сдружение се наименова „Дом за изкуство и просвета“, което да има свой печат под название същото.

След дебати се пристъпи към приемане на проектоустава, който се одобри от събранието и който да се напечата в 300 екземпляра в печатницата на Ефрем поп Христов в града. Три екземпляра да се изпратят в Министерството на народното просвещение и Вътрешните дела на утвърждение.

После събранието пристъпи към избор на настоятелство, което да ръководи дружествените дела, а за такова се избраха:

Председател Недялко Каранешев, подпредседател Ангел Каранешев, секретар Радко Радославов, каснер Никола Кънев, съветници Сава Събев, Никола Константинов, Александър Пенчев, Асен Христов, Звезделин Цонев и арх. Карасимеонов.

Протокол № 3, л. 8—12

Днес на 16 юли 1933 г. долуподписаните членове на дружеството „Дом за изкуство и просвета“ се събрахме в общо събрание в с. Арбанаси, в историческата старинна „Царска къща“, за да разменим мисли съгласно новоутвърдения устав от Министерството на народното просвещение с № 23999 от 25 юни 1933 г. и № 7801 от 22 юни 1933 г. на Министерството на вътрешните работи и народното здраве...

Реша се:

1. Да се направи още днес една историческа обиколка до всичките места, църкви, манастири и старинни къщи, които имат историческо значение за изучаване историята на народа ни. 2. Да се посетят обезателно по-забележителните стари къщи, които са вече на изчезване и които крият в себе си паметници от нашето средновековие, зографско и резбарско изкуство, както и архитектурни елементи, а за тази цел трябва да се направят фотографски или художествени скици, както и всеки от членовете да прояви в това отношение деятелност според призванието и специалността си. 3. Да се посетят двата манастира „Св. Никола“ и „Св. Богородица“, които крият в своите тъмни килии и олтари иконостаси, резби, иконописство и архиви от историята на нашето политическо и духовно събуждане, като се направят снимки и проучвания. 4. Да се отдели една от стаите на историческата „Царска къща“ за етнографически музей и се украсява постепенно с исторически картини... 5. Всички предмети, намерени в с. Арбанаси, от археологично, историческо значение, както и такива от етнографско значение да се съхраняват в една от стаите на „Царската къща“ като материал за специалисти — учени, които биха се вдъхновили за написването на някакви творби. 6. Да се поиска чрез Окръжния училищен инспектор с Окръжно да задължи учителите в окръга каквито предмети етнографски събират, да ги изпратят за „Дома за изкуство и просвета“, за да се запазят... Окръжният учи-

лишен инспектор да задължи настойчиво учителите да напишат история на селищата си във В. Търновски пълен с истории и легенди окръг, които са почти на изчезване... 7. Да се провъзгласят г-н Гарнизонния началник полк. Радев и полк. Пеев за почетни членове на дружеството ни. 8. Да се покани Н. В. Преосвященство В. Търновския митрополит Г. Г. Филип за почетен член на дружеството ни... Г-н Хараламби Буров направи с апарата си редица снимки от историческите арбанашки къщи и църкви, които ще подари за „Царската къща“... Всички членове посетиха ученическата колония по покана на члена на дружеството г-н И. Кулелиев... Членът на дружеството Йордан Стоянов изпя народни песни...

Протокол № 4, л. 12—13

Днес 29 септември 1933 г. настоятелството на дружеството „Дом за изкуство и просвета“ в гр. В. Търново, събрани на заседание в помещението на народната библиотека, досежно въпроса за увековечаване паметта на бореца за нашето политическо и духовно събуждане в родния му град В. Търново Петко Рачо Славейков, будител, поет, общественик, намери, че В. Търново и гражданите му най-добре ще дадат израз на признателност към тоя велик гражданин, ако пред рождения му дом, гдето е виждал божия свят и го е целунало слънцето на българския хоризонт, се въздигне неговия бюст за пример на бъдещото подрастващо поколение и за всички ония, които търсят чрез родното ни изкуство да възкресят неговия образ.

По повод горното, чрез размяна на мисли се реши, че за да може да се осъществи това благородно начинание да се подири подкрепата на г-на Министъра на народната просвета, като се помоли да ходатайства пред ректора на Българската художествена академия, да се изготви от Скулпторния отдел на същата академия бюст на Петко Рачо Славейков от материал камък или бронз и безвъзмездно се предаде на нашето дружество да го постави на мястото с подобаваща тържественост. За турне в действие на тоя план се избра комитет за издигане бюст на П. Р. Славейков в състав: художници Н. Караншев и Д. Багрилов, арх. Карасимеонов, директора на Народната библиотека в гр. В. Търново г. Крушев и учителя по литература г-н Никола Кънев, които да действуват в духа на настоящия протокол...

Протокол № 1, л. 15—22

Днес на 27 януари 1934 г. съгласно чл. 9 от устава на дружеството „Дом за изкуство и просвета“ и по покана на настоятелството на същото се събраха членовете в помещението на Народната библиотека на годишно събрание, за да изслушат отчет за дейността на дружеството за 1932—1933 г., както и за насоките, които трябва да се поставят за постигане на целта и задачите му.

Между другото в отчета се изтъкна обстоятелството при какви условия и какви трудности е трябвало дружеството по пътя на своето развитие да преодолее, като се има още предвид апатията на обществото по тоя род културни сдружения и днешната бушуваща финансова криза, която не малко дава своето отражение. „Дом за изкуство

и просвета“ е не само име, а е програма и знаме. Нашето дружество е съзнание, че за възраждането на едно общество не могат да се възлагат надежди нито само на времето, нито само на бавните процеси и на историческото развитие, но възраждането с тласък — движение все напред! А солидарността между членовете трябва да бъде укрепена, кристализирана и впрегната в работа за създаването на наше обществено благосъстояние, за издигането на българската материална и духовна култура...

По-нататък в отчета се отбелязва държаните реферати от чужди и наши лектори с научно, религиозно и нравствено гледище, при една препълнена аудитория в читалищния салон „Надежда“ и друг път в салона на Девическата гимназия. Също се подчерта за активното участие на някои от дружествените членове Р. Радославов, Зв. Цонев, Н. Каранешев, А. Каранешев като сътрудници със свои статии, също в редактирането на издадения специален брой за В. Търново под надслов „Вестник на вестниците“, а така също неговото финансиране.

Отбеляза се в събранието факта, че една будна и съзнателна интелигенция винаги трябва да бъде на своя пост. Тя не забравя своите задължения. Тя не чака да ѝ бъдат напомняни, а ги изпълнява по свой почин и с дълбоко съзнание за изпълнен обществен дълг...

... Събранието прие за членове: Петър Мавродиев от Г. Оряховица, Ст. Желев от Лясковец, учител, А. Качамаков от Америка, скулптор, Михаил Илиев, френски кореспондент в Трявна, Енчо Кожухаров, учител в Г. Оряховица, Ст. Георгиев, учител в Г. Оряховица, д-р Хр. Зенгинов, Димо С. Минев, писател от Варна, д-р Едуард Тейниш, професор от Прага, Иван Д. Ванев, Борис Стоименов от София, Отто Нойдорф Мюлер, кореспондент, Райна Савова, учителка в Горнооряховската гимназия, Иван Стратев от Лясковец, бивш директор, Христо Войводов, чиновник в Търновската община, Н. Стателов, аптекар от Варна...

... Н. Стратев говори обширно върху значението на такива културни институти... Той начерта една програмна дейност на дружеството като се почне с издаването на едно списание художествено, което за да бъде четено, да застъпва всички клонове от научните и обществени познания... Не само София може да има духовен живот, но и провинцията може да стори това, и даже в по-голям мащаб. Ние сме научени по една традиция след Освобождението ни да очакваме и даваме инициатива само от столицата, а това е един погрешен път и принцип.

Ал. Попов се изказа по същия въпрос, като добави да се предвиди, че един член от друго дружество, може да бъде член и на нашето, без да уврежда с това интересите му...

Протокол, л. 22—23

Днес 16 март 1934 г. в 4 часа след обед се състоя събрание на „Дом за изкуство и просвета“. На събранието беше поканен писателя Антон Страшимиров, с когото дружествените членове размениха мисли относно дейността на дружеството... Размениха се мисли по спомени от живота на Стамболов, Г-н Крушев, директора на Народната библиотека, запозна г-н Страшимиров с нови данни за вуйката

на Стамболов, който портрет бил нарисуван с маслени бои от стария художник Павлович. Г-н Страшимиров остана 2—3 дни в града да разпита стари хора, познаващи живота на Стамболов...

Протокол № 1, л. 24—27

Днес 28 февруари 1936 г. се състоя годишното събрание на „Дом за изкуство и просвета“ в Народната библиотека.

... У нас трябва да се явят хора меценати и със замах на истински художник да подкрепят инициативата за издигане на В. Търново. Задачата ни е да се създаде голяма художествена галерия и зала за излагане на картините на приходящи наши и чужди художници. Отделните личности и народите живеят смислено само когато дават храна здрава и спасителна на своята душа... Облагородяването, изкореняването на човешкото его, източник на световните злини е възможно само със силата на изкуството, разбрано в неговата ширина, дълбочина и чистота. Храм на тъй разбраното изкуство ще бъде бъдещата национална художествена галерия в царствения град Велико Търново...

... Избраха следните лица за настоятелство: Недялко Каранешев — председател, Ангел Каранешев — подпредседател, Стоян Василев — секретар, д-р Игнатов — касиер, съветници — Сава Събев, Филип Македонски, Петър Балтов, Пенчо Крушев и Контролна комисия: Д. Ралевски, Ал. Пенчев и Янко Русинов...

Протокол № 2, л. 27

Днес 4 март 1936 г. управителният съвет... има заседание при следния дневен ред: Отговор на писмото на В. Търновската община във връзка със създаване постоянна художествена галерия във В. Търново.

След като размениха мисли членовете на настоятелството... искат да се отпусне един от дюкяните на общината, който дружеството „Дом за изкуство и просвета“ да ремонтира и приспособи за своите нужди...

Протокол № 3, л. 27—28

На 7 септември, 1936 г. представителите на „Дом за изкуство и просвета“ в гр. В. Търново Ангел Каранешев, Стоян Василев, П. Крушев и Карасимеонов се явиха на гарата и посрещнаха групата студенти и професори-художници от Полша.

Подпредседателят на дружеството г-н Ангел Каранешев ги приветства с топли и сърдечни думи, като поднесе букет на госпожа проф. Бартоломейчик. След това от гарата гостите бяха отправени с файтони за града.

Гостите прекараха 20 дена в града, където рисуваха... По молба на дружеството на гостите се устрои обяд в Преображенския манастир, където те прекараха един ден.

Полските художници направили над 1000 скици, което бе една неспринудена реклама за нашия град. Трогнати от вниманието ни го-

стите ни дадоха банкет предпоследния ден на своето заминуване. На 26 септември 1936 г. вечерта дружеството ни съвместно с В. Търновската община даде голям банкет на гостите в ресторант „Цар Борис“. Вечерта на банкета подпредседателят Ангел Каранешев каза за сбогом прочувствени думи за честта и вниманието, което те оказаха към града и дружеството ни. Сутринта на 27 септември гостите си заминуваха за Полша, като бяха изпратени до Русе от дружествения ни член г-н Стоян Василев.

Протокол № 4, л. 29

Днес 30 септември 1936 г. настоятелството на дружеството „Дом за изкуство и просвета“ в гр. В. Търново има заседание за разглеждане молбата на г-ца Маргит Брезо — унгарска певица, за изнасяне един концерт от името на дружеството ни. Взема се решение концертът да бъде даден на 4 октомври 1936 г. в читалище „Надежда“.

От прихода, който постъпи от концерта, се платиха пътни и дневни на певицата 750 лв., за които тя подписа разписка, 300 лв. за наема на салона, 120 лв. за афиша, 100 лв. на пианист да аккомпанира. Остана чист приход от 50 лв. за дружеството.

Протокол № 5, л. 29—30

Днес 4 октомври 1936 г. дружеството „Дом за изкуство и просвета“ има заседание при следния дневен ред:

- I. Разглеждане въпроса с личните карти на дружеството
- II. Разглеждане въпроса за създаване галерия в Търново
- III. Разни

Прие се проекта на А. Каранешев за лични карти на дружеството и се реши в най-скоро време картите да бъдат отпечатани.

Реши се да се направи едно изложение до г-н кмета на В. Търновската община, с което да се иска за последен път отпускането на общинския дюкян на „Баждарлък“ за постоянна художествена галерия.

Реши се да се направи една адресна книга, в която да се вписват даренията на търновски граждани, живущи тук и вън от Търново.

Приеха се следните господа за редовни членове на дружеството: Петър Донеv, Никола Георгиев — художници и Стоян Добрев — литератор.

Разгледа се писмото от артиста при Народната опера г-н Любен Минчев — тенор, с което моли да му се уреди един концерт в гр. В. Търново. Настоятелството реши да влезе във връзка с настоятелството на читалище „Надежда“ за изнасяне съвместно на концерта.

Избира се депутация в състав: П. Крушев, С. Събев, Н. Каранешев, А. Каранешев, д-р Игнатов, Р. Радославов и Ф. Македонски, която да поднесе изложението на кмета.

Протокол № 7, л. 30

Днес 17 ноември 1936 г. . .

Прие се за редовен член Арчил Писифов Киходзе, художник-иконописец.

Протокол № 1

Днес 5 април 1937 г. се състоя годишното събрание на дружеството... Когато се изправям да дам отчет за дейността на дружеството „Дом за изкуство и просвета“ налага ми се да спомня, че ние се отличаваме от всички други организации по следното: У нас всеки работи непринудено, безкористно с голям идеализъм... Членовете на дома образуват нещо като едно семейство... Както по-рано нашата дейност не изразявам в цифри. Достатъчно е ако кажем дали сме доволни от извършеното или не. Мисля, че ще изразя общото мнение, че всеки наш член се е трудил достатъчно... Всеки вижда в какво време живеем, та и малкото, което се прави е ценно и трябва да ни радва. Какво собствено е същественото в нашата скромна дейност? То е, че всред голямото разложение, което се шири около нас, ние изтрайваме като човечи, а заедно с това и работим като запазваме самообладание и поставяме волята като командир на всичко.

През изтеклата година дружеството ни създаде големи връзки с Варшавската художествена академия начело с известния проф. Бартоломейчик... Дружеството уреди концерт на унгарската певица Маргит Брезо. Концерти устрои също на виртуозите от Мюнхенската академия „Дас Тидел трио“. Направи се от художниците при дружеството изложба в Г. Оряховица. Направи се постъпка със заявление до общината за място да се построи постоянна художествена галерия.

...Приеха се от събранието нови членове: иеромонах Стефан, протосингел в Митрополията, Жорж Нурижиян, д-р Христо Геров, съдия, Борис Георгиев — художник, проф. д-р Поспишил, Димитър Савов — диригент, проф. Бартоломейчик, Иван Петров — художник, Коста Патрунчев — музикант.

...Да се иска от името на дружеството къщата на баба Сарафка, находяща се на ул. Гурко, да се даде на Художествената академия в София, която къща да служи за летовнище на студентите.

Протокол № 2, л. 33—34

Днес 25 ноември 1937 г. настоятелството... има заседание...

Приеха се за редовни членове следните лица: Георги Петков — агроном, Петър Аладжов — директор на БТБ, Филип Шопов — подсекретар на Митрополията, Хенрих Волфарт — учител, Карлота Волфарт, Любен Ненов — съдебен кандидат, Петър Панчев — художник.

След това г-н председателят... предлага Дома за изкуство и просвета да даде едно изложение до Художествената академия в София, на която притежателите искат да подарят (къщата на х. Димо Сарафина).

Г-н Сава Събев и г-н Игнатов направиха предложение въпросната къща да бъде подарена на дружеството ни.

Г-н подпредседателят А. Каранешев докладва едно писмо от г-н д-р Караджов — София във връзка с образуване на Италиано-българско дружество. Решн се да се поканят г. г. Дон Галони и д-р Караджов да изнесат две сказки от името на Дома, с което да се открие сезона на дружеството ни.

Протокол № 1, л. 34—37

Днес 14 март 1938 г. се състоя годишно събрание на дружеството „Дом за изкуство и просвета“ в малкия салон на Казиното. Председателят г-н Н. Каранешев даде отчет за 1937 г. пред членовете на дружеството.

В днешно време на големи преустройства на целия свят наблюдаваме остри сътолковения на двете доктрини материализъм и идеализъм. И тези сътолковения са не само теоретични, книжни, но и такива в практическия живот и борби. Светът е разделен духовно на две големи части — едната е на страната на материалистичната доктрина или идеология, другата на страната на идеалистичната. От околото на внимателния художник или писател не може да избегне следния парадокс: много организации и страни, приемащи материализма като наука даже — дава се голямо значение на човешкия дух, на човешкия устрем. Всеки може да види това в организациите и страните споделящи материализма. Обратно в страните приемащи поне официално идеалистическата философия, живота и дейността на хората дават чисто материалистични проявления. Това виждаме в организациите, които се стремят към външни временни ефекти. Това е именно парадоксът. В официалните материалисти се цени човешкия дух, а също така в официалния идеалист се показва слабост към материалистични методи. Нашата организация се характеризира с това, че се стреми да избегне този парадокс, това противоречие. В такъв случай за нас е важна личността на всеки член от дружеството ни. Всеки наш член трябва да бъде напълно оформена личност и това да се вижда, както в живота като човек с красива душа, тъй и в дейността му да се прозира тази естетическа емоционална култура, която прави човека истински човек. Не е безразлично за нас членовете ни какъв живот са имали даже от детинство до днес, как са работили и как работят. Тъкмо в това ние ще търсим идеалистът, член на дружеството ни и ще се радваме ако открием присъщите нему качества — безкористие, устойчивост, скромност, трудолюбие, компетентност, човеколюбие, артистизъм и творчество...

... Устроен е бил голям концерт на немския виртуоз проф. Йодер...

Протокол № 1, л. 44—45

25 март 1942 г. ...

Поради общите разпореждания на властта за забрана на събранията по силата на министерско постановление от 14 март 1941 г. № 57, поради изключителните времена нашето дружество за отчетната 1941—1942 г. не се събра. Условието бяха неблагоприятни, обаче нашите членове не престанаха да работят за културното повдигане на родината ни. Подпредседателят Ангел Каранешев тури под печат 10-годишния си труд историческата картина „Величието на България“. Филип Македонски написа „История на гр. Силистра“...

Протокол № 2, л. 45

Днес 12 юли 1942 г. в салона на Д. Ризов се състоя другарска среща на членовете от дружеството „Дом за изкуство и просвета“ по случай:

1. Завършването на художника Ангел Каранешев от Виена и успеха на изложбата му там.
 2. Написване от Пенчо Крушев „История на Народната библиотека в гр. В. Търново“ и „История на търновския терзийски еснаф“.
 3. Създаване от Коста Патрунчев духов оркестър при Първа прогимназия и струнен при сиропиталището на В. Търновската митрополия.
 4. Завършване от Георги Петков обемистото съчинение от 1150 стр. с повече от 600 клишета по овоцарството.
 5. Завършване и отпечатване книгата „История на земеделието“ от Александър Пенчев.
 6. Откриване изложбата на Стефан Рачев.
 7. Написване историята на гр. Трявна от Радослав Радославов.
 8. Завършване историята на Недялко Каранешев „Дух и устрем на българина“ — Търново—Арбанаси.
- ... Взема се решение 12 юли да бъде традиционен на дружеството и всеки член от същото да престава по един труд в неговата област за възхода на гр. В. Търново и България.

Протокол № 1, л. 46—50

20 март 1944 г. ...

През 1942—1943 г. художникът Стоян Василев направи художествена изложба в София, Хамбург и други германски градове, където прослави В. Търново. През същите години художникът Ангел Каранешев направи художествена изложба във Виена и 34 вестника на германската преса дадоха най-ласкави отзиви за В. Търново, като го нарекоха „Перлата на България“. С това се създаде голям интерес към нашия исторически град. В това време Ангел Каранешев отпечата в гр. Виена във фабриката на Йосиф Еберле голямата алегорична историческа картина „Величието на България“, която възбуди голям интерес и се разпространи в нашите легации и консулства в Германия, също и в България за повдигане на националното чувство на обединена Велика България.

През същото време Филип Македонски създаде в „Нов ден“, с който допринесе много за старата столица. Г-н Александър Пенчев в продължение на много години издава в „Провинциален възход“ и други. ...

Г-н д-р Игнат Игнатиев, притежател на голяма библиотека и ценни картини на всички майстори, е вдъхновител на музикалното изкуство в гр. В. Търново. Г-н Димитър Савов образува хор от 500 души войници, които пяха при полагане на клетвата пред паметника на победите. ... Г-да капел майсторите Стаю Касабов и Петър Благоев неуморно работят и изнасят концерти, което е гордост за града ни. Г-н д-р Геров е голям вдъхновител и любител на изкуството и науката, който работи и допринася много за културното повдигане на града ни. Г-н Георги Алексиев, един от първите труженици в полето на музикалното изкуство, неуморно работи за възпитанието на народа чрез музиката. Г-н Недялко Каранешев завърши ... историята на прочутото с. Радковци. ...

През изминалите последни години дружеството ни загуби свидни членове и основатели — Димитър Багрилов, Сава Събев, иеромонах Самуил, арх. Карасимеонов и Петър Донеv. ...

... Настоятелство в състав: председателя Ангел Каранешев, художник, подпредседателя Димитър Савов, диригент; секретар Коста Патрунчев, музикант; касиер д-р Игнат Игнатиев, лекар; домакин Радослав Радославов, съветници — д-р Христо Геров, съдия, Стоян Василев, художник, Георги Петков, агроном. Проверителен съвет — Георги Алексиев, капелмайстор, Стаю Касабов, капелмайстор, Александър Пенчев, журналист...

Г-н А. Каранешев предложи дружеството да изнесе през м. април един концерт с благотворителна цел, прихода от който да се даде и подпомогне г-н Пенчо Крушев, който е тежко болен в санаториума Лъджене. Събрането единодушно одобри това предложение и избра комисия, която да уреди концерта в състав: А. Каранешев, д-р Геров и Борис Томов...

Г-н д-р Геров предложи да се даде по-голяма гласност на Търново и да се заинтересуват посетителите като се направят плакати по гарите и големите учреждения.

Стоян Василев предложи да се напише писмо до общината, за да се обърне внимание на украсата на града, да се направят тераси, парапети и др. и винаги да се отнасят за мнение към дружеството при създаване на такива.

Г-н Георги Петков предложи да се назначи комисия от 3—4 души, които да обхождат вътрешността и външността на града с оглед да се създадат онези подобрения, които ще изнесат на показ красотата на града или да се създаде такава, за което се избра комисия в състав: Георги Петков, Р. Радославов, Милко Милков и Стефан Рачев...

Протокол № 2, л. 50—51

21 април 1944 г. ... за да проверят прихода от концерта, даден на 20 април в 18 ч. в салона на военния клуб. ... Общ приход 12 820 лв. Заседанието реши да се отпуснат 6000 лв. от общия приход за заслужилия член Пенчо Крушев. ... Останалата част от прихода. ... заедно със събраните членски вноски. ... да се внесе в земеделската банка...

Протокол № 3, л. 51—52

Днес 9 май 1944 г., 8 ч. вечерта в салона на ресторант „Борис“ се състоя среща от името на Съюза на българските писатели — София и „Дом за изкуство и просвета“, където стана тържествено обявяване литературните награди на писателския съюз за 1943 г. от журито на Съюза, което заседава в гр. В. Търново. На срещата присъствуваха всички официални лица от града, на които бе дадена и вечеря.

Председателят на дружеството г-н Ангел Каранешев откри тържеството с няколко думи, след което даде думата на председателя на журито г-н Н. Г. Данчев, който обяви имената на премираните писатели и техните творби. След това бяха прочетени откъслечи от премираните трудове. На края Н. В. Преосвещенство В. Търновският митрополит Софроний говори с напътствени думи, като изтъкна голямата роля на българския писател в днешните трудни времена.

Протокол № 4, л. 52—53

28 май 1944 г. . . да проверят прихода от концерта на г-жа проф. Тамара Янкова, даден на 27 май в 19 ч. в салона на военния клуб. Общ приход 17 480 лв. . . хонорар 5000 лв., вечеря в нейна чест 1700 лв., афиши 500 лв., букет . . . 260 лв. . . . Чист приход 3920 лв., от които заседанието реши да се дадат 1000 лв. за благотворителна цел на Търновската община за в полза на бедните граждани. . .

Протокол № 5, л. 53

23 юли 1944 г. . . съдействие за художествената изложба на г-н Сава Иванов, която се състоя в малкия салон на военния клуб и трая до 31 юли 1944 г. Същата бе открита от художинка Недялко Каранешев.

Протокол № 6, л. 53—56

27 октомври 1944 г. . . дейността на дружеството трябва да се постави в пълна услуга на Отечествения фронт, за да може да се улеснява постигането на целите на същия. . . Реши: Дружеството поставя цялостната си дейност и всичките си усилия в пълна услуга на Отечествения фронт. . .

Протокол № 7, л. 56 (последен)

29 октомври 1944 г. дружеството „Дом за изкуство и просвета“ даде съдействие за художествената изложба на съветския възпитаник Янко Маринов, която се състоя в големия салон на военния клуб и трая до 6 ноем. 1944 г.

ВАНЯ СТАНЧЕВА

THE PROS AND CONS OF A NEW INTERPRETATION ABOUT THE PROBLEMS OF THE BULGARIAN RELIGIOUS ARCHITECTURE

M. Kiel. Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period

HITKO VATCHEV

The study of religious architecture and paintings in Bulgaria from XV—XVII centuries has been unduly underestimated by European art critics. This statement seems unintelligible until it is made clear that there was Christian art within the boundaries of a belligerent Moslem state. That very state is the Ottoman Empire which was an absolute theocratic monarchy with a dual religious-political character — theocratic in theory and secular in real life¹. An attempt at filling in the gap outlined by us in West-European historiography was made by Mr. Michael Kiel with a piece of work dedicated to the art and society in Bulgaria in the Turkish period². There is a subtitle of the book which specifies the chronology and the problems of that rather general title — „An article on the economic, legal and artistic prerequisites of the post-Byzantine art in Bulgaria and its place in the development of art on the Christian Balkans 1360/70—1700. A new interpretation“. How well he achieved his end and how great the contribution of the research is, could be seen from a general but not quite comprehensive reference by Mrs. M. Todorova³.

All historians and critics of late medieval architecture and art are naturally interested in a new interpretation. The author of the present paper was interested, too, and he did hope to actually come across a really new interpretation of the Bulgarian art in the Turkish period. This paper presents the notes of the author on the ideas and opinions of Michael Kiel about the Bulgarian religious architecture from XV—XVII centuries.

Michael Kiel, on page 249, begins his notes on the Bulgarian architecture during the Ottoman period with the following statement: „... The Bulgarian Christian art of the Ottoman period was of lower quality than elsewhere because the inherited forms and practices, the standards and level of technology and planning were already of a lower order.“ This conclusion answers the question put at the beginning of chapter seven, titled „The artistic heritage of medieval Bulgaria and its influence on the Christian art of the Ottoman period“.

M. K., on pages 213—236, states his opinion on the religious architecture of the Second Bulgarian Kingdom XII—XIV centuries. According to him, making use of the contrastive method, one can get a clear idea of the art at that period. That is why he suggests that our opinion should be based only on buildings which still exist, or on buildings excavated by archeologists, but not on inferences. The presented monuments, on their part, should be contrasted with cases in point from other Balkan countries and in this way one can come to a conclusion.

We do admire such a method, but there is one stipulation — that all

the conclusions should be impartial and unprejudiced and that one should bear in mind the national characteristics of the religious architecture. However, we regard M. K.'s conclusion as intentionally selected facts put together to prove a thesis which was preconceived beforehand. The aim of the present work are actually the problems of the architecture of the Ottoman period, but since the statement of M. K. is directly related to the same problems we will have to take up a stand on that as well. We shall illustrate the partiality of the author giving several examples. It is obvious that the author's end is to prove, at any rate, something particular — as is the case here, the lower quality of the Bulgarian art from XII—XIV centuries.

M. K., on page 222, wrote that: „A brief look at the three more or less preserved 14th century churches of Tarnovo (my spacing H. V.) is sufficient to give a general idea of what the architecture of the old Bulgarian capital looked like. They are: the archbishop's church of Sts Peter and Paul, the historically so important St Demetrius and the narthex of the monastic church of the Forty Holy Martyrs of Sebaste. . . Because of their function they belong to the best works of the period. Nevertheless they are relatively plain as to plan and workmanship, . . . if we compare them with the contemporary works of the Paleologue period or Morava Serbia."

The churches selected by M. K. — Sts Peter and Paul, St. Demetrius and the Forty Martyrs of Sebaste are not from the 14th century. The uprising which led to the restoring of the Bulgarian Kingdom in 1185 was proclaimed at the church of St. Demetrius. The Forty Holy Martyrs of Sebaste in the monastery of the Great Laurel was built to commemorate the victory of the Bulgarian tsar Ivan Assen II over the despot of Epirus, Theodor Komnenus in 1230; Sts Peter and Paul church was built around the first decades of XIIIth century⁴. It is interesting to take a look at the contemporary churches of the Paleologue period, enumerated in M. K.'s work, and at their stylistic characteristics. If such churches exist the author is on the revolutionary threshold of the Byzantine Studies — monuments of architecture of the Paleologue period existed before the second coronation of Michael VIII Paleologue in Tsarigrad on August 15th, 1261.

Even more ridiculous than that is the search for parallels of the Bulgarian churches mentioned above (built as it was already stated at the end of XIIth and the beginning XIIIth century) with their contemporary counterparts in Morava Serbia. Church architecture, in that region, experienced a peculiar boom after 1375, when the reconciliation of the Serbian church with the oecumenical patriarch from Constantinople was announced in Peich. Church walls were decorated with wall piers, columns, exuberant reliefs emphasised the windows, the portals and the cornices and ledges. This addiction to stone carved ornamentation is rare to come across in Byzantine architecture and is probably the result of West-European influence⁵. The architectural value of the churches built in the second half of 14th century can not be denied. Their being used as a basis of contrast with the Bulgarian churches from 12th and 13th centuries with the sole aim that the latter be defined as „plain as to plan and workmanship" is not correct on the part of M. K., to say the least.

It is, however, evident that M. K. considers his method of research scholarly and applies it indiscriminately everywhere aiming at proving his thesis. Another case in point is the comparison of the church of St.

Panteleimon in Boyana to the monastery of Kalenic in central Serbia. Apart from comparing the buildings in size, M. K. put forward another argument supporting his thesis — the aesthetic criterion of the ruling classes. According to him the lower criterion of sebastocrator Kaloyan prompted the small size of St. Panteleimon church, which could „almost fit in one's dining room" (218 p). Much more sophisticated criterion did the representative of the Serbian Court, the Cup-Bearer Bogdan and his wife Milica have, who built the monastery of Kalenic. There really exists a difference in criteria, but the two buildings are not synchronic, so they should not be measured with the same feather. The church of St. Panteleimon was built in 1259, while the Serbian monastery was built in 1413/1417. Besides, there is a difference in their functions — Kaloyan's church was meant for a family vault, while a monastery has a definite social function. Moreover, sebastocrator Kaloyan merely added to the already existing church from 11th century. For M. K. such a situation puts him at a disadvantage, so he would rather keep silent on that, because according to him, only the Bulgarians could erect small churches, with simplified ornamentation and mediocre construction techniques.

„The impartiality" of M. K. while examining the Bulgarian religious architecture from 12th — 14th centuries and his ambition to prove the lower artistic level of the Bulgarians, by any means, could be illustrated with a couple of examples.

M. K. wrote on page 222: „The half-a-dozen excavated churches of medieval Lovetch, those in Nicopol and Shoumen, Madara and Provadia or in the mining town of Vratsa in the gorge of the Lewa river, are invariably very small and built according to a plain and simple plan without any research and with a minimum of decoration. . . The art of the typically Bulgarian towns, as listed above, is in our view far more representative of medieval Bulgarian culture as a whole than these of the capital of Tarnovo, which are an exception to the general standards." This is indicative of his idea of „Bulgarian art". There is an explanation on 214 p: „With 'Bulgarian art' we understand the art created by people speaking and feeling Bulgarian, living on a territory predominantly inhabited by Bulgarians, commissioned by Bulgarian patrons and made according to plans or concepts of Bulgarian masters".

Hence M. K. tends to be ridiculously selective with the choice of monuments, while all the monuments which do not fit into the scheme „small and built according to a plain and simple plan" are declared either exceptions or non-Bulgarian works. Thus for example: „The buildings in Mesembria/Nesebar, we should prefer to leave out side 'Bulgarian art'" (214 p). „There is one great exception to the picture of the 13th — 14th century Bulgarian art as described in the foregoing. This is the architecture of the episcopal city of Cherven" (227 p). „Sofia must be excluded from the list. . ." (222 p.) The climax along that line could be found on page 222: „. . . the capital of Tarnovo, which are an exception to the general standards". Aren't there too many exceptions to the rule? Don't the representative monuments in these towns, which are definitely Bulgarian works of art⁶ make M. K.'s interpretation too vulnerable?

We are positive that the answer to that question has already been published in Bulgaria and abroad and that there is no need of any additional comment.

We do agree with M. K. as far as the role of the traditions in architecture is concerned. Unlike him we are in the opinion that the Bulgari-

an traditions in architecture were brutally severed with the Ottoman invasion. This accounts for the poorer religious architecture in Bulgaria during the Ottoman period, not the lower level of technique, plans, standards, forms and artistic practices inherited from the Second Bulgarian Kingdom.

M. K. starts his notes on the Bulgarian religious architecture of the Ottoman period with a valid criticism of clichés taken roots in Bulgarian historiography. According to him one of the clichés reads: „very modest dimensions“ of the churches (256 p.) Making use of a comparative table, M. K. finds out that the average length of the churches from 13th — 14th centuries is 14.50 m, while of those from the Ottoman period — 17.70 m. These calculations are really true, but they should not be interpreted narrow-mindedly. On the one hand this is indicative of the fact that the requirements of the Ottoman administration concerning the building of Christian churches were obligatory. According to the decrees found among the documents churches could be reconstructed or renovated „within the previous dimensions, nothing could be added to them“, „within the old dimensions without making the church larger or higher“⁸. Such a requirement is a kind of hindrance and that is why the builders were satisfied to go over the same plans once again.

On the other hand the dimensions are indicative of the floorage of the churches. In 13th — 14th centuries the average area of a church was about 120 m², which is rather insufficient; but there was a compensation in the great number of churches. Thus in the capital of Tarnovo there were over 50 churches. The situation of the same town, however, after the Ottoman invasion is quite different — only 6 of the churches functioned which is utterly inadequate for the Christian population. There are plenty of examples to that effect, and it was academician Ivan Snegarov who contributed to their gathering and systemising.⁹

The cliché, which according to M. K. should be changed is that there prevailed single-aisled churches during that period. Page 260 reads that „it is a gross generalisation stemming partly from the desire of some authors to depict the Ottoman period as black as possible, partly perhaps from real ignorance“.

Forgetting what the author himself had written in this very book on page 217: „The third and most modest type of church was the single-aisled church, or rather a chapel, which was either covered by a barrel vault or, simpler even, by a wooden roof. It was the third kind of church which was the most popular in Bulgaria at the time of the second Empire.“ To forget that is what we would call real ignorance. Had the art of the Ottoman period not inherited, according to the author, „the level of technique, form, standard and plan“ from the previous period. Here, it seems, the author claims exactly the opposite.

We do not consider it vital to prove in this paper that the single-aisled church was the most popular type of church in Bulgaria during XV—XVII centuries. Suffice it to present the reference of the research in this field in the footnotes of the paper.¹⁰

The reason that makes M. K. deny that the single-aisled type of church was the most popular during XV—XVII centuries is evident on page 266. Having presented the architecture of a number of monastic domed churches, already published, the author states: „The churches mentioned suggest that Bulgarian ecclesiastical architecture in the Ottoman period was not as humble and infertile as has been supposed. The

examples given of domed buildings are not the only ones". Perhaps M. K. had to verify this 'discovery' for himself, because in Modern Bulgarian Science there is nobody believing that the architecture of the period in question was infertile.

This part of the book reveals another gross contradiction in the ideas of M. K. about Bulgarian religious architecture. Reviewing the prevailing type of building in Bulgaria of XII—XIV centuries, M. K. asserts that „For the constructions of a dome on four pillars and four arches, special technical skills were required of the stone mason, the brick-layer and especially the carpenter" (217 p.) While on page 251, reviewing the churches of the Ottoman period, he states: „... what hindered the architect from enriching his inner space by the use of pilasters, colonnades or a blind dome, invisible from the outside? The latter device was used elsewhere with great success in smaller churches than these erected in Bulgaria... Why was this? Simply because the inherited forms and practices did not know it."

All of a sudden it turns out that the Bulgarians who did not know this device started erecting domed churches on the basis of which M. K. makes his forementioned 'discovery'. He must have relied on the short memory of his readers and he might have even hoped that they would forget about it sooner than he himself did, but alas...

The analysis of the monastic domed churches from XVI—XVII cc. does not stand out against the already stated opinions by other authors. Moreover M. K.'s formulation simplifies complex interactions in architecture. We shall support our opinion with a rather striking example.

Describing the church in the „Sedem Prestola" (Seven Thrones) monastery, M. K. wrote down on 261 p.: „It must have been the monks of the monastic community themselves, who in this mountain wilderness designed and constructed this very curious building."

The Sedem Prestola church is a cross-in-square building surrounded by six individual chapels, each one with its own apse, altar and iconostasis. Thus seven saints are venerated in one building and this is the reason for the name of the monastery „Seven Thrones".

The complicated architectural composition of the church gives grounds to refer it to the multinave type — the multithrone.¹²

For the Balkan lands, the beginning of this scheme is marked by the revolutionary plan of St. Atanasii church in the Greek monastery of the Great Laurel on the Athos peninsula, the church being erected about 1004. As early as the XI—XII cc. the principles of this plan were spread not only on Athos and in the monasteries of North-eastern Greece, but on the territory of present day Bulgaria as well, Bulgaria being at that time under Byzantine rule.

This could be seen in the ruins of the Virgin Mary monastery near Krasnovo (in the region of Plovdiv)¹³.

Whether this plan had been influenced by the early medieval Syrian or Byzantine basilicas where baptistries and towers were linked in a similar way or not is not quite certain. Most probably new contents was fitted into the old framework. What counts is the emergence of a new scheme, the forementioned multinave religious type — the multithrone. The latter multiplies later in all Balkan lands, most of all in XIII—XIV centuries in Serbian monasteries. One of the early multithrone churches was erected in the beginning of XIIIth century in the first Serbian archbishop's monastery of Zhicha. More tectonically are the chapels fitted

into the basic church scheme in the monasteries of Banska (1313—1317) and Sopocani (1260). The additional side chapels to the church in the patriarch's monastery in Peich are considerably larger in size than the very church itself.

Along with this type there emerged multithrone churches in the monasteries, whose plan did not make use of the old Christian religious art, but it put into practice the principles of the cross-square type with premises between the wings. This type did not find application during the Second Bulgarian Kingdom with the only exception of the church in the Sedem Prestola monastery. The present church was erected in the 17th century, but there are remains that attest an earlier construction of 12th — 14th c.¹⁴

According to the found data the liturgical emergence of the plan had something in common with the early medieval Armeno-Georgian tradition, under which only once a day there could be services in a church¹⁵. As could be seen the emergence of this multithrone church resulted from a complex interaction between architecture and liturgy, with which M. K. is evidently not familiar and that is probably why he proposes a rather simplistic version about its origin.

M. K. puts forward an interesting hypothesis about the emergence of the triple-aisled churches in Western Bulgaria on pages 266—267. He attributes this to the influence of the Serbian architecture from Morava Valley supporting his thesis with some historic facts. This hypothesis could be a good point of departure for further research in the field.

In the end we shall focus our attention on M. K.'s views concerning the art and architecture in Arbanassi and on the hypothesis that he suggests, too.

M. K. wrote on 116 page that recent Albanian research made it quite acceptable that the earliest layer of St. George church in Arbanassi was laid in 1561 by Nikola the mason, who was the son of the well-known mason of Albanian post-Byzantine painting — Onufrius from Elbassan. The name of Nikola and of his assistant Ioan, as well as the year mentioned, 1561, appear in an inscription among the frescos in Arbanassi. All other pieces of work by Nikola and Ioan, are in Southern Albania.

On the condition that this hypothesis of M. K. is taken for granted, one could infer the following conclusions:

1. Up to now Nativity church was considered the earliest church in the settlement, where there is a layer of frescos from the second half of 16th century.

2. The assumption that St. George church was painted in 1561 makes it quite clear that the church must have been built about the mid 16th century. So it is to be considered as one of the earliest examples of religious architecture in the settlement.

3. The fact that the forementioned inscription is against frescos adds to the stylistic characteristics of the painting from the mid 16th century.

The thesis of M. K. stands out against all known research done so far about this monument. That is why we are in the opinion that the major conclusions of the other researchers should be presented as well.

According to Y. Popgeorgiev the church was built at several stages¹⁷. On the grounds of the inscription on the stone in one of the windows he dates the church. The inscription reads: „1661 month of June 2 — Nikolaos Ioanu“ The painting of the church must have taken place in 1710 according to an inscription above the door of the nave.

Taking into consideration an architectural research, T. Teofilov is in the opinion that the church was built in the early 17th century. It was destroyed about the end of that very century. The reconstruction was carried out during the first decade of 18th c. The inscription is not relevant as far as the building of the church is concerned.¹⁸

The above mentioned facts outline the following picture: one and the same inscription was considered, but it was interpreted in different ways. M. K. assumes that the year is 1561, while the other authors are in the opinion that the year is 1661. M. K. thinks that the names denote two different persons — Nikola and Ioan, while the others think these are the names of one person.

M. K. does not dwell on the location of the inscription — „... an inscriptoin among the frescos in Arbanassi“. Much more thorough and exhaustive is T. Teofilov — the inscription on the stone of the Eastern window ni the Northern gallery. This is not all of the inscription, since the continuation of the inscription could be found on the left from the second window. According to B. Bogdanov the inscription reads: „+ 1661 month of June 2 Nikola son of Ioan... from Yanina“¹⁹.

This interpretation of the inscription makes M. K.'s hypothesis highly vulnerable.

Anyway, if we do accept the assertion that the year is 1561, (though it is quite legible that it is 1661) how could M. K. defend his thesis that the church was painted by Nikola and his assistant Ioan, on the condition that hte complete inscription reads clearly that Nikola is the son of Ioan. M. K. is well aware that to read the inscription like this contradicts and invalidates the whole preconceived thesis, which he has been trying to support in a rather speculative way. That is probably why the inscription is located somewhere „among the frescos in Arbanassi“. The scholarly ethics obliges him to clearly state the location of the inscription, against which scenes it is, if it is „among frescos“, how many lines etc. The same author makes no mention that the inscription has it that Nikolaos Ioanu comes from Yanina, which contradicts the assertion that Onufrius and his son Nikola come from Elbassan.

We are in the mind that M. K. has not seen the inscription on the spot; instead he has obviously overestimated an old and inaccurate description of this inscription, which (description) reads: „In the altar, on the outer left side there is a Greek inscription“²⁰. However, in this description, the year is again 1661. M. K. could be in the mind that a hundred year difference might be ignored, when something particular, which was previously conceived must be proved.

These are our notes on the views of M. K. about the Bulgarian religious architecture of XV—XVII cc. presented in brief, due to the restrictions on the size of the paper. That is why we have presented only the most significant points.

In conclusion we would like to note that new interpretation, stated in the title, on the problems of the art of the Turkish period, should be looked upon merely as desire on the part of M. K. As is often the case desire and result do not quite coincide.

¹ Petrushevskii, I., *Islam v Irane v VII—XV v.*, Leningrad, 1966, 198 p.

² Kiel, M., *Art and Society of Bulgaria in the Turkish period*, Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1985, 400 pp.

- ³ Todorova, M., *Reisenzie, Vekove*, 1986, 4, 81—85 pp.
- ⁴ Chaneva-Dechevska, N., *Tsurkovnata architectura v Bulgaria prez XI—XIV vek*, S., 1988, 79 p.
- ⁵ Likhachova, V., *Izkustvoto na Vizantia*, S., 1987, 195—196 pp.
- ⁶ Rashenov, A., *Meslmvriiski tsurkvi*, S., 1932; Miyatev, K., *Architecturata v Srednovkovna Bulgaria*, S., 1965; Popov, H., *Tectonica i constructsia na stenite v Nesebarskite tsurkvi*. — *Architectura*, 1962, 6, 33 p.
- ⁷ Chaneva-Dechevska, N., op. cit., Zimmermann, M., *Alte Bauten in Bulgarien*, Berlin, 1912; Yakobson, A., *Zakonomernosti v razvitiil srednevekovoi architecturi IX—XV vv.*, Leningrad, 1987.
- ⁸ Vassileva, D. *Po vuprossa za tsurkovното stroytelstvo po vreme na Osmanskoto vladichestvo* — *Vekove*, 1979, 3, 36—41 pp.
- ⁹ Snegarov, Iv. *Turskoto vladichestvo — prechka za culturnoto razvitie na Bulgarskia narod i drugite Balkanski narodi*, S., 1958.
- ¹⁰ Koeva, M., *Pametnitsi na culturata prez Bulgarskoto vuzrazhrane*, S., 1987.
- ¹¹ Chaneva-Dechevska, N. *Dva manastira ot Zapadna Bulgaria*, *Vekove*, 1980, 2, 32—36 pp.
- ¹² Toleshkov, N. *Mnogoprestolnite manastirski tsurkvi*, MPK, 1980, 3, 62—65 pp.
- ¹³ Tsonchev, D. *Archeologicheski pametnitsi po yuzhnite sklonove na Panagyurska Sredna Gora*, S., 1963.
- ¹⁴ Boyadjiev, St. *Otllichitelni belezi na tsurkovnata architectura prez XV—XVIII vek*, ATI, 1987, 1, 40—41.
- ¹⁵ Toleshkov, N. *Architecturata na Bulgarkite manastiri*, S., 1988, 63 p.
- ¹⁶ Prashkov, L. *Tsurkvata Rozhdestvo Hristovo v selo Arbanassi*, S., 1977.
- ¹⁷ Popgeorgiev, Y. *Selo Arbanassi. Istoriko-archeologicheski belezki* Psp, 1904, 15, 118 p.
- ¹⁸ Teofilov, T. *Architecturno izsledvane na tsurkvata Sv. Georgi v selo Arbanassi*, MPK, 1977, 3, 18—24 pp.
- ¹⁹ Ibidem, 24 p.
- ²⁰ Kostov, D. *Arbanassi*, S., 1958, 90 p.

ТЕХНОЛОГИЯ НА ОРНАМЕНТА НА ФИНАТА КЕРАМИКА ОТ СЕЛИЩАТА КАЧИЦА — ВЕЛИКО ТЪРНОВО, И КЛИСЕ БАИР ДО С. ШЕМШЕВО ОТ ПРЕХОДА ОТ ЕНЕОЛИТА КЪМ БРОНЗОВАТА ЕПОХА

ЮЛИЯ ГЕНЧЕВА, ПЕТЪР СТАНЕВ

Археологическите разкопки на обектите Качица и Клисе баир, отнасящи се към прехода от енеолита към бронзовата епоха, са проведени от П. Станев през 1974 година¹. Кратка информация за тези проучвания се среща в някои от публикациите на проучвателя на обектите².

Топографията на селищата от преходния период — Качица и Клисе баир — не е по-различна от характерната за останалите селища на север от Стара планина³. Възникването им е обусловено от природо-географската среда и настъпилите по това време етнокултурни промени.

Откритата от фаза Качица Д в Качица и Клисе баир архитектура може да се интерпретира като вкопани жилища (землянки). Между двата обекта, отнасящи се към един начален етап на прехода от енеолита към бронзовата епоха, е налице хоризонтална стратиграфия, като изместването на населението е станало от изток на запад, т. е. от Качица към Клисе баир.

Най-масово срещаният археологически материал и тук е керамиката. Даже и при повърхностно визуално запознаване с нея прави впечатление ниското ниво на технологичния процес при изработването на глинени съдове. При обработката на масовия керамичен материал се установи, че основната част от глинени съдове са грубо изработени. Само една малка част от тях е полирана и орнаментирана с канелюрен орнамент и рисувана.

Направата на орнаментите е част от технологичния процес при керамичното производство. От значение е познаването на суровината, която се явява и определящ компонент за цялостния процес⁴.

В настоящото проучване са изследвани 15 фрагмента с орнаментация от фаза Качица Д от Качица и Клисе баир (обр. 1—9).

При изследване на суровината, както и на технологичните белези бяха използвани микроскопски наблюдения в отразена, преминна

ваща и поляризирана светлина (кристалооптичен анализ). Кристалооптичният анализ бе проведен на поляризационен микроскоп E. Leitz Wetzlar при увеличение X 60 и X 270. Заедно с това бяха приложени микрохимичен анализ, както и сравнителен анализ на базата на възпроизводството на техниката на нанасяне на орнамента.

Под микроскоп с отразена светлина бе изследван ломът от фрагментите. От тях бяха отделени 5 проби за дюншлифи според изискванията на кристалооптичния анализ. Отделянето на тези проби бе извършено въз основа на следните показатели: ориентировъчен минерален състав, големина на минералите и късчетата от скали, цвят и сходство в орнамента.

Резултатите от кристалооптичния анализ са следните: Проба № 1. Макроскопски фрагментът е черен. Цветът на лома е също изцяло черен. Орнаментът се състои от шахматни лъскави тъмни квадратчета, между които има светлочервена боя (обр. 1). Косо през целия фрагмент минава една черна ивица с по-малък блясък, чиято ширина е около 4 см (обр. 2). Минералният състав е от кварц, калцит, мусковит, късчета от лимонизиран пясъчник, от фелдшпати, от органичен варовик, варовик с хематит, възли от железни окиси — магнетит и хематит — гьотит² и глинест минерал, който служи за спойка. Определянето на глинестия минерал с кристалооптичен анализ е много трудно, затова обикновено се използва рентгеноструктурен анализ. За целите на нашето проучване неговата точна идентификация не е необходима. Не се наблюдават стъклени фази и разлагане на CaCO_3 , наличие на овъглени органични остатъци от растителен произход. Големината на минералите е в границите 0,03/0,03 мм до 1,05/0,84 мм.

Проба № 2. Макроскопски фрагментът е с кафява повърхност. Цветът на лома е изцяло черен. Орнаментът се състои от слабо забележими излъскани, успоредни тъмнокафяви ивици, пресичащи се почти под прав ъгъл (обр. 3). Минерален състав: кварц, калцит, мусковит, късчета от варовик, фелдшпат, кварцит, възли от железни окиси — магнетит и хематит — гьотит, глинест минерал, който е спойка между минералите. Не се наблюдават стъклени фази и разлагане на CaCO_3 . Големината на минералите варира от 0,03/0,03 мм до 0,98/0,68 мм.

Проба № 3. Макроскопски фрагментът е покрит с червен пласт от боя с дебелина на слоя 3 мм. Цветът на лома във вътрешността на черепа е черен. Минерален състав: кварц, калцит, мусковит, биотит, микроклин, късчета от органичен варовик и кварцит, вкаменелости — бивалии, овъглени растителни остатъци и глинест минерал, който служи за спойка. Характерно за тази проба е голямото количество на овъглени растителни остатъци. Не се наблюдават стъклени фази и разлагане на CaCO_3 , възли от железни окиси — хематит, гьотит и магнетит. Големината на минералите варира от 0,03/0,03 мм до 0,35/0,28 мм за кварцовите зърна; 0,90/0,30 мм за вкаменелостите и 0,50/0,45 мм за варовика.

Проба № 4. Макроскопски фрагментът е черен. Цветът на лома също е черен. Орнаментът се състои от лъскави черни спирали (обр. 5). Минералният състав на пробата е кварц, калцит, мусковит, биотит, късчета от варовик и фелдшпат, вкаменелости — бивалии, овъглено органично вещество от растителен произход, възли от железни окиси — магнетит и хематит + гьотит, глинест минерал, който

служи за спойка. Липсват стъклени фази и разлагане на CaCO_3 . Големината на минералите варира от 0,03/0,03 мм до 0,80/0,45 мм.

Проба № 5. Макроскопски керамиката е черна. Цветът на ло-
ма също е черен. Орнаментът се състои от черни лъскави успоредни
ивици с широчина около 2—3 мм (обр. 6). Ивиците са подредени косо
спрямо устието в групи с различен брой — 5, 10, 13 и т. н. Минерален
състав: кварц, калцит, мусковит, биотит, късчета от органичен ва-
ровик, от кварцит и фелдшпат, вкаменелости — бивалии, голямо ко-
личество от овъглени растителни остатъци, възли от железни окиси —
магнетит и хематит + гьотит, глинест минерал, който служи за спой-
ка. Липсват стъклени фази и разлагане на CaCO_3 . Големината на ми-
нералите е в границите 0,03/0,03 мм до 1,10/0,63 мм.

Във всички проби се срещат единични кристали от графит, глав-
но по повърхността на фрагментите.

Изследванията на черната лъскава „боя“ доказаха следния съ-
став: кварц, калцит, малки късчета фелдшпат, варовик и кварцит, же-
лезни окиси — главно магнетит, графит и глинест минерал.

Анализът на светлочервената боя показва, че тя се състои от кал-
цит, глинест минерал и хематит. Това е т. н. „куш-руж“ от геолози-
те, който представлява мергел с 50% съдържание на варовик и глина
и малко количество хематит, откъдето идва и червеният цвят.

Изследванията на повърхността на фрагментите в отразена свет-
лина на микроскопа разкриха следните технологически особености:

1. Следите от инструмента, използван при загладяване на по-
върхността, са само в една посока, обикновено успоредна на устието.

2. Пластът от лъскави ивици, спирали, шахматни фигури др. е
приблизително на едно ниво с останалата част от покритието.

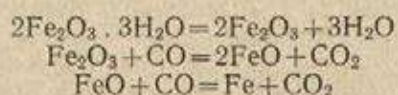
3. Използувани са различни инструменти при загладяването на
излъскването на повърхността. При обр. 2 следите са от обло речно
камъче (за косата черна ивица по повърхността на фрагмента). При
останалите фрагменти е използван остър загладяващ инструмент и
допълнително излъскване, евентуално с кожа. Това твърдение бе до-
казано по пътя на възпроизводството. Като материали използвахме
обикновена глина, лабораторна муфелна пещ, обло речно камъче, кре-
мъчна гладилка (стъргалка, използвана като гладилка) и парче от
кожа.

Имайки предвид състава на суровината и микроскопските наблю-
дения на технологичните белези по повърхността, предлагаме след-
ните разсъждения на технологията на орнамента.

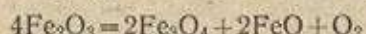
Черните лъскави ивици или други фигури не са боя, нанесена до-
пълнително върху повърхността. Те са получени от суровината, из-
ползувана за направата на керамичния череп, и са свързани с осо-
бения технически похват на древния майстор, прилаган още през неолита⁶. Тайната на тяхното появяване е в пряка връзка с начина на
обработване на повърхността и условията на изпичане.

При обработката на повърхността се извършва загладяване и из-
лъскване от функционални и естетически съображения. Както споме-
нахме по-горе, това излъскване става с обло речни камъчета, кре-
мъчна или костена гладилка и кожа. Излъскването става на цялата
повърхност на съда, като излъскващият инструмент се движи. След-
ващият момент е „рисуването“ с по-рядък разтвор на суровината.
Във всички случаи при внимателно отстраняване на нелъскавата по-
върхност отдолу се разкри излъскване.

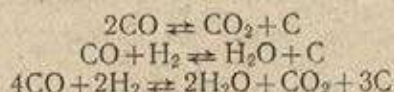
Условията за изпичане играят определяща роля за цвета на орнаментацията. При редуционни условия на изпичане се получава тъмночервено до черно оцветяване, дължащо се на превръщането на хематита и лимонита в железен окис или метално желязо:

При по-висока температура хематитът се превръща в магнетит⁷:

При изследванията на суровината бѣ установено съдържанието на голямо количество овъглени растителни остатъци. Те също влияят върху цвета на керамиката и орнамента. При изгарянето на растителните остатъци се отделят най-разнообразни съединения на въглерода. Възможно е протичането на реакциите:

Като краен резултат е възможно получаването на графит⁸.

Начинът на обработка на повърхността и като следствие получаващият се орнамент заедно с протичащите реакции при изпичане определят лъскавите части от орнамента на местата, където е останала излъскана повърхност. „Рисуването“ с по-рядък разтвор от малко по-пречистена глина върху излъсканата повърхност води до липсата на блясък на тези места. Възможно е преди нанасянето на този много тънък пласт да е ставало леко престъргване на излъсканата част за получаване на по-добра адхезия.

При обр. 1 шахматният орнамент със светлочервена украса е станал за сметка на рисуването с рядък разтвор на „куш-руж“. Вследствие на изминалите хилядолетия е настъпила кристализация на карбонатните соли, като фактор при този процес е била и дъждовната вода. В резултат на тези процеси са белите налепи върху червения чигмент.

Изводите, които могат да се направят за технологията на орнамента, са следните:

1. Орнаментацията от лъскави ивици, спирали и др. фигури е резултат от особен технически похват на праисторическия майстор. Той се дължи на начина на обработка и украса на повърхността и атмосферата на изпичане.

2. Суровината, от която е направен орнаментът, е същата, както и на керамичния череп.

3. Оформянето на фигурите става преди процеса на изпичане при обработката на повърхността в състояние малко след достигане на „кожна твърдост“ чрез нанасяне на по-рядък и малко по-пречистен разтвор от изходната суровина.

4. Графитът като украса не се среща. Неговото появяване като малки единични кристалчета е свързано вероятно с наличието на повече растителни остатъци в суровината и протичащите процеси при изпичането.

5. Използуваната червена боя е мергел, състоящ се от 50% глина и варовик и малко количество хематит.

6. За получаването на различните нюанси при цвета решаващо значение имат железните окиси и атмосферата на изпичане. Обикновено атмосферата е редукционна, но поддържането само на такава среда е трудно даже и при съвременни условия. Така че е напълно възможно в определен стадий на изпичането атмосферата да стане окислителна. Всичко това води до голямо разнообразие в цветовете нюанси.

Настоящото изследване е само един опит да се обясни технологията на орнамента в периода на преход от енеолита към бронзовата епоха за фаза Д в Качица и Клисе баир. Това проучване може да се задълбочи, като се разшири обемът на изследвания материал и се приложат и други интердисциплинарни методи на изследване. Ценна информация в тази насока биха дали мьосбауеровата спектроскопия, инфрачервената спектроскопия и електронната микроскопия.

БЕЛЕЖКИ

¹ Станев, П. Състояние на проучванията на прансторическите култури в Централна Северна България, ГМСБ, т. III, 1977, с. 14.

² Станев, П. Велико Търново и най-близката му околност през първоитнообщинния строй. Сб. Велико Търново, 1185—1985, С., 1985, с. 16—17.

³ Георгиева, П. Материали от преходния период между каменномедната и бронзовата епоха в Северна България. Археология, 1987, кн. 1, с. 1—15.

⁴ Сайко, Э. В. Техническая организация керамического производства раннеземельских культур. *Studia Praehistorica*, 7, С., 1984, p. 134.

⁵ Picot, M. Introduction At l'étude Technique des ceramiques sigilles de lezdux, CRTG, R, 1973, p. 18.

⁶ Изследвания на Ю. Генчева, необнародвани.

⁷ Пеев, В. Материаловедение по керамика. С., 1966, с. 29.

⁸ Годовиков, А. Минералогия, М., 1975, с. 35—36.

TECHNOLOGY OF THE ORNAMENTATION OF THE FINE CERAMICS FROM THE SETTLEMENTS OF: KACHITSA — VELICO TURNOVO AND KLISSE BAIR THE VILLAGE OF SHEMSHEVO FROM THE TRANSITIONAL PERIOD FROM ENEOLITHIC TO BRONZE AGE

Julia Ghencheva, Peter Stanev

(résumé)

Archeological excavation work at the sites of Kachitsa and Klisse Bair concerning the transitional period from eneolithic to Bronze Age were conducted by Peter Stanev in 1974. Ceramics was the most often come across archeological material.

Working out the ornament is part of the technological process in the production of ceramics. The present paper examines 15 fragments of glazed ornamented vessels excavated at the sites of Kachitsa and Klisse Bair.

The analysis of the light red paint showed that its components were calcite, clay mineral and haematite. This is the so called „koush-rouge“, which is indeed marl containing 50% lime stone and clay and a little haematite giving the red colour.

The black stripes and the other figures are not really paint, it is not an additional coat of paint on the surface. The black stripes were obtained from the source used for the making of the ceramic skull, moreover the characteristic technical approach of the master has something to do with the black stripes. The secret of their coming in use is closely connected with the processing and firing of the surface.

The different tints of the colour depend basically on ferrous oxides and on the atmosphere of firing. Ordinarily, the atmosphere is a reducing atmosphere, but it is difficult to maintain. So it is quite likely that at a certain stage of the firing process the atmosphere could change into an oxidising one. Which, consequently, can bring about a great diversity in colours and tints.

СЪВРЕМЕННИЦИ

МАРИАНА ПАУНОВА

Именитата българска певица проф. Мариана Паунова, контраалт № 1 в света, през 1981 г. е удостоена със званието „Почетен гражданин на Велико Търново“. Почетният знак ѝ е връчен от кмета на града г-н Борис Крумов при завръщането ѝ в родния край през юни 1992 г.

В знак на благодарност и дълбоко уважение към своя народ Мариана Паунова-Алжи обяви намерението си да създаде във Велико Търново филиал на международния музикален институт „Орфей“ със седалище в Ню Йорк, чийто артистичен директор е самата тя. Желанието на певицата е всяка година от 20 юли до 1 август в старата българска престолнина да се организира международен младежки музикален фестивал, посветен на бароковата музика. Първото му издание ще бъде на 20 юли 1993 г.

Мариана Паунова говори, пише и пее на седем езика, но езикът на музиката според нея е най-достъпният за всички хора. Като разчита на всеобщата подкрепа на сънародниците си, певицата не скрива своята амбиция да превърне Велико Търново в световна младежка музикална столица.

Мариана Паунова е родена през 1945 г. в малкото планинско с. Капиново, на 18 км от В. Търново, в семейството на Ганушка и Трифон Паунови — професионална певица (сопран) и експерт-икономист, от които наследява любовта към песента и природата.

Музикалната си кариера започва като пианистка в Софийското музикално училище. След конкурс заминава за Полша, където учи пиано във Варшавската консерватория при проф. Ян Егер. По-късно завършва римската „Санта Чечилия“ с пълно отличие. След победа в конкурса за пианисти „Франческо Паоло-Нелия“ в Италия получава покана за лауреатски курс на Академията за музика в Квебек и преподавателско място в Университета Мак-Гил в Монреал.

В Канада щастливият случай я среща с италианската вокална педагожка Дина Мария Наричи, която по странен начин — по антропологията на лицето — открива божия дар у Мариана Паунова — нейния рядък глас (контраалт). Двете започват от „а, б“ на белкантото — магния на Фредерико де Лучия — и само след три месеца пианистката спечелва конкурса за ...вокални изпълнители в Тулуза. „Закъсненното“ се компенсира с шеметно излитане към върхове-

те на най-големите оперни и концертни подиуми. Ангажиментите ѝ я отвеждат в различни страни и градове.

М. Паунова печели първите места в 14-ия конкурс на Канадското радио и музикалния конкурс в Канада през 1976 год. Следват записи в Радио Си Би Си, прослушвания в „Гранд опера тиъٹر“, участие във фестивала на Двата свята в Сполето.

През 1978 г. дебютира в нийоркската концертна зала „Карнеги хол“ в „Танкреди“ на Росини и получава толкова аплодисменти, колкото световноизвестната Мерлин Хори. Една година по-късно, 1979 г., пее и на сцената на Метрополитен в ролята на Олга в „Евгени Онегин“ на Чайковски, представена в чест на 100-годишнината от премиерата на операта (1879 г.).

В репертоара на М. Паунова има над 30 оперни заглавия: „Трубадур“, „Дон Карлос“, „Бал с маски“, „Аида“, „Фалстаф“ (Верди), „Дидона и Еней“ (Пърсел), „Фаворитката“ (Доницети), „Самсон и Далила“ (Сен-Санс), „Адриана Лекуврьор“ (Чилеа), „Танкреди“ (Росини), „Норма“ (Белини), „Семеле“ (Хендел), „Реквием“ (Верди), „Те Деум“ (Пендерецки), „Ал. Невски“ (Прокофиев).

На оперната сцена нейни партньори са такива имена като Монсерат Кабаие, Пласидо Доминго, Лучано Павароти, Николай Гяуров, Гена Димитрова, Стефка Евстатијева, а музикалната критика не скрива възхищението си от гласа и артистичното ѝ присъствие.

Прочутият диригент Л. Бърнстейн след премиерата на „Аида“ в Щатсопера в Ню Джърси възкликва: „Смяташе се за невъзможно контраалтът на Метрополитен Мариана Паунова да надмине Адалджиза, но тя направи това като Амнерис. Действително тя почти засенчи Гилермина Хереда (Аида) и Пласидо Доминго (Радамес), което е немалък подвиг.“

В. „Дъ стар“: „Отдавна в Йоханесбург не е имало такава масова манифестация на шумни аплодисменти и продължително хвърляне на цветя. Една непрекъсната овация в продължение на 10 минути бе отделена специално на двете големи — Монсерат Кабаие (Норма) и Мариана Паунова (Адалджиза).“

В. „Куриера де ла сера“: „Мариана Паунова показва удивителна музикална класа, издържаща най-висока конкуренция.“

Октавио Роко (муз. критик): „М. Паунова е едно блестящо контраалто, глас — мистерия от цветовете на дъгата.“

В. „Ел темпо“: „Глас, пълен с царствена интелигентност — сигурен във всички регистри.“

Проф. Мариана Паунова-Алжи живее в Ню Йорк. Със съпруга си тенора Стефано Алжнери (американец от италиански произход) са солисти на Метрополитен опера. Имат две прекрасни деца — Александър (10 г.) и Вероника (6 г.).

Огромното желание на певицата е да пее пред родна публика. Досега единствено софийските зрители са имали възможност в нейно лице да аплодират една великолепно, царствена Амнерис (през 1981 г.). По здравословни причини гастролите ѝ в другите български градове не се осъществяват. През същата година Балкантон издава плоча с нейн рецитал, единствена засега у нас. Най-много нейни плочи е издало Радио Канада, а последните два компактдиска — „Война и мир“ (дир. Ростропович) и „Ал. Невски“ (дир. Едуардо Мата) — са произведени през м. май 1992 г. в САЩ.

През кратките ваканции на 1991 и 1992 г. певицата е на посе-

щения в София, Велико Търново и с. Капиново. И макар че повече от 20 години живее и работи извън България, Мариана Паунова нито за миг не забравя родния край. За нея не е важно къде си роден „в Бъкингъм палас или в неизвестното Капиново“. Важното е във всичко, което правиш, да влагаш амбиция и сърце.

РУМЯНА НАЧЕВА

MARIANA RAUNOVA

Rumyana Nacheva

(résumé)

Mariana Paunova-Algi — „contralto No 1 in the world“ according to musical critics. She was born in 1945 in Kapinovo, a small village, 18 km to the South of Velico Turnovo. She graduated Sofia Musical School, from the piano class. Later on she graduated the Conservatory in Warsaw and „Santa Cecilia“ in Rome with honours. She won a number of prestigious competitions for instrumentalists, as well as the competition for a lecturer's position in Mac-Guill University in Canada.

Her singing career started considerably later and at that with a sweeping speed she was taken to the stages of the greatest operas in the world. Her repertory comprises over 30 titles and diverse concert programmes: „Don Carlos“, „Troubadour“, Samson and Dalila“, „Adriana Lecouvreur“, „Norma“, „Aida“, „Masquerade“, „Orpheus“, „Requiem“ by Verdi etc.

Because of her talent she comes to meet a singer like Moncerat Caballe, Placido Domingo, Luciano Pavaroti, Nicolai Gyaurov, Ghena Dimitrova etc.

She lives in New York. She and her husband — Stefano Algieri, a tenor, are soloists at Metropolitan Opera.

IN MEMORIAM

АТАНАС ПИСАРЕВ

(1936—1992)

На 18. II. 1992 год. внезапно ни напусна Атанас Писарев, археолог в Историческия музей, Велико Търново.

Ат. Писарев е роден на 28. X. 1936 г. в с. Ново Градище, но детските и ученическите му години преминават във Велико Търново. Завършва Икономическия техникум, а след това специалност история във ВПИ „Братя Кирил и Методий“ (сега ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“). През 1967 г., когато завършва висшето си образование, започва работа в Окръжния исторически музей — най-напред като екскурзовод в Арбанаси, а след това като уредник в Археологическия отдел на музея. Включен е в колектива проучватели на хълма Царевец и работи като пом. ръководител на обект при Вълло Вълков и Хр. Нурков, а след това и на самостоятелни сектори. Повече от двадесет години от ранна пролет до късна есен той беше на терена. Ръководил е сектори край за-

падната и северозападна крепостни стени, пред Главния вход на Царевец и източната част на южния склон (над терасата на Балдуиновата кула). Писарев имаше късмет и разкри интересни части от столицния град.

Освен на Царевец, където бяха основните му занимания, той участва в археологическото проучване на окръга като участник и ръководител на комплексни експедиции за изготвяне на археологическата карта на Великотърновски окръг (землищата на Златарица, Стра-

жица, Сухиндол и др.) Под негово ръководство бяха разкопани и няколко надгробни могили — при с. Крушето, Стражица, Джулюница, а резултатите от проучването той своевременно публикува. Трябва да се отбележи и проучването на тракийската могила при с. Капиново и откриването на богатото и интересно златно съкровище заедно с колегата Диана Гергова.

Много усилия и депоношна работа отне на Писарев изготвянето на новата експозиция на Археологическия музей „Велико Търново — столица на Второто българско царство“, открита през 1985 г. във връзка с честването на 800 години от въстанието на Асеновци и възобновяването на българската държава.

Научните публикации на Ат. Писарев могат да се отнесат към няколко групи: проблеми, свързани с градоустройството на хълма Царевец (църкви, манастири, квартали); обнародване на значими находки (оловна ампула, териаци, моливдовули и др.), публикациите на които предизвикаха интерес и в други страни (Гърция, Югославия, Русия и др.); публикации на обекти в окръга и проучвания във връзка с археологическата карта на окръга.

Научните изяви на Ат. Писарев са свързани и с участието му в национални и международни конгреси и конференции (Конгреса по тракология, Виена, 1980 г.; Международния конгрес по римски лимес, Виена, 1990 г.; националната конференция „Средновековният български град“, 1979; национални конференции по археология и др.).

Ат. Писарев е автор на около 30 статии и научни съобщения, публикувани в специализирани издания: сп. „Археология“, „Векове“, „Музеи и паметници на културата“, ГМСБ, сборници, акти на конгреси и конференции и др.

Основно научните дирения на Ат. Писарев са свързани с проучването на старата столица, но той с успех се занимаваше и с проблемите на по-ранните исторически епохи (ранновизантийска и тракийска).

За съжаление той не успя да напише обобщаващи работи за своите дългогодишни проучвания на Царевец, но голяма част от статиите му ще бъдат ползвани от бъдещите изследователи на старата столица.

Наско не беше кабинетен учен, той предпочиташе работата на терена, връзките с хората. Не случайно именно при него се отбиваха и носеха различни предмети и информация много хора от окръга, на които той дълго обясняваше, а те ставаха приятели на музея.

Ат. Писарев ни напусна, прехвърлил половин век. Земята, която той в продължение на четвърт век разкопава, за да търси корените на миналото ни, го прие за вечен покой. Но той ни остави добротата си, любовта си към хората.

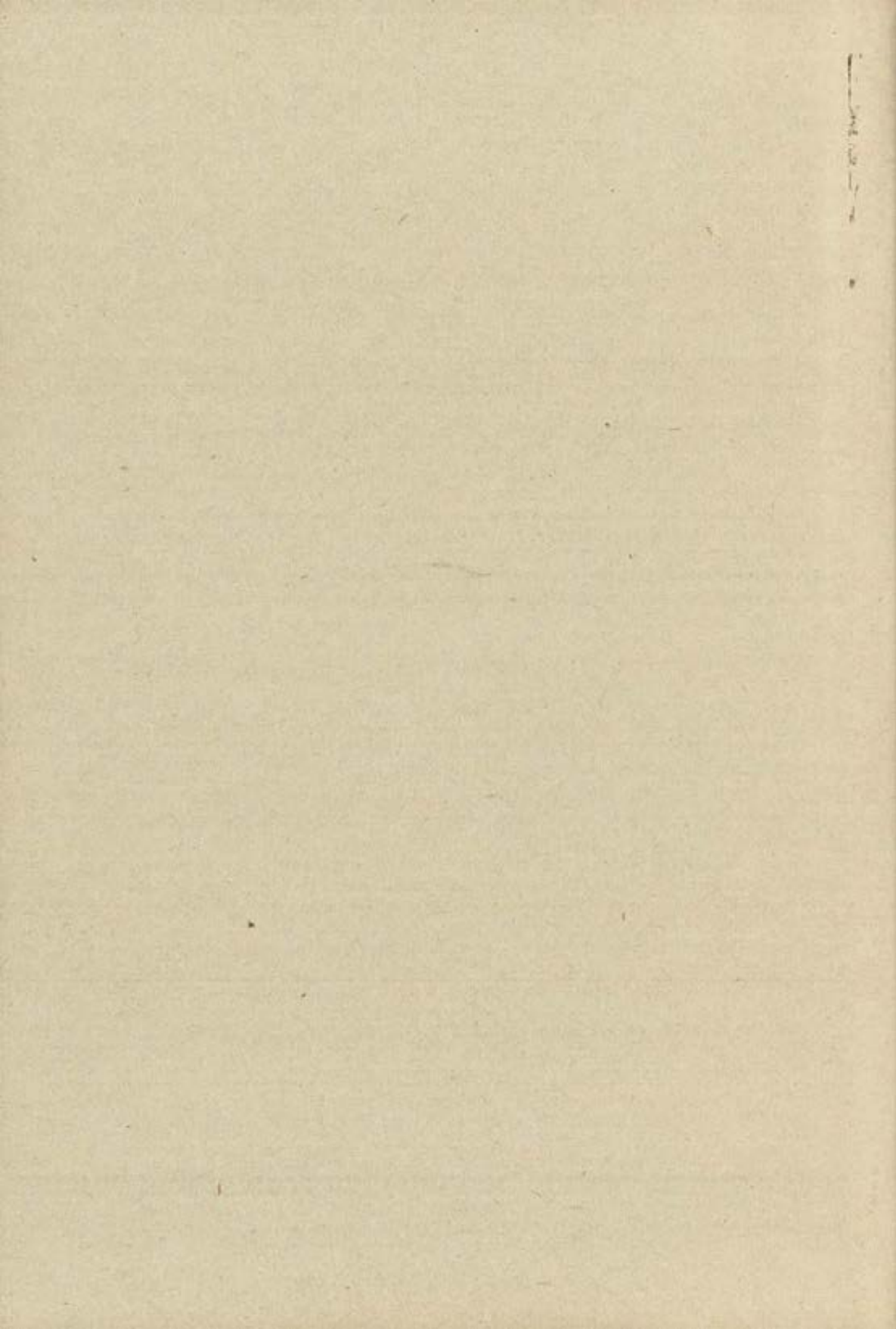
Поклон пред светлата му памет! Мир на праха му!

И. А.

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

1. Музейна експозиция „Велико Търново — столица на България XII—XIV в.“ (албум, 24, с. с ил. (парал. текст на руски и англ. ез.).
2. Колективна находка от европейски и турски монети от с. Беяковец, Великотърновско, ИОИМВТ, V, В., 1972, с. 275—282 (съавтор М. Цочев).

3. Сребърни и бронзови римски монети от музейната сбирка в Сухиндол, Великотърновско, ГМСБ, I, 1975, с. 33—46 (съавтор М. Цочев).
4. Разкопки на надгробна могила край град Стражица, Великотърновско, ГМСБ, III, 1977, с. 201—204.
5. Манастирски комплекс на хълма Царевец, ГМСБ, V, 1979, с. 42—49 (съавтор Хр. Нурков).
6. Още за новооткрития занаятчийски квартал на хълма Царевец. Средновековният български град, С., 1980, с. 197—204.
7. Спасителни разкопки на надгробна могила край с. Крушето, Великотърновско, ГМСБ, VI, 1981, с. 33—36.
8. Средновековен некропол при църква № 18 на хълма Царевец, ГМСБ, VII, 1981, с. 105—112.
9. За архитектурния план на средновековните църкви в Търново, ГМСБ, VIII, 1982, с. 47—57.
10. Материали за археологическата карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Стражишка община, ГМСБ, IX, 1983, с. 11—15 (колектив).
11. Някои тенденции в църковното строителство в средновековно Търново, Велико Търново и Великотърновският край през вековете, I, В. Търново, 1983, с. 113—122.
12. Старините в землището на Златаришката община (I част), ГМСБ, V, 1979, с. 32—41; (II част), ГМСБ, X, 1984, с. 21—23 (колектив).
13. La culture matérielle des tribus thraces entre les rivières de Yantra et d'Ossam et leurs relations avec la Thrace. — In: Internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks, Dritter, 2—6 juni 1980, Wien, Bd. 1, Sofia, 1984, p. 88—93.
14. Квартал пред главния вход на Царевец, Царствуваният град Търнов, С., 1985, с. 86—89.
15. Материалната и духовна култура на хълма Царевец през ранновизантийския период, Велико Търново, 1185—1985, С., 1985, с. 28—37.
16. Музейната експозиция „Велико Търново — столица на България, XII—XIV в.“, ГМСБ, XI, 1985, с. 256—259.
17. Новооткрити оловни похлупачета за терiak и златен жетон-амулет от хълма Царевец във Велико Търново, Втори национален конгрес по история на медицината, В. Търново, С., 1985, с. 200—202.
18. Оловни похлупачета за терiak и златен жетон-амулет от Велико Търново, ГМСБ, XI, 1985, с. 41—44.
19. Спасителни разкопки на надгробна могила при с. Джулюница, Великотърновско, ГМСБ, XIII, 1987, с. 15—24 (съавтор П. Станев).
20. Материали за археологическата карта на Великотърновския край. Старините в землището на Сухиндол, ГМСБ, XV, 1989, с. 67—81 (колектив).
21. Средновековни гробове при с. Крушето, Великотърновско, МПК, 1973, 4, с. 21—23.
22. Оловна ампула от хълма Царевец във Велико Търново, Археология, 1976, 1, с. 46—50.
23. Оброчни плочи от музейната сбирка в гр. Сухиндол, Великотърновско, Векове, 1977, 5, с. 65—68 (съавтор П. Алексиев).
24. За монетната циркулация в средновековния Търновград, Нумизматика, 1978, 3, с. 26—27.
25. Нови данни за градоустройството на хълма Царевец, Векове, 1978, 5, с. 49—54.
26. Византийски оловен печат от хълма Царевец, Нумизматика, 1979, 4, с. 16—18.
27. Le système de fortification entre le Danube et les versants nord des Balkans pendant l'antiquité tardive. — In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Herausgegeben von H. Vetter und M. Kandler, Wien, 1990, p. 875—882.

ВЕСТИ

На 31 януари 1992 г. Историческият музей във В. Търново, читалище „Надежда“ и читалище „Искра“ организираха в експозиция „Възраждане и Учредително събрание“ вечер, посветена на Стефан Стамболов. Главният асистент във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ Милко Палангурски говори на тема „Външната политика на Стефан Стамболов“. Изложбата „Снимковото наследство за Стефан Стамболов“ е уредена от Тянка Минчева и Светлозара Чепкърнова-Станева.

На 20 февруари отдел История на България XV—XIX в. съвместно с читалище „Искра“ организираха вечер на тема „Ботевият четник Сава Пенев“. Представена е едноименната книга на младия писател Лъчезар Георгиев. Уредничките Светлозара Чепкърнова-Станева и Тянка Минчева подреждат изложбата „Реликви на Сава Пенев“.

На 19 март в експозиция „Възраждане и Учредително събрание“ е открита временна изложба „Ботев и Ботевите четници“, организирана от Тянка Минчева и Светлозара Чепкърнова-Станева. За пръв път са показани всички реликви от Хр. Ботев, съхранявани от историческите музеи във В. Търново, Враца, Плевен, къщата музей „Хр. Ботев“ в Калофер и Националния военноисторически музей в София.

На 20 март в залите на отдел Нова и най-нова история е открита изложба „Велико Търново и българската държавност“. Материалите са от фондовете на Великотърновския и Свищовския музеи, Националния военноисторически музей в София и частни колекции. Авторите Иван Чакърров и Николай Астарджиев показват В. Търново не само като домакин, но и като деен участник чрез своите политически дейци в Учредителното събрание, I, III, IV и V Велико народно събрание, ролята му в Съединението на Източна Румелия с Княжество България и провъзгласяването на независимостта на България.

На 22 март по случай празника на Велико Търново н. с. Павлина Владкова, завеждаща отдел Археология, организира седмица за работа с децата от специализираните кръжоци. В експозицията „Велико Търново — столица на България XII—XIV в.“ малките историци и археолози имаха възможност да се запознаят с работата на специалистите.

От 15 до 22 март във фоайето на Археологическия музей Теодора Рогева организира изложба на детски рисунки на историческа тема „Моят роден град“.

На 22 и 23 март по време на празника на града във фоайето на Драматично-музикалния театър „Константин Кисимов“ уредничката от отдел Етнография Недка Филева представи изложбата „Тъкани и накити от Великотърновско“.

На 12 март 1992 г. Петър Иванов Станев, археолог в Историческия музей, защити кандидатска дисертация на тема „Неолитни култури в басейна на р. Янтра“. Рецензенти са ст. н. с. I ст. д-р Хенриета Тодорова и ст. н. с. Иван Гацов от Археологическия институт при БАН.

На 22 и 23 април в София се проведе XXXVI национална конференция по археология. В нея участвуват археолозите от Великотърновския музей н. с. Павлина Владкова и н. с. Иван Църв с колектив, като отчитат резултатите от проучването на българо-английската експедиция в Никополис ад Иструм; н. с. Павлина Владкова докладва за разкопките в Нове и с. Крушето, Горнооряховско; Вълка Илчева и н. с. Иван Църв представят находката от надгробната могила при с. Големани, Великотърновско.

От 25 април до 24 май в читалище „Иларион Драгостинов“ в с. Арбанаси е открита изложба „Икони XVI—XIX в.“ от фонда на отдел Християнско изкуство, организирана от Сава Русев и Диана Косева.

От 19 май до 19 юни в изложбената зала на ул. „Раковски“ № 3 отдел Етнография представи изложбата „Облекло, тъкани и накити от Великотърновския край“. Посетителите имат възможност да присъствуват на фолклорни програми с участието на групи за автентичен фолклор от Хотница, Самоводене, индивидуални изпълнители. Участвуват още кръжокът по битова тъкан при читалище „Искра“ и кръжокът по битова култура при читалище „Надежда“.

На 22 май в залата на Историческия музей на пл. „Цар Асен I“ е открита изложба „Из образователното дело във Велико Търново 1878—1944 г.“ с материали от фондовете на музея. Организатори и изпълнители са Тодорка Недева и Иван Чакъров.

На 26 май отдел Нова и най-нова история съвместно с направление „Образование“ на градската община и Съюза на учените в България — клон В. Търново, организираха семинар в помощ на учителите по история от общината на тема „Велико Търново и българската държавност (1878—1912 г.)“. Ст. н. с. I ст. д-р Елена Стателова от Института за история при БАН в изложението си акцентува върху развитието на българския парламентаризъм, съдбата на демокрацията, Търновската конституция и отражението им върху цялостния политически живот у нас до войните.

През м. юни започнаха спасителни археологически разкопки на надгробна тракийска могила при с. Големани, Великотърновско, с ръководител н. с. Иван Цървов и в с. Хотница на селище от ранната бронзова епоха с ръководител Вълка Илчева.

На 13 юли в гр. Ковънтри, Англия, Великотърновският музей откри самостоятелна изложба от икони и църковна утвар „Иконите — златните образи на България“. Изложбата ще гостува в продължение на една година в градовете Ковънтри, Екфитет, Флуонси, Престън, Хал и Бретфорд.

От 17 до 21 юли по време на летния традиционен международен семинар на есперантистите Маргарита Петрова уреди изложба с документи, снимки, вестници, списания, книги и друг оригинален материал от фонда на отдел Нова и най-нова история, който илюстрира популяризирането и разпространението на този изкуствен международен език във Велико Търново. На 20 юли Петя Филипова и Соня Петрова посрещнаха по стар търновски обичай гостите на семинара в Сарафкината къща. В концертната програма бяха изпълнени песни на есперанто и български език.

Редакционната колегия

ИЗВЕСТИЯ

Т. VIII/1993 г.

Формат 70/100/16. Печатни коли 12,25. Тираж 1000. Излязла от печат януари 1993 г.

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — В. ТЪРНОВО
ИЗДАТЕЛСТВО „СЛОВО“ — В. ТЪРНОВО
ДФ „АБАГАР“ — ПЕЧАТНИЦА В. ТЪРНОВО

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

- НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ
- ХРОНИКА ВЪРХУ ДЪРВО
- КОНСЕРВАЦИЯ НА МУЗЕЙНО СРЕБРО